

જીવન જીવતાં શોખો

ઈલીનોર રુમ્બેલ્ટ

*You are the Stone....
You are the Chisel...
You are the Sculptor !*

શ્રી ઓમ. પી. પટેલ ફાઉન્ડેશન પ્રકાશન

પ્રકાશકીય

ઈશ્વરે મનુષ્યને જીવન તો બક્ષ્યું છે, પણ આ જગતના મોટા ભાગના મનુષ્યો તેને સાચી રીતે કેમ જીવવું તે જાણતા નથી. સવારે ઉઠવું, નિત્યકર્મો પતાવવાં, નોકરી કે ઘંઘાના સ્થળે જવું, સમય થયે ત્યાંથી પાછા આવવું, જમવું અને મોડી રાત્રે ઉંઘી જવું - આવો તેમનો ક્રમ હોય છે. આવું જીવન જીવવું તેમાં કશી વિશેષતા નથી પણ સાચી રીતે જીવન જીવતાં શીખવું એ મહત્ત્વનું છે.

આ પુસ્તકના લેખિકા ઈલીનોર રૂઝવેલ્ટ જણાવે છે તેમ, "જીવન જીવવું અને શીખવું એ ખરી રીતે તો એક જ વસ્તુ છે. જીવનનો એવો કોઈ અનુભવ નથી કે જેમાંથી તમે કંઈ ને કંઈ ન શીખી શકો. જો શીખવાનું બંધ થાય તો એનો અર્થ એમ સમજવો કે સચેત અને અર્થપૂર્ણ જીવન જીવવાનું જ તમે બંધ કર્યું છે. જીંદગી પૂરેપૂરી જીવવી, અંતિમ અનુભવનો પૂરેપૂરો આસ્વાદ કરવો અને નવનવીન અને સમૃદ્ધ અનુભવો માટે ભય વગર આતુરતાથી આગળ વધવું એ જ આખરે આ જીવનનો હેતુ છે." સાચી રીતે જીવન જીવતાં શીખવતું આ પુસ્તક સૌ કોઈએ વાંચવા જેવું છે.

અમારા તરફથી શરૂ કરેલ જીવનલક્ષી શ્રેણીને મળેલા ઉખ્ખાભર્યા આવકારથી પ્રેરાઈને આ પુસ્તિકા પ્રગટ કરતાં અમે અત્યંત આનંદ અનુભવીએ છીએ. આ પુસ્તકના પ્રકાશન આયોજન પાછળ લીધેલ શ્રમ બદલ અમારા સ્નેહીમિત્ર તથા નવચેતનના તંત્રી શ્રી મુકુન્દ શાહનો આભાર માનીએ છીએ.

આ પુસ્તક સંબંધી વાચક મિત્રોનાં રચનાત્મક સૂચનો આવકારીશું.

૩-૪, વિઠ્ઠલભાઈ ભવન,
સરદાર પટેલ કોલોની
રેલ્વે કોર્સિંગ પાસે,
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૩.

મૂકેશ એમ. પટેલ
૧૩મી ઓગસ્ટ, ૧૯૯૩.

શ્રી એમ.પી.પટેલ ફાઉન્ડેશનની જીવનઘડતર
પ્રકાશન શ્રેણીની ૧૮મી ભેટ

જીવનઘડતર માટેની અનન્ય પ્રેરણા અને હેતુલક્ષી માર્ગદર્શનથી
સભર આબાલ-વૃદ્ધ સૌને માટે મૂલ્યવાન એવું પુસ્તક

જીવન જીવતાં શીખો

લેખિકા : ઈલીનોર રૂઝવેલ્ટ

અનુવાદક : જગન્નાથ દેસાઈ

સ્નેહી શ્રી.....

અમારા પૂજ્ય પપ્પાજી શ્રી મંગળભાઈ પી. પટેલના
૭૫મા જન્મદિન નિમિત્તે પ્રકાશિત થતું આ પુસ્તક આપને
સપ્રેમ ભેટ આપતાં તેમના દીર્ઘાયુ અને ચિરાનંદ માટે
આપની શુભકામનાઓ પ્રાર્થાએ છીએ.

મૂકેશ- હેમા કલ્પના-બ્રિજમોહન મીનાક્ષી-મહેશ
કૃતિ, જીગર, નીલિમા, જાસ્મીન, હાર્દિક, રીમા, મીલી

શ્રી એમ.પી.પટેલ ફાઉન્ડેશન પ્રકાશન

૩-૪, 'વિઠ્ઠલભાઈ ભવન', સરદાર પટેલ કોલોની

રેલ્વે કોસિંગ પાસે, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩.

ફોન નં. ૪૪૮૫૬૪-૪૫૪૩૧૦

શ્રી એમ.પી.પટેલ ફાઉન્ડેશન
જીવનઘડતર પ્રકાશન શ્રેણીનું અઢારમું પુસ્તક
'You Learn By Living' નો અનુવાદ
જીવન જીવતાં શીખો
copyright, 1960 By Eleanor Roosevelt

- * લેખક : ઈલીનોર રૂઝવેલ્ટ
- * અનુવાદક : જગન્નાથ દેસાઈ
- * પુનરાવૃત્તિ: ઓગષ્ટ, ૧૯૯૩
- * પ્રકાશક : શ્રી એમ.પી.પટેલ ફાઉન્ડેશન વતી મૂકેશ એમ.પટેલ
૩-૪, 'વિકલભાઈ ભવન', સરદાર પટેલ કોલોની
રેલ્વે કોસિંગ પાસે, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૩.

- * મૂલ્ય : સદ્ભાવ-સુવાચન-સદ્ ઉપયોગ
- * પ્રકાશન આયોજન : મુકુન્દ શાહ ફોન નં. ૪૧૦૯૫૯
- * આવરણ : નીલેશ દવે
- * આવરણ મુદ્રણ : સાહિત્ય મુદ્રણાલય
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૨૨. ફોન નં. ૫૪૭૨૬

- * લેસર કંપોઝ: મિનળ ગ્રાફિક્સ
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૯. ફોન નં. ૪૯૫૩૯૫
- * મુદ્રક : યુનિક ઓફસેટ
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૪. ફોન નં. ૨૦૯૫૨

એક હમદર્દનાં અભિનંદન

[શ્રી મંગળભાઈ પી. પટેલના તા. ૧૩ મી ઓગસ્ટ, ૧૯૯૩ના રોજ ૭૫ મા જન્મદિન નિમિત્તે જસ્ટીસ વી.આર. કૃષ્ણ ઐયર દ્વારા પાઠવવામાં આવેલ અસલ અંગ્રેજી અભિનંદન સંદેશનો ગુજરાતી ભાવાનુવાદ.]

જીવનમાં જવલ્લે જ એવા પ્રસંગ આવે છે જ્યારે માણસ કોઈક અન્યને મળે છે અને તરત જ હૈયે હૈયું વાત કરવા લાગે છે, આત્મા સાથે આત્માનું સાયુજ્ય રચાઈ જાય છે, જાણે કોઈ પુરાણી પ્રીત પાંગરી ઊઠી હોય. સિત્તેરના દાયકામાં એક પ્રવચન આપવા માટે હું અમદાવાદ ગયો હતો. વિમાનઘરે મને લેવા આવનાર ભાઈ મૂકેશે એના પિતા, ગાંધીયુગના અંશ સમા અને દેહથી દૂરળા એવા શ્રી એમ.પી. પટેલનો ભેટો કરાવ્યો હતો. મારા અંગત જીવનની એક અનુભૂતિ તરીકે મારે જણાવવું જોઈએ કે બે પાકટ મસ્તિષ્કોનો એ આકસ્મિક મેળાપ પરસ્પર સ્નેહ અને સન્માનના એક શાશ્વત ઝરણારૂપ બની રહ્યો છે. આ સંબંધ મારે માટે એક વિશ્રાંતિ સમો બની ગયો છે અને મારી જીવનસંધ્યા લગી એવો જ રહેશે.

આ રૂઢમૂલ વ્યક્તિગત સંબંધનાં મૂળ ક્યાં છે? એમ.પી. પટેલના સુપુત્ર મૂકેશ પટેલ કદાચ અમને બંનેને પરસ્પર ચુંબકીય આકર્ષણે જોડનાર કડીરૂપ બની રહ્યા છે. મૂકેશ પટેલ બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતી તેજસ્વી વ્યક્તિ છે. સિદ્ધાંતવિહોણા વ્યવસાયીઓની પેઢી વચ્ચે અત્યન્ત સિદ્ધાંતનિષ્ઠ, પ્રેમાળ, જે કાંઈ સદ્ છે તે વહેંચનાર અને ઈષ્ટની કાળજી રાખનાર તથા પોતાની કારકિર્દીમાં અસાધારણ પ્રગતિ સિદ્ધ કરનાર મૂકેશ જે કાંઈ હાથમાં લે છે તે સિદ્ધ કરી બતાવે છે. મૂકેશ મારી

નજીક છે, પરંતુ તેને આ ઉમદા ચારિત્ર્ય, તાલીમ અને પ્રગતિ જેમના તરફથી સાંપડ્યાં છે તે એના પિતાશ્રી આત્મીય રીતે મારી વધુ નજીક છે.

એમ.પી. પટેલ આવકવેરા કમિશનર હતા, પરંતુ પોતાની સમગ્ર કારકિર્દી દરમિયાન લલચાવી ન શકાય તેવી દૃઢ પ્રામાણિકતાના, કશો દેખાડો કર્યા વગરની સાદાઈના, અફર સિદ્ધાંતચુસ્તતાના અને અડગ નૈતિકતાના આદર્શ નમૂના સમી કામગીરી એમણે બજાવી હતી. માનવી જ્યારે પોતાની જીવનસંઘ્યાએ પોતાની આત્મસમૃદ્ધિનો અને સંબંધીઓ તરફથી પ્રાપ્ય સન્માનનો હિસાબ માંડે ત્યારે સમજાય છે કે પ્રામાણિકતા જ શ્રેષ્ઠ રોકાણ અને સલામત અનામત છે. વ્યક્તિ જ્યારે એશઆરામની લાલચથી, દબાણોથી, બઢતીની આકાંક્ષાથી અને નિવૃત્તિલાભોની અપેક્ષાઓથી મુક્ત બની જાય તેમ જ ધાકધમકી, દાદાગીરી અને જોહુકમીથી ડરવાનું છોડી દે છે પછી એનો ગુણવિકાસ એ હદે થાય છે કે એની અંદર રહેલા દેવદૂતનું જાગરણ થાય છે. આપણા જાહેર અધિકારીઓમાં જે થોડાક લોકો આવા સદ્ગુણોવાળા બચ્યા હતા તેમાં મંગળભાઈનો સમાવેશ થાય છે.

જ્યારે જ્યારે એમની સાથે થોડોક સમય ગાળવાની મને તક મળે છે ત્યારે ત્યારે જીવનમાં ઉચ્ચતર મૂલ્યોનું નવેસરથી મારામાં સીંચન થાય છે અને એથી જીવનના અર્થ પ્રતિ હું સભાન-સજાગ બનું છું. જ્યારે જ્યારે શ્રી પટેલ મારી સમક્ષ આવે છે ત્યારે ત્યારે કાર્ડિનલ ન્યુમેને આપેલી સદ્ગૃહસ્થની સુપ્રતિષ્ઠ વ્યાખ્યા મને યાદ આવે છે; કારણ કે એમનો અણુએ અણુ વિનમ્ર, સરળ અને સાદગીપૂર્ણ છે. તેઓ એક એવા માણસ છે જે કોઈનેય કદી પીડા પહોંચાડવાનું સ્વપ્નેય વિચારે નહિ અને પીડિતને આશ્વાસવા સતત તત્પર છે. મૃદુ અને મક્કમ, માનવતાપૂર્ણ અને શિક્ષણલક્ષી એમ.પી.પટેલ શેક્સપિયરે કરેલી

‘માનવી’ ની ટિપ્પણીની નજીકમાં નજીક પહોંચે છે:

“કેવો અદ્ભુત કારીગરીનો નમૂનો છે માનવ! એની વિચારણા કેવી ઉમદા! એની તર્કશક્તિ કેવી અપાર! સ્વરૂપમાં, ગતિમાં કેવી ત્વરિત અને પ્રશંસનીય! કૃત્યોમાં દેવદૂત સમાન! સમજણમાં દેવતા સમાન! વિશ્વસૌન્દર્યના અર્કરૂપ! સમગ્ર જીવસૃષ્ટિમાં સર્વોચ્ચ!”

વર્ષો વહી ગયાં છે અને અમારે માથે સાથે જ ધોળા આવ્યા છે. સમગ્ર ગુજરાતમાં અમે સાથે પ્રવાસ કર્યો છે અને માઉન્ટ આબુ ખાતે બ્રહ્માકુમારી વિશ્વવિદ્યાલયમાં અધ્યાત્મચિંતન કરતાં અનેક દિવસો સાથે ગાળ્યા છે. એમ.પી. પટેલ સંસ્કૃતનું નક્કર જ્ઞાન ધરાવે છે, નિયમિત ધ્યાન કરે છે, દરરોજ યોગ કરે છે અને પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓનો પોલાદી નિર્ણયાત્મકતાથી નિરોધ કરે છે. આવા શ્રી પટેલ એક ઉમદા માનવી છે, જેમનો સહવાસ અને સંવાદ ઉમદા સત્સંગ અને અધ્યયન બની રહે છે. માનવતા એમના રુધિરમાં છે, સિદ્ધાંતજડતાના એ કટ્ટર વિરોધી છે અને ઉચ્ચતર સંપ્રજ્ઞતાની પ્રાપ્તિ એ એમની નિરંતર ખોજ છે. હું એમને આંતરિક અંતરીક્ષના વિજ્ઞાની કહું છું - એક એવા અંતરીક્ષયાત્રી કે જેઓ જુનવાણી વિધિવિધાનો કે મંબોજંબોમાં પડ્યા વગર અનંત ચેતનાસાગરની ઊંડાઈઓમાં ડૂબકી લગાવે છે. જોકે તેઓ બ્રહ્માકુમારીના વર્ગોમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક નિયમિતતાથી અને ગંભીર જ્ઞાનખેવનાથી ઉપસ્થિત રહી શકે છે. એમની સાથે જીવનની હર બાબત તથા મૃત્યુ તેમ જ વ્યવહારુ જીવન અને ધાર્મિક શ્રદ્ધાઓ વિષે મેં અનેક દિવસો પર્યન્ત ચર્ચા કરી છે. એમના સહવાસથી સંસ્કારોનું સંક્રમણ થાય છે; એમની જીવનપદ્ધતિ અને અનુભવો દર્શનીય હોય છે; એમનું શાસ્ત્રીય દર્શન શાણપણથી ભર્યુંભાદર્યું છે. અમારા બંનેની જીવનસફરમાં

ભંગ થયો છે પરંતુ કોઈક ગૂઢ શક્તિએ અમારી વચ્ચે સમતાનો તંતુ બાંધી દીધો છે. ઉંમરમાં હું મોટો છું, પરંતુ શાણપણમાં તેઓ મોટા છે. અમારા દ્રષ્ટિકોણ અને જીવનાદર્શમાં ભેદ છે; પરંતુ અમારી વિચારપદ્ધતિ, મૂળભૂત વૃત્તિઓ અને અંતર્દૃષ્ટિમાં એટલી બધી સમાનતા છે કે અમે પરસ્પર બંધાયેલા રહીએ છીએ.

શ્રી પટેલ વ્યવસાયે આવકવેરા સલાહકાર છે, પરંતુ એમનું હૈયું અને મન વ્યવસાયમાં ગળાડૂબ નથી કારણ કે જીવનમાં એમનું ધ્યેય તો કરવેરા સંબંધી જાણકારી ફેલાવવા દ્વારા તેમ જ બહુ જૂજ જોવા મળતી એવી પ્રામાણિકતાના શિક્ષણ વડે પોતાના માનવ-પાડોશીઓને મદદ કરવાનું છે. સેવા એમનો પ્રાણવાયુ છે, સાદગી એમનો પ્રધાન ગુણ છે અને સ્વચ્છ મૂલ્યો એમનો નિરંતર વ્યવહાર છે. એમના વ્યક્તિત્વ તરફના મારા આકર્ષણનું આ રહસ્ય છે. અમે બંને માનીએ છીએ કે :- આપણે દેહમાં વસેલા આત્માઓ છીએ; વિજ્ઞાન જ્યારે સર્વ વિજ્ઞાનની નજીક પહોંચે ત્યારે સાર્થકતા પામે છે; આપણો સત્તાપ્રેમ પ્રેમની સત્તાને શરણે થવો જોઈએ; બ્રાહ્મ બંધુત્વનું ધ્યેય વૈશ્વિક ચેતના છે. આપણે સૌએ જન્મ સમયે નિયતિને આપેલો આ વાયદો છે અને મૃત્યુ અગાઉ એ વાયદો પાળવો જ રહ્યો. આ માટેની પ્રક્રિયા રાજયોગમાં રહેલી છે; અને એને અંતે સાંપડે છે મુક્તિ.

પટેલ સાહેબ, આપ પંચોતેરની વયે પહોંચી રહ્યા છો ત્યારે આપને વંદન કરું છું; રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિના એક પુષ્પ તરીકે તમારું અભિવાદન કરું છું; આપ આ વયે જ્યારે માનવ જાગૃતિના વિશાળતર હેતુ પ્રત્યે પોતાની જાતનું પુનઃસમર્પણ કરી રહ્યા છો ત્યારે સત્ય માટેની આપની પ્રીતિની પૂજા કરું છું; અને એક ઉમદા દોસ્ત, એક ઉત્તમ આત્મા અને મને સમૃદ્ધ કરનાર એક સરસ માનવ તરીકે તમને અભિનંદન

આપું છું. આપણી વચ્ચે મતભેદો છે; પણ ઘણી ઘણી સમાન ભૂમિકા છે. એ સમાન ભૂમિકાને પ્રતાપે જ આ લખવાનું શક્ય બન્યું છે. હું જાણું છું કે શ્લાઘા પ્રત્યે આપને નફરત છે; છતાં આપને વિષે આટલું લખ્યું છે તો ક્ષમા કરશો.

અંતમાં, વર્ષો અગાઉ એકલીસે ખૂબ ઉદાત્તપણે વ્યક્ત કરેલી મારી મૂળભૂત શ્રદ્ધાના વિનમ્ર વિધાન સાથે હું ઉપસંહાર કરીશ:

“વિજ્ઞાનને હું ઉદાત્તપણે ધાર્મિક એવી પ્રવૃત્તિ ગણું છું, પરંતુ તે સ્વયમેવ સંપૂર્ણ નથી. સ્પષ્ટતયા એ અપૂર્ણ છે. વળી, આપણે જેને ભૌતિક જગત તરીકે જોઈએ છીએ તેની સાથે આદાન-પ્રદાન કરતા અને છતાં એનાથી પારના એવા આધ્યાત્મિક જગતમાં માન્યતા ધરાવવાનું મને અનિવાર્યપણે આવશ્યક લાગ્યું છે.....એ જ પ્રમાણે, હું માનું છું કે વિજ્ઞાનની પોતાની દુનિયામાં વૈજ્ઞાનિક અભિગમની યોગ્યતાનો જે ઈન્કાર કરે છે તે આજના યુગનાં સ્વયં ઈશ્વરનો ઈન્કાર કરે છે. આમ, મારા મતે કોઈ પણ તાર્કિક માન્યતા કે પ્રણાલીમાં એ ખાતરીનો સમાવેશ થઈ જાય છે કે ક્યાંક કશેક ઈશ્વરની સર્જનાત્મક અને પોષક શક્તિ અવશ્ય વિદ્યમાન હશે; વાસ્તવમાં, હું માનું છું કે વિશ્વનાં તમામ સ્વરૂપો, તમામ પ્રકારના અનુભવો સાચા અર્થમાં ઈશ્વરના આવિર્ભાવરૂપ છે.”

આ બાબતમાં આપણો મતભેદ છે કે કેમ એની મને ખબર નથી. કદાચ નથી. જીવન હંમેશાં કદાચ-રૂપ જ હોય છે. જીવન હંમેશાં “હું કોણ છું?” એ પ્રશ્નના ઉત્તરની ખોજરૂપ હોય છે. સત્યની આ

શોધમાં આપણે સાથે રહીએ એવી મારી ઝંખના છે.

મારે અહીં અટકવું જોઈતું હતું. પરંતુ મારી સ્મૃતિ મારા કાનમાં ફૂંક મારી રહી છે: “યાદ કર એમનાં કરુણા અને પ્રેમ સૂચવતાં અસંખ્ય, અનામી, વિસ્મૃત સત્કાર્યોને.” એટલે સમાપ્ત કરતા પહેલાં આવા એક સત્કાર્યને મારે સંભારી લેવું જોઈએ. શ્રી પટેલની આંતરિક મહાનતાનું એમાં દર્શન થાય છે. મંગળભાઈ પટેલ ચારિત્ર્યઘડતર કરનાર, ઈષ્ટ વૃત્તિઓ પ્રસારનાર અને માનવબંધુઓની કેળવણી કરનાર પુસ્તકોના પ્રકાશનના રૂપમાં પોતાની સંપત્તિ અને પોતાના શાણપણને વહેંચે છે. તેઓ આ માટે ખૂબ વિચારપૂર્વક અને વિવેકપૂર્વક કૃતિઓની પસંદગી કરે છે અને પછી એ પુસ્તકો વિશાળ વર્તુળમાં વિના મૂલ્યે વહેંચે છે, કે જેથી જગત વધુ સુસંસ્કૃત બને, વધુ આત્મલક્ષી બને.

“ જગત વહેલું કે મોડું અકારું બનવાનું છે. કમાણી અને ખર્ચમાં આપણે શક્તિઓ વેડફીએ છીએ. કુદરતમાં આપણું જે છે તેમાંથી અલ્પ જ આપણે જોઈએ છીએ.”

એમ.પી. પટેલ પોતાના દેશવાસીઓને અને મારા જેવા સાથીદારોને આત્મસભાન બનાવવા મથે છે. મને તો એથી ખૂબ લાભ જ થયો છે. મારાં તમને વંદન છે. ભલે પંચાંગ ગણતરી ભૂલીને તમને પંચોતેરના કહે. હજુ તો તમે યુવા છો, સશક્ત છો. આવો, આપણે આવરદાને વીસરી જઈને આદર્શ માટે મથીએ.

“સત્ગમય,”

એમ.જી. રોડ,

અર્નાકુલમ,

કોચીન - ૬૮૨ ૦૧૧

વી.આર.કૃષ્ણ ઐયર

પ્રસ્તાવના

મારા જીવનકાળ દરમ્યાન મને લાખોની સંખ્યામાં પત્રો મળ્યા છે, અને આજે પણ રોજના સો જેટલા પત્રો મારા ઉપર આવે છે. મોટા ભાગના પત્રોમાં લખનારના વ્યક્તિગત સવાલોથી માંડીને આપણને બધાને અત્યારે સ્પર્શતા તેમ જ ભવિષ્યમાં પણ સ્પર્શે તેવા વિશ્વસવાલોનો ઉલ્લેખ થયેલો હોય છે. આ બધા પત્રોનો મુખ્ય ધ્વનિ આ હોય છે:

અમારી જુદી જુદી મુશ્કેલીઓ અને જુદા જુદા સવાલોનો ઉકેલ કરવામાં મદદરૂપ થાય એવું તમે જીવનમાં શું શીખ્યાં છો?

અલબત્ત, આવું સર્વજ્ઞ જેવું ડહાપણ તો કોઈનામાં હોતું નથી. તેમ બધા સવાલોને સરખી રીતે લાગુ પડી શકે એવા જવાબો આપવાને પણ કોઈ સમર્થ હોતું નથી. આખરી ઉકેલ તો ભાગ્યે જ કોઈને મળે છે, પણ આ બધા એવા સવાલો છે કે આપણા બધાના જીવનમાં એક વખત આવીને ઊભા રહે છે, અને આપણે તેનો એક યા બીજી રીતે જવાબ પણ આપવો પડે છે; છતાંયે જીવન એવું વેગવંત અને ચેતનવંત છે કે તેમાં આત્યંતિકપણે કંઈ કહી શકાતું નથી. પણ આ બધા સવાલોએ મને વિચાર કરતી કરી મૂકી છે કે આ બધા પ્રશ્નોનો મારો જવાબ શો છે? જીવન જીવતાં જીવતાં હું શું શીખી છું?

જિંદગીના સવાલોનો આપણને જે ઉકેલ મળ્યો હોય છે, તેને શબ્દાકારે મૂકવામાં ઘણું જોખમ રહેલું છે. આપણો ઉકેલ એ જ જાણે આખરી સત્ય હોય, અથવા તો આપણો ઉકેલ એ જ સર્વોત્તમ છે, એવી માન્યતામાં સરી પડવાનો ભય હોય છે. હું એવી સર્વજ્ઞ હોવાનો કોઈ બેહૂદો દાવો કરતી જ નથી. હું તો મારા દીર્ઘ જીવન દરમ્યાન જે થોડા દિશાસૂચક સ્તંભો મને ઉપયોગી નીવડ્યા છે, તે જ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ, કે જેથી મેં જ્યાં ઠોકરો ખાધી અથવા ભૂલો કરી, તેમાંથી તેઓ બચી શકે. કદાચ એવું પણ બને કે માણસ પોતાની ભૂલો દ્વારા જ શીખી શકે છે; પણ અગત્યની વસ્તુ તો શીખવાની છે.

જીવન જીવવું અને શીખવું એ ખરી રીતે તો એક જ વસ્તુ છે. જીવનનો એવો કોઈ અનુભવ નથી કે જેમાંથી તમે કંઈ ને કંઈ ન શીખી શકો. જો શીખવાનું બંધ થાય તો એનો અર્થ એમ સમજવો કે સચેત અને અર્થપૂર્ણ જીવન જીવવાનું જ તમે બંધ કર્યું છે. જિંદગી પૂરેપૂરી જીવવી, અંતિમ અનુભવનો પૂરેપૂરો આસ્વાદ કરવો અને નવનવીન અને સમૃદ્ધ અનુભવો માટે ભય વગર આતુરતાથી આગળ વધવું એ જ આખરે આ જીવનનો હેતુ છે.

પણ આ બધું તમારામાં જિજ્ઞાસા અને સાહસિકતા હોય તો જ બની શકે. તમે સમજી શકો તો જ અનુભવનો કાંઈ અર્થ છે અને તમે સમજી ક્યારે શકો? તમે નિર્ભય બનો તો જ જીવનની સાહસયાત્રાના અનુભવનો મુક્તપણે આનંદ માણી શકો છો. આ માટે દુરારાધ્ય અને વિચારપૂર્ણ એવી સ્વયં-શિસ્તને પરિણામે પ્રાપ્ત થાય તેવું કંઈક જ્ઞાન તમને તમારી જાત વિષે હોવું જોઈએ.

મારું આખું જીવન પ્રવૃત્તિ અને લોકસંસર્ગથી ભરપૂર ગયું છે.

હારને જીતમાં પલટાવી નાખનાર લોકો મેં જોયા છે. ભયનો પરાભવ કરીને મુક્ત અને બહાદુર બનનારા લોકોને મેં જોયા છે. પોતાના ખાલી અને શૂન્ય જીવનને પૂર્ણ અને સમૃદ્ધ જીવનમાં પલટી નાખનારા લોકોને મેં જોયા છે.

આ માનવજાતને મારી લાખો સલામ. જીવનની કટોકટી આવી પડે ત્યારે તેનો સામનો કરીને પુનઃનિર્માણ કરવાની તેનામાં કોઈ અજબ તાકાત છે.

આપણી જીવનફિલસૂફી શબ્દોમાં પૂરેપૂરી વ્યક્ત કરી શકાતી નથી. પરંતુ જીવનની આંટીઘૂંટીમાં આપણી પસંદગી કઈ તરફ ઢળે છે, તેમાં તેની અભિવ્યક્તિ થાય છે. હું જે શીખી છું, તેનું રહસ્ય સમજવાનો આ પ્રયાસ છે. તેમાં કેટલુંક એવું છે કે જેમાં હું દઢપણે માનું છું, જ્યારે કેટલુંક એવું પણ હશે કે જેમાં હું સાશંક છું. પણ આટલું તો હું દઢપણે માનું છું કે આખરે તો આપણે જ આપણા જીવનના અને જાતના ઘડવૈયા છીએ. આ ઘડતરની ક્રિયા તો ઠેઠ જીવનના અંત સુધી ચાલે છે; પણ સારાનરસાની જે પસંદગી આપણે કરીએ છીએ તેમાં આખરી જવાબદારી આપણી પોતાની હોય છે.

હાઈડ પાર્ક

લેખિકા

જાન્યુ. ૧૯૬૦

આ પુસ્તકમાંથી શું શીખવાનું મળે?

- * સમયનો અસરકારક ઉપયોગ કેમ કરવો?
- * સાચી માનસિક પરિપક્વતા કેમ સાંપડે?
- * ભય ઉપર વિજય કેમ મેળવવો?
- * સદાય આશાવાન રહીને બીજાને કેમ મદદ કરવી?
- * બીજાની પાસેથી કેવી રીતે કામ લેવું?

આ સિવાય બીજા અનેક પ્રશ્નો વિષે આ પુસ્તકમાંથી
આપણને નવું જ જાણવા મળે છે.

એ દેશની દયા ખાજો જેના
રાજકારણીઓ શિયાળ જેવા હોય,
વિચારકો મદારી જેવા હોય
અને તેની કલા એ નકલની કલા હોય.
એ દેશની ખાજો દયા,
જે જુદાં જુદાં જૂથોમાં વહેંચાઈ ગયો હોય,
અને દરેક જૂથ પોતાને જ દેશ ગણતું હોય

અનુવાદકના બે બોલ

અમેરિકાના જે મહાન પ્રેસીડન્ટો થઈ ગયા છે, તેમાં પ્રેસીડન્ટ ફ્રેંકલિન ડી. રૂઝવેલ્ટનું નામ આખું વિશ્વ તેમની શાંતિની ઝંખના માટે સદાય યાદ કરે છે. આ પુસ્તકનાં લેખિકા સ્વ. શ્રીમતી ઈલીનોર રૂઝવેલ્ટ પ્રેસીડન્ટ રૂઝવેલ્ટનાં પત્ની હતાં, એટલા માટે તો તેઓ મશહૂર હતાં, પરંતુ એથીય વિશેષ તો તેમની માનવજાતની સેવા માટેની ઊંડી ધગશ, બીજાને ઉપયોગી થવાની તેમની તત્પરતા, તેમ જ વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક અને સામાજિક સવાલો ઉપર તેમણે અમેરિકાની જનતાને જે માર્ગદર્શન આપ્યું છે, તે માટે તેઓ વધુ મશહૂર છે.

આપણે ત્યાં મોટા માણસો - એકાદ ગાંધીજીના અપવાદ સિવાય - સાદા અને ઘરગથ્થુ સવાલો ઉપર લખતા જ નથી. પણ વિચારીએ તો માનવીને ઘડનારા ઘરગથ્થુ સવાલોનું જ જીવનની દૃષ્ટિએ વધુ મહત્ત્વ છે. લેખિકાએ તેમની રોચક અને અનુભવસિદ્ધ શૈલીમાં આ પ્રશ્નોનું સુંદર આકલન આ પુસ્તકમાં કર્યું છે.

ખેદની વાત છે કે આ પુસ્તકની હસ્તપ્રત પ્રેસમાં ગઈ અને તે બહાર પડે તે પહેલાં જ તેમનું ૭૫ વર્ષની વયે અવસાન થયું છે.

જગન્નાથ દેસાઈ

“જીવનમાં આપણી મુખ્ય જરૂરિયાત
છે કોઈ એવી વ્યક્તિની કે જે
આપણે કરી શકીએ તેમ હોઈએ
તે આપણી પાસે કરાવે.”

રાલ્ફ વાલ્ડો ઈમરસન

અનુક્રમ

પ્રસ્તાવના	૧
૧. શીખવાની તાલીમ	૭
૨. ભય - એક મહાન શત્રુ	૨૮
૩. સમયનો સદુપયોગ	૪૬
૪. માનસિક પકવતા કેળવવાની કરવાની મુશ્કેલ કળા	૫૮
૫. પ્રસંગને સાનુકૂળ વર્તન	૬૯
૬. બીજાને ઉપયોગી થતાં શીખો	૮૨
૭. વ્યક્તિત્વ સાચવવાનો અબાધિત અધિકાર	૯૧
૮. લોકો પાસેથી સારામાં સારી રીતે કામ કેમ લેવું?	૧૧૦
૯. જવાબદારી ઉઠાવતાં શીખો	૧૨૭
૧૦. રાજકારણમાં દરેક વ્યક્તિ કેવી રીતે ભાગ લઈ શકે?	૧૪૭
૧૧. રાજદ્વારી હોદ્દેદાર બનવાની આવડત	૧૬૭
છેલ્લા બે શબ્દો	૧૮૦

શીખવાની તાલીમ

ટપાલમાં આવતા અનેક પત્રોમાં સૌથી મૂંઝવતો સવાલ આ હોય છે :

“તમે તમારી કારકિર્દીનું આયોજન કેવી રીતે કર્યું અને તેને માટે તમે કેવી રીતે તૈયારીઓ કરી?”

આ સવાલનો જવાબ હું કદી આપી શકું તેમ નથી, કેમ કે મેં મારી કારકિર્દીની કોઈ યોજના આગળથી ઘડી નહોતી, તેમ તેને માટે કોઈ તૈયારી પણ કરી નથી. તેમ આજ સુધી પણ મને મારા જીવનમાં કોઈ કારકિર્દી જેવું કદી લાગ્યું નથી. મેં જો કાંઈ કર્યું હોય તો તે એટલું જ કે દરેક અનુભવનો પૂર્ણપણે આસ્વાદ કર્યો છે.

આગલાં વર્ષો ઉપર નજર નાખું છું ત્યારે મને મારા બાલપણ ઉપર સૌથી વધુ અસર કરનારું એક જ તત્ત્વ આ જણાય છે. હું શું કરું છું, તેનું મને ભાન પણ નહોતું તે પહેલાં પણ મારામાં દરેક અનુભવને આત્યંતિકપણે જીવવાની તીવ્ર ઈચ્છા સદાયે રહેતી.

મારી જ્યારે પાંચ વર્ષની ઉંમર હતી ત્યારે હું મારાં માતૃપિતા સાથે ઈટાલીના પ્રવાસે ગઈ હતી. ત્યારે વેનીસમાં મારા પિતાશ્રી મને એક જળનૌકામાં ફરવા લઈ ગયા હતા; મારા પિતાશ્રીએ નાવિકને કાંઈક ગાવા માટે પૈસા આપ્યા. લોકો ફૂલો ઉછાળતા હતા અને કોઈ ઉત્સવ જેવું વાતાવરણ હતું. મને તે નૌકાવિહાર હજી યાદ છે. તે વખતે હું નાની બાલિકા હોવા છતાં તે સ્મરણો હજી એક અનુભવની માફક મારા ચિત્તમાં જડાયેલાં છે.

મારા પિતાશ્રી સાથે તે સમયે જે જે વસ્તુ મેં કરી, તે બધી આજે

પણ ન ભુલાય તેવી ક્ષણો તરીકે મારી યાદદાસ્તમાં તાજી છે. જ્વાળામુખી વિસુવિયસની અણી ઉપર મારા પિતાશ્રીની બાજુમાં હું ઊભી હતી, અને ત્યારે તેમણે એક પેનીનો સિક્કો અંદર ફેંક્યો હતો, જે લાવારસથી ખરડાઈને પાછો ઉપર આવ્યો. આ બધી વસ્તુઓ આજે પણ મને યાદ છે. તેમાં એક જાતનું આશ્ચર્ય અને ઉત્તેજના હતાં. મારા પિતાશ્રી મને રોમનાં ખંડરોમાં લઈ ગયા હતા, અને ત્યાં એક સડી ગયેલો રોટીનો ટુકડો બતાવ્યો હતો. તેમ જ ત્યાં કેવી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ એક કાળે હતી તે સમજાવ્યું હતું. મારે મન આ કોઈ મૃત ઇતિહાસ નહોતો, પણ જેમ જેમ હું તે વિષે જાણવા લાગી, તેમ તેમ આ પ્રાચીન યુગના માનવીઓ મારી આજુબાજુના માણસો જેટલા જ જીવંત મને લાગવા માંડ્યા.

મારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી હું એટલું શીખી છું કે બાળકની કેળવણીમાં જિજ્ઞાસા, રસ, કલ્પનાશક્તિ અને જીવન પ્રત્યે સાહસની ભાવનાને સૌથી અગત્યનાં મૂળભૂત તત્ત્વો તરીકે ગણી શકાય. શાળામાં આને માટેના કોઈ અભ્યાસક્રમ નથી શીખવાતા. છતાં આ જ ગુણો એવા છે કે બધા શિક્ષણને સાર્થક બનાવે છે. સારા જીવનને ઉત્સાહથી છલકાવી દે છે. અને સદાયે નવા નવા અનુભવો, અને ઊંડી સમજણ પ્રત્યે પ્રેરે છે. આપણા જીવનના અંત સુધી માનવી તરીકેના સતત વિકાસમાં આ ગુણો સહાયભૂત બને છે, અને નવું શીખવા માટે આપણને ઉત્સાહિત બનાવે છે.

આપણી ચાલુ પ્રણાલિકાગત કેળવણી કરતાં હું શિક્ષણનો ઘણો વ્યાપક અર્થ કરું છું. જેટલું જાણવું જોઈએ એટલું બધું તો કોઈયે શીખી શકતું નથી. કેળવણી તો માત્ર આપણને જરૂરી સાધનસરંજામ આપે છે કે જેના વડે આપણે કેમ શીખવું તે જાણી શકીએ. આપણે જ્યારે

જરૂર પડે ત્યારે પૂરતી માહિતી મેળવી શકીએ તેવું સાધન પૂરું પાડવાનો કેળવણી માત્રનો તેમ જ માનસિક વિકાસ કે જે કેળવણીનો એક ભાગ છે, તેનો પ્રધાન હેતુ છે.

કેમ શીખવું તેની તાલીમના કેટલાક માર્ગસ્તંભો મને યાદ છે. મારી યાદદાસ્તને કેળવવાની તાલીમ તો મારી ઘણી નાની ઉંમરે શરૂ થઈ ગઈ હતી. મને કવિતા ઘણી ગમતી હતી, તેથી હું કપડાં પહેરતાં અને કાઢતાં કવિતાના પાઠો ગણગણતી. મારી એક ફેન્ય શિક્ષિકાએ મને નાનપણથી બાઈબલનો મોટો ભાગ ફેન્ય ભાષામાં મને મોઢે કરાવ્યો. તે નાની આઠ લીટીની કવિતા ફેન્ય ભાષામાં અમને વાંચી સંભળાવતાં, અને એક વાચન પછી અમારે તે બોલી જવી પડતી. શરૂ શરૂમાં મને આ મુશ્કેલ લાગવા માંડ્યું, પણ આખરે હું તેમાં પણ પાવરધી બની ગઈ.

મારી પંદર કે સોળ વર્ષની ઉંમરે તે અમને ઇતિહાસ શીખવતાં, પરંતુ તેમની પદ્ધતિ કોલેજના પ્રાધ્યાપક જેવી હતી. સગડીની બાજુમાં તેની બન્ને બાજુએ અમે નાનકડી ખુરશીઓ નાખીને બેસતાં; બાજુમાં જ નકશાઓ લટકાવવામાં આવતા. અમે દુનિયાના જે ભાગ વિષે પાઠ કરતા હોઈએ, તે ભાગ તે નકશામાં બતાવતાં અને તેની ભૂગોળ અમને યાદ રાખવાનું કહેતાં. કેમ કે ઇતિહાસ ઉપર ભૂગોળની મોટી અસર હોય છે. વિષયને લગતાં પુસ્તકો વાંચવાની એક યાદી તેઓ અમને આપતાં, અને સાથોસાથ અમારા અભ્યાસના મુદ્દાને અનેક જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુથી તેઓ છણતાં. અમારું વાંચવાનું અમારે કરી લેવું પડતું, અને પછી તેના ઉપર નિબંધ લખવાનો રહેતો.

કેટલીક અંગ્રેજ છોકરીઓ તો શિક્ષિકાના કહેલા શબ્દો જ યાદ રાખી લેતી, અને તેનું જ પોતાના જવાબોમાં પુનરાવર્તન કરતી. આવા એક પ્રસંગે એક છોકરી જ્યારે પોતાનો જવાબ મોટેથી વાંચતી હતી,

ત્યારે આ શિક્ષિકા, હાથમાં ફૂટપટ્ટી સાથે ઊભી રહીને આ જવાબપત્ર ઝૂંટવી લઈ ને ફાડી નાખતી, એ દશ્ય મને હજી યાદ છે. તે કહેતી: “આ તો મેં જે તને કહ્યું, તે જ તું મને પાછું કહી સંભળાવે છે. આમાં મને બિલકુલ રસ નથી. તારી બુદ્ધિની ચાળણીમાં તો તેં કશું ઉતાર્યું જ નથી. તમે પોતે જાતે વિચારશક્તિ વાપરવાનાં ન હો તો પછી તમને મન જેવી વસ્તુ શા માટે મળી છે?”

આ સાંભળીને અમારી શિક્ષિકા સુવેસ્ત્રે જે મુદ્દાઓ ન છણ્યા હોય તેવા શોધી કાઢવાનું મને મન થતું. એટલું જ નહિ પણ અમારાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં પણ ન હોય તેવા જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓ શોધી કાઢવાં હું મારા મનને કસતી. આથી, આ વાંચતી વેળા મારા મનને ખૂબ ઉત્તેજના મળતી. મારા જવાબપત્રો વાંચ્યા પછી જ્યારે તે મને કહેતી: “ઠીક વિચાર કર્યો છે! પણ આ એકબે મુદ્દા તું વિસરી ગઈ છે.” ત્યારે મને કેટલો આનંદ થતો, તે હું હજી ભૂલી નથી.

કેળવણીની આ પદ્ધતિ ઘણી જ કલ્પનાશક્તિવાળી અને ક્રિમતી હતી.

આપણને કેળવણી ઘરમાં, શાળામાં તેમ જ સૌથી મહત્વની જીવનમાંથી મળે છે. શીખવાની આ પ્રક્રિયા આપણે જીવીએ ત્યાં સુધી સદાયે ચાલુ રહેવી જોઈએ. કોઈ પણ ચેતનવંતી વસ્તુ સ્થિર રહી શકતી નથી. કાં તો તે આગળ જાય છે, કાં પાછળ હઠે છે. વિકાસની ક્રિયા જ્યાં સુધી ચાલુ રહે ત્યાં સુધી જ જીવન રસપૂર્ણ રહે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આપણને રસ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી જ આપણો વિકાસ ચાલુ રહે છે.

બાળકોને શું શીખવવું અને કેમ શીખવવું તે સંબંધમાં શિક્ષણનાં વર્તુળોમાં કેટલાંક વરસો થયાં ખૂબ મતભેદ પ્રવર્તે છે. જૂની શિક્ષણપદ્ધતિમાં બે હેતુઓ હતા. એક તો મનને શિસ્તમય બનાવવું.

અને બીજો હેતુ ઇતિહાસ, ફિલસૂફી અને કળાની પૂર્વભૂમિકાથી બાળકોને પરિચિત કરવાં.

પણ તાજેતરમાં ડ્યુઈની અસર હેઠળ આમાં ઘણો મહત્વનો ફેરફાર થયો છે. આ શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રમાણે બાળકને સામાન્ય સંસ્કારની પૂર્વભૂમિકા આપવી તે બહુ મહત્વનું નથી, પણ દરેક શીખેલી હકીકતનો તેની આજુબાજુના દૃશ્ય જગત સાથે સુમેળ કેમ સાધવો તે વસ્તુ વધુ મહત્વની છે. બાળક પોતે જોઈ શકે, અડી શકે અને અનુભવ કરી શકે, તે વસ્તુઓનું આકલન કરાવવું તે કેળવણીનો હેતુ છે.

આ નવી પદ્ધતિ હેઠળ બાળક જ્યાં ન જવા ચાહે તે દિશામાં લઈ જવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરવામાં નથી આવતો. શિસ્તમાં પણ તેને મજા ન પડે કે તેની ઉપયોગિતા ન સમજાય ત્યાં સુધી તે સ્વીકારવાની તેને ફરજ પાડવામાં નથી આવતી.

આ બન્ને પદ્ધતિઓમાં અમુક ગુણો રહેલા છે. બાળક આજુબાજુના વાતાવરણ સાથે સુમેળ સાધે, તેને સમજે અને તેની કાર્યરચના જાણે તે અલબત્ત ઘણું ઉપયોગી તો છે જ. પણ બાળકને માત્ર માહિતી આપવી એટલું બસ નથી, એમ મને લાગે છે. પહેલાં તો આપણે એક હકીકતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે એક વિષય વિષે જાણવા જેવું બધુંય તો કોઈ જાણી શકતું નથી. ખરી જરૂર તો મનને એવી તાલીમ આપવાની છે કે પોતાને જરૂર પડે ત્યારે હકીકતો મેળવી શકે, તેમ જ કેમ શીખવું તેની પરિપાટી પ્રાપ્ત કરે. ભવિષ્યમાં બાળકને પરદેશી ભાષા શીખવાની જરૂર પડે તો તે એકાગ્રતા રાખીને શીખી શકે એવી તાલીમની પૂર્વભૂમિકા તૈયાર થવી જોઈએ. જો સંશોધન કરવાની જરૂર પડે તો સંશોધન કેમ કરવું તેની તાલીમ અને શિસ્ત તેનામાં આવવાં જોઈએ.

પોતાને જરૂર પડે ત્યારે હકીકતોને શોધીને મેળવી શકે એવી રીતે તેના મનને એક સાધન તરીકે તૈયાર કરવું જોઈએ, તે મહત્વની વસ્તુ છે. પણ માહિતી એ આખરે તો કેળવણી જેને આપણે વ્યાપક અર્થમાં સંસ્કાર કહીએ છીએ તેનો પ્રમાણમાં ઘણો નાનો ભાગ છે.

પોતાના પતિ અને પોતાની વચ્ચેની માનસિક ભૂમિકામાં ઘણું અંતર પડી ગયું હોય એવી સંખ્યાબંધ યુવતીઓના કરુણાજનક પત્રો મને અવારનવાર મળે છે. આ કિસ્સાઓમાં કાં તો તેમણે પોતાથી જુદી માનસભૂમિકાવાળા પતિ સાથે લગ્ન કર્યાં હોય છે. અથવા તો તેમના પતિઓ પોતાની ધંધાવિષયક કારકિર્દીમાં એટલા બધા આગળ વધી ગયા હોય છે કે આ યુવાન પત્નીઓ તેમની સાથે ચાલી શકતી નથી.

તેઓ પૂછે છે : “મારા પતિના કુટુંબ અને મિત્રોમાં હું સમરસ થઈ શકું તે માટે મારે કેવી તાલીમ લેવી જોઈએ, કઈ કેળવણી લેવી જોઈએ?”

આ સવાલનો હું યથાશક્તિ જવાબ તો આપું છું, પણ તે પૂરતો થતો નથી; કેમ કે પતિ અથવા પત્નીમાં માત્ર પુસ્તકો દ્વારા પૂરેપૂરા સંસ્કાર આવી જાય એવાં પુસ્તકોની યાદી બનાવવી મુશ્કેલ છે. ગ્રીક ફિલસૂફીના અનુવાદો, જૂનાં ગ્રીક નાટકો તેમ જ પ્રાચીન શિષ્ટ સાહિત્ય વાંચવાની હું તેમને ભલામણ કરું છું. તે ઉપરાંત ઈતિહાસ, કળા, ફિલસૂફી, જીવનચરિત્ર અને શ્રેષ્ઠ નવલકથાસાહિત્ય પણ તેમણે વાંચવું જોઈએ. આથી, તેમના મનની પૂર્વભૂમિકા સમૃદ્ધ થશે, અને પ્રાચીન બૌદ્ધિક વારસાની કાંઈક ઝાંખી થશે.

પણ ખરો જવાબ તો આથી ઘણો આગળ જવો જોઈએ. લાંબી દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો તમે શું વાંચો છો, તે બહુ અગત્યનું નથી. પણ

વાંચીને તમારા મનમાં શું ઉતારો છો, વાંચનથી કેવી છાપ અને વિચારો તમારા મનમાં ઉદ્ભવે છે તે અગત્યનું છે. તમારા ચિંતનના પડઘારૂપે જે વિચારો તમારામાં સ્ફુરે એ વિચારો તમને ચતુર માનવી બનાવશે. માત્ર પુસ્તકિયા શિક્ષણ આ બધું કરી શકતું નથી. બીજાઓ સાથે વિચારોની આપલે અને ચર્ચાના ઉત્તેજન અને ઉમેરાની તેને જરૂર પડે છે. ખાસ કરીને બીજા લોકો પાસેથી આપણે ઘણું શીખવાનું રહે છે. જો આપણે ઊંડા ઊતરવાની કાળજી લઈએ તો દરેક માણસ પાસેથી કંઈ ને કંઈ શીખવાનું અવશ્ય મળે છે.

એક યુવાન સ્ત્રી તરીકે અમેરિકાનાં બીજાં બાળકો જેવી પદ્ધતિસરની કેળવણી મને મળી નથી, તેની ખોટ મને સાલ્યા કરતી. પરંતુ મને મારા આખા જીવન સુધી કામ લાગે તેવી એક વસ્તુ મારી માતાએ મને આપી હતી, તેનો મને ખ્યાલ નહોતો. મારે માટે ફ્રેન્ચ નર્સ રાખીને મને અંગ્રેજી પહેલાં ફ્રેન્ચ ભાષા શીખવવાની તેણે તરકીબ કરી હતી. હું બન્ને ભાષા સાથે જ શીખી હતી, અને તેથી લાંબા વખત સુધી ફ્રેન્ચ ભાષા ન બોલી હોઉં તોપણ તે જ્યારે ચાલુ સાંભળું ત્યારે એ ભાષા હું ઘણી સહેલાઈથી ગ્રહણ કરી શકું છું.

આને પરિણામે મને ભાષાઓ પ્રત્યેનો અનુરાગ વધ્યો, પણ લેટિન જે તે વખતે બહુ જ અગત્યની લાગતી, તે પ્રત્યે મને કંટાળો આવતો હતો. પરંતુ પાછળથી મને જણાયું કે ભાષાઓ શીખવામાં લેટિન ઘણી ઉપયોગી છે.

મેં ખાનગી વર્ગોમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. ત્યાર પછી પરદેશમાં ત્રણ વરસ ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજી કેળવણીની મને તાલીમ મળી હતી. એકંદરે આ કેળવણી કોલેજના ધોરણ પર હતી, પણ જુદી જાતની હતી.

જ્યારે હું પાછી વતન આવી ત્યારે મને સમજાયું કે મારા જ્ઞાનમાં ઘણી ઊણપો રહી ગઈ હતી. હું નાની વયમાં પરણીને એક જુદા જ વાતાવરણમાં આવી; જ્યાં મારે ઘણા માણસોને હળવામળવાનું થતું. મારી પોતાની ઊણપોનું મને ભાન હતું. એટલે હું લોકોને તેમના રસના વિષયમાં બોલવા માટે ઉત્તેજન આપતી, અને તેમના ખાસ વિષય વિષે જાણવા જેવું બધું જાણી લેતી. આમ કરતાં કરતાં થોડા વખત પછી તો તેમના વિચારો જાણી લેવાની અમુક આવડત મારામાં આવી ગઈ. તેમાં ઘણી મજા આવતી એટલું જ નહિ પણ ઘણા વિષયો કે જે હું બીજી કોઈ રીતે શીખી શકત નહિ, તેવા વિષયોમાં મને સૂઝ પડવા લાગી. સૌથી સરસ વસ્તુ તો જ્ઞાન અને અનુભવનાં અનેક ક્ષેત્રો કે જેની હસ્તીની મને કલ્પના પણ ન હતી, તે બધાં મને જાણવા મળ્યાં.

કેળવણીની આ એક ઘણી ફળદાયી અને અસરકારક પદ્ધતિ છે. દરેક માણસમાં અમુક વિષય કે વસ્તુમાં રસ તો છુપાયેલો પડ્યો જ હોય છે. તમારે માત્ર તેને શોધી કાઢવાનો રહે છે. આથી દરેક પરિસ્થિતિ એક ઉખાણા જેવી થઈ પડે છે, અને માણસની એક સૌથી કિંમતી વૃત્તિ, જિજ્ઞાસા સદાયે સતેજ રહે છે.

કેમ? અને શા માટે? આ ખરેખર ચમત્કારિક શબ્દો છે. બધાં બાળકો તે બહુ જ વાપરે છે. જ્યારે તેઓ આ શબ્દો વાપરતાં બંધ થાય ત્યારે સમજવું કે કોઈએ તેમને જવાબ આપવાની તકલીફ લીધી નથી અથવા તો પોતાની આસપાસની દુનિયા વિષે બાળકોની જિજ્ઞાસા કેળવવાની સૌથી અગત્યની વૃત્તિને જીવંત રાખવાની કોઈએ પરવા કરી નથી. જીવનના સાહસ વિષે બાળકમાં જે અંતર્ગત વૃત્તિ છે, તેનો વિકાસ કરવાની કે ખીલવવાની કોઈએ તત્પરતા દાખવી નથી.

દરેક બાળકની ‘શા માટે?’ ની કુતૂહલવૃત્તિનો જવાબ પૂરતી

કાળજી અને માન સાથે આપવો જોઈએ એમ હું દૃઢપણે માનું છું. ઘણી વાર જવાબની તમને ખબર ન હોય એમ બને, ત્યારે બાળકને જે સ્થળેથી આ જવાબ મળે તે સ્થળે લઈ જાઓ. પછી ભલે તે સ્થળ, શબ્દકોષ કે જ્ઞાનકોષ હોય કે જેનો ઉપયોગ બાળક ન કરી શકતું હોય. છેવટ બાળકને જવાબ મેળવવાની ક્રિયામાં ભાગ લેવાનો સંતોષ તો થશે જ.

નાનું બાળક દુનિયાને સમજવાની એક જ રીત જાણે છે અને તે છે આતુર કુતૂહલભર્યા પ્રશ્નો પૂછવાની. તમે જો આ સવાલોની અવગણના કરશો, અથવા તો ‘મને ખબર નથી ... મારું માથું ન ખા, હું કામમાં છું, જોતો નથી? કેવો મૂર્ખાઈભર્યો સવાલ’ એમ કહીને બાળકને ઉતારી પાડશો તો સમય જતાં પરિણામ વધુ ખરાબ આવશે. બાળકની કુતૂહલવૃત્તિને પોષવામાં નહિ આવે, તેના પ્રશ્નોના જવાબો આપવામાં નહિ આવે, તો તે સવાલો પૂછવાનું બંધ કરશે. કુમારાવસ્થામાં પહોંચે ત્યાં તો તેની બધી જિજ્ઞાસા મરી ગઈ હશે. તેની દુનિયાની અજાયબી પ્રત્યે તેને કોઈ રસ, ઉત્સાહ કે કુતૂહલ રહેશે જ નહિ.

કારણ કે જિજ્ઞાસા, રસ, અને વધુ ને વધુ અનુભવો મેળવવાની ઈચ્છા જીવન વિષે જાણવાની અને સમજવાની તમન્નાને ઉત્તેજે છે. આ વૃત્તિ જીવનમાં એવો ઉત્સાહ પ્રગટાવે છે કે જેથી કોઈ પણ પરિસ્થિતિનો સાહસપૂર્વક મુકાબલો થઈ શકે. સાહસવૃત્તિ વગર જીવન શૂન્ય બની જાય છે. પણ સાહસવૃત્તિ હોય તો જીવનની હરેક નાનીમોટી પરિસ્થિતિ રસ અને ઉત્તેજનાથી છલકાઈ ઊઠે છે. જો રસ ચાલ્યો જાય તો માણસનો વિકાસ અટકી જાય છે. રસ વગર માણસ શીખવાનું ચાલુ રાખી શકતો નથી.

કોઈ કોઈ વાર મારા કોઈ પરિચિતોના મૃત્યુસમાચાર વાંચીને મને આશ્ચર્ય થાય છે; કેમ કે તેમને મેં ઘણાં વર્ષ પહેલાં અવસાન પામેલા

માની લીધેલા. વાસ્તવમાં તે લોકોનો વિકાસ જ અટકી ગયેલો. જ્યારે બીજા કેટલાક લોકો ભારે મુશ્કેલીઓ સામે ઝઝૂમીને પણ જીવંત રહ્યા હતા. આ પ્રસંગે મને મારાં કાકી મિસિસ કાઉલ્સનો દાખલો યાદ આવે છે. તેમને સાંધાનો એટલો બધો સોજો થઈ ગયેલો કે તે હાલીચાલી શક્તાં નહિ. દરરોજ તેમને કપડાં પહેરાવીને ખુરશીમાં બેસાડવામાં આવતાં, અને રાત્રે પાછાં પથારીમાં મૂકવામાં આવે ત્યાં સુધી ખુરશીમાં જ પડી રહેતાં.

પછી તો તે બિલકુલ બહેરાં થઈ ગયાં. તે જમાનામાં આજના જેવાં કર્ણયંત્રો હતાં નહિ, કે જેથી બહેરો સાંભળી શકે. તેની પાસે એક ડબ્બા જેવી પેટી રાખવામાં આવતી કે જેને કંઈ કહેવું હોય તે તેમાં મોટે અવાજે બૂમ મારતું.

તેમની જગ્યાએ બીજું કોઈ હોત તો તે આજુબાજુના ઉપર પરવશ રહીને પોતાની અંદરના સાંકડા વર્તુળમાં પુરાઈ રહેનાર અને સદાય રોદણાં રડનાર રોગી જ બની જાત. પરંતુ મિસિસ કાઉલ્સ જુદી માટીનાં હતાં. તેમણે તો બધાને એવી લગની લગાડી હતી કે તેમને મળવા માટે માઈલો ચાલીને આવવું પડે તોય કુટુંબના યુવાન સભ્યો આવતા. તેમના ટેબલ ઉપરની પેલી નાની પેટીમાં બધા કુટુંબના સભ્યો પોતાની ગુપ્ત વાતો, પોતાના પ્રશ્નો અને ચિંતાઓ મોટેથી ઠાલવતાં. મિસિસ કાઉલ્સ બધાની વાતોમાં એવો તો ઊંડો રસ લેતાં.

પોતાની દુઃખદ પંગુતાનાં રોદણાં તેઓ કદી રડતાં નહિ. પોતાના યુવાન મુલાકાતીઓના સવાલોમાં તેઓ મન પરોવતાં. તેમની વાતોમાં સહૃદયતાપૂર્વક રસ લેતાં. તેમની મુશ્કેલીઓ સમજવામાં અને તેમને વિષે જાણવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા તેઓ ધરાવતાં. એટલું જ નહિ પણ તેમના કોયડાઓ ઉકેલવામાં મદદ કરતાં. તેમની મોટા દિલની સમજ

અને તેમના ડહાપણમાં સહાનુભૂતિ અને માયાળુપણું જણાઈ આવતાં.

બીજાની વાત ધીરજથી સાંભળવાનો એક દુર્લભ સદ્ગુણ તેમનામાં હતો.

આપણો કે ઘણાનો એવો અનુભવ છે કે આપણે કોઈની પાસે સલાહ કે ઉકેલ માગવા ગયાં હોઈએ, ત્યારે આપણા પસંદ કરેલા સલાહકાર આપણી વાત ઉપર ધ્યાન આપવાને બદલે કંઈક બીજા જ વિચારમાં હોય છે, અથવા તો પોતાના જ કોઈ પ્રશ્ન વિષે વાતચીત કરવા માંડે છે. પણ મારાં કાકી તો તમે જેટલું બોલો તે બધું ધીરજથી સાંભળે. સમજવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરે અને સલાહ માગો તો તમને પોતાના ડહાપણનો પૂરેપૂરો લાભ આપે.

આ વસ્તુ દુર્લભ છે. ઘણા વૃદ્ધ માણસો જુવાનો સાથે વાત કરતી વેળા એમ જ માને છે કે તેમને બધા સવાલોના ઉકેલની ખબર છે. તેઓ તમારી સાથે ચર્ચા નથી કરતા. તેઓ તો તમને આદેશ કે ઉપદેશ જ આપે છે. પણ મારાં કાકીનું શરીર તો અપંગ થઈ ગયું હતું, પરંતુ મનની તાજગી અને તરવરાટ તો ઠેઠ મૃત્યુ સુધી તેમણે સાચવ્યાં હતાં.

મારાં કાકી બીજાનાં જીવનમાં આવા ઉપયોગી અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિ કેમ બની શક્યાં? તેનો ખુલાસો એ જ છે કે તેમણે પોતાની કુતૂહલવૃત્તિને અને રસવૃત્તિને સદાય સતેજ રાખ્યાં હતાં, અને નવનવા અનુભવોને અપનાવવા તેઓ સદાય તૈયાર રહેતાં. આ ગુણો તેમનામાં ન હોત તો તેમનો વિકાસ અટકી જાત, અને તેમની સમજ આટલી ઊંડી ન બનત. એટલું જ નહિ પણ આવી શારીરિક પંગુતા છતાં જે સુખી જીવન તેમણે ગાળ્યું તેવાં સુખી પોતે બની શકત નહિ.

જિંદગીમાંથી હું એક જ વસ્તુ શીખી છું. જો તમારામાં રસવૃત્તિ

હોય તો તમારે નવા રસોની શોધમાં જવું પડતું નથી. જેમ સોયનો કાંટો ધ્રુવ તરફ જ ખેંચાય છે, તેમ બધા રસો આપમેળે તમારી તરફ ખેંચાઈ આવે છે. આ માટે હથેળીમાં માથું પકડીને ઠંડી વ્યવહારુ રીતે કોઈ યોજના ઘડવાની જરૂર નથી. આ માટે તમારે માત્ર જિજ્ઞાસુ બનવાની જરૂર છે. નવા અનુભવો લેવા માટે ઉત્સુકતા અને તત્પરતા હોવી જોઈએ. કોઈ વસ્તુ માટે જ્યારે તમારામાં સાચો રસ પેદા થશે, ત્યારે તેમાંથી બીજા નવા રસો આપમેળે પ્રગટશે.

તમે જે કાંઈ જુઓ, જે કાંઈ અનુભવો અને જે કોઈ વ્યક્તિને મળો, તે દરેકમાંથી કંઈ ને કંઈ શીખવાની તમારી શક્તિમાં સાચી કેળવણીનો અગત્યનો તબક્કો રહેલો છે. પછી આ વસ્તુ ગમે તેટલી નજીવી હોય કે તમારા ક્ષેત્રની ભલે બહાર હોય તોપણ કશું નકામું કે નિરર્થક જતું નથી. મને જે કાંઈ શીખવા મળ્યું છે, તે બધું મારા જીવન દરમ્યાન કોઈ ને કોઈ વખતે ન ધારેલી રીતે અને અણધાર્યા સંજોગોમાં ઉપયોગી નીવડ્યું જ છે.

મને ઘણી વાર પૂછવામાં આવે છે કે હું રાજકારણમાં રસ લેતી કેવી રીતે થઈ? તેનો સામાન્ય જવાબ તો એ છે કે મારા કાકા થિયોડોર રૂઝવેલ્ટ અને મારા પતિને લીધે. પણ વાસ્તવમાં તો મારાં લગ્ન પછી હું મારા પતિ સાથે યુરોપની પહેલી મુસાફરીમાં ગઈ ત્યારે એક એવો બનાવ બની ગયો કે જેણે સરકાર અને રાજકારણ વિષે મારી જિજ્ઞાસાવૃત્તિને જાગૃત કરી.

અમે રોનાલ્ડ ફર્ગ્યુસન અને તેની પત્ની લેડી હેલન સાથે રહેતાં હત્યાં. લેડી હેલન તો એક મોટા રાજદ્વારીની પુત્રી હતી, અને ઓસ્ટ્રેલિયાના ગવર્નર જનરલ અને સ્કોટલેન્ડના પ્રીવીસીલનો હોદ્દો

ધારણ કરેલ ધુરંધર રાજપુરુષની પત્ની હતી. સંખ્યાબંધ હિલચાલોમાં તેણે ભાગ લીધો હતો, અને રાજકારણમાં તેને તીવ્ર રસ હતો.

એક દિવસે બપોરના ચા પીતી વખતે લેડી હેલને એકાએક પૂછ્યું: “કોઈ અમેરિકન મળે તો એક સવાલ પૂછવાની મને ઘણા વખતથી ઈચ્છા છે. તમારાં રાજ્યો અને સમવાયી સરકાર વચ્ચેનો સંબંધ તમે મને સમજાવી શકશો?”

હું તો તદ્દન મુઝાઈ ગઈ. મારી સરકારનું તંત્ર કેમ કામ કરે છે, તે મને કોઈએ શીખવ્યું નહોતું. પણ એ જ વખતે મારા પતિ અંદર આવ્યા, એટલે મને રાહત મળી. મેં કહ્યું: “પ્રિયતમ, લેડી હેલનને રાજ્યો અને સમવાયી તંત્ર વચ્ચેના સંબંધો જાણવાની ઈચ્છા છે.”

મારા પતિએ તેનો વિગતથી જવાબ આપ્યો, અને સાથોસાથ મને મારી કેળવણીમાં રહેલી ઊણપનું પણ ભાન થયું. મેં તે જ વખતે મારી સરકારનું તંત્ર કેમ કામ કરે છે, તે જાણી લેવાનો નિર્ણય કર્યો, કે જેથી ફરી આવી મૂંઝવણમાં મારે કોઈ દિવસ મુકાવું ન પડે.

મારા પતિ ફેંકલિનને મારી આ મૂંઝવણની ખબર હતી, એટલે જવાબ આપતી વખતે તેની આંખો ચમકવા માંડી. પણ અમારા અંગત સંબંધોની દૃષ્ટિએ એક બીજી વખતે તેનો બદલો મેં વાળી દીધો. બેત્રણ દિવસ પછી અમે સ્કોટલેન્ડમાં હાઈલેન્ડમાં ડોવર હાઉસમાં મિસિસ ફર્ગ્યુસન અને તેના પુત્ર હેકટર સાથે રહેવા ગયાં. ત્યાં તેઓએ મને એક ફૂલોનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની વિનંતી કરી. હું તો જાહેરમાં કદી બે શબ્દ પણ બોલી નહોતી. એટલે મને તો ડર લાગ્યો. અને હું તે ન કરી શકી. એટલે મારા પતિએ તે કામ કર્યું પણ પછી તેને જયારે પૂછવામાં આવ્યું કે અમેરિકામાં અમે શાકભાજી કેમ રાંધીએ છીએ, ત્યારે તે પણ એકદમ

ચોંકી ગયા. છતાં તેમણે તો હાંક્યે રાખ્યું કે અમેરિકામાં અમે શાકભાજી કીમમાં રાંધીએ છીએ. અને તેના ફાયદા વિષે લંબાણ વિવેચન કર્યું. પણ પછી તેના ભાષણ પછી તાળીઓ ન પડી, એટલે તેને પણ લાગ્યું કે કંઈક બફાયું છે. મેં તેને કહ્યું કે આપણે હવે સરખાં ઊતર્યાં છીએ.

આમ, જીવન જીવતાં જીવતાં જે શીખવાનું મળે, તે જીવનનું લૂણ છે. ફરી ફરીને આમ મૂળ વાત રસ ઉપર આવે છે. તમારા માર્ગમાં જે કાંઈ આવે, તેમાં તમારે રસ લેવો જોઈએ.

કદાચ તમે આ વાંચીને માથું ધુણાવીને કહેશો: ‘તમારી વાત જુદી છે. તમારું જીવન તો ઘણું રસભર્યું હતું, પણ અમારા ગામ કે કુટુંબમાં અને અમારા મર્યાદિત સંજોગોમાં આમ બનવું મુશ્કેલ છે.... વગેરે વગેરે...’

આના જવાબમાં મને મારાં પાંગળાં કાકી મિસિસ કાઉલ્સ યાદ આવે છે. તેમને એ જ ચાર દીવાલની અંદર એક ખુરશીમાં સદાય પુરાઈ રહેવું પડતું, અને સાથે બહેરાશ હતી કે જેણે તેમને જીવનથી વિમુખ બનાવી દીધાં હોત, પણ ના, જીવન તો તેમની પાસે દોડતું આવ્યું. જીવનને તેમની અને તેમના ઉત્સાહની જરૂર હતી.

નવું નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણી બધી કુતૂહલવૃત્તિનો આપણે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અને કોઈ જ્ઞાન કે માહિતી આખરી નથી તે પણ આપણે જાણવું જોઈએ. આપણી આ દુનિયામાં બધું નવું છે, ભડકાવી ઊઠે તેવું નવું છે. શીખવાનું બંધ કરવાનું, આપણી કુતૂહલવૃત્તિને દબાવી દેવાનું અથવા તો નવી નવી પરિસ્થિતિને નમ્રતાથી ઓળખવાનું છોડી દેવું તે આપણને કોઈને પોસાય તેમ નથી.

નવા નવા વિચારોને આવકાર આપવાની વૃત્તિ અને મનની

તાજપને આપણે જો સદાય એવી ને એવી રાખીએ તો ગમે ત્યાંથી આવતા નવા વિચારોના પ્રવાહને આપણે આવકારી શકીશું. તેની તુલના અને મૂલ્યાંકન કરી શકીશું, અને દરેક વળાંક વખતે જે નવા અને વિચિત્ર ખ્યાલો આપણી પાસે રજૂ થાય તેનું હાર્દ સમજવાને આપણે તૈયાર રહીશું.

આપણે બારીઓ બંધ કરીને પડદા નીચે નાખીને બેસી રહી શકીએ નહિ. તેમ એમ કહેવું પણ બરાબર નથી કે ‘જાણવા જેવું મેં બધું જાણી લીધું છે. દરેક વસ્તુ ઉપર મારા વિચારો દઢ છે. તેમાં ફેરફાર કરવા કે આ નવી વસ્તુઓનો વિચાર કરવા હું તૈયાર નથી.’ આજ તો નહિ પણ ભવિષ્યમાં પણ કોઈ દિવસ આમ કહેતા નહિ.

દરેક પેઢી એમ માને છે કે આજના કરતાં આગલી પેઢી ઘણી સરળ હતી. વિક્ટોરિયન યુગમાં માણસ એમ માનતો કે સરકાર, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, સામાજિક મૂલ્યો અને વર્ગપદ્ધતિ એ બધા ઉપર છેલ્લો શબ્દ કહેવાઈ ચૂક્યો છે. જ્ઞાનના અંતિમ સીમાડે તે પહોંચી ગયો છે. પરંતુ તે જ જમાનાના વૈજ્ઞાનિકોએ અવનવી શોધોથી માનવીની ઘણી અનિચ્છા છતાં તેનાં દષ્ટિબિંદુઓ અને દુનિયા વિષેના તેના ખ્યાલોમાં મોટું પરિવર્તન આણી દીધું છે. સુંદર, સ્વચ્છ અને ન પલટાતી દુનિયાનો કેવો ખ્યાલ માણસને હતો? પણ અત્યારે તે બધું ક્યાં ગયું?

આજે તો જીવવાનું અને શીખવાનું બન્ને સાથોસાથ ચાલવાં જોઈએ. દરેક નવો અનુભવ અને દરેક નવી માહિતી એ નવા સવાલો ઉકેલવાનાં સાધનો બની રહે છે. આપણી ચારે બાજુ ઉપસ્થિત થતા નવા નવા સવાલો અને નવી નવી પરિસ્થિતિને સમજવા અને તેનો તોડ કાઢવા માટે આપણે જે કાંઈ જ્ઞાન મેળવી શકીએ તે બધાની જરૂર પડે છે.

આ વાત જો કોઈ મોટા બોજા જેવી લાગતી હોય તો તમે અગત્યની વસ્તુ સમજ્યા નથી એમ કહેવું પડશે. શીખવું એ તો એક રમત છે. દાખલા તરીકે કલ્પના કરવી તે પણ હંમેશાં એક ખેલ જેવી વસ્તુ છે. કલ્પનાશક્તિ શું છે, તેનું થોડું પૃથક્કરણ કરીએ. વાસ્તવમાં તમે જે જાણતા હો તેનાથી તમારી જાતને આગળ લંબાવીને, તમે કદી જોઈ ન હોય તેવી વસ્તુઓનું ચિત્ર તમારાં મનઃચક્ષુ સમક્ષ ખડું કરવાની શક્તિ તે જ કલ્પનાશક્તિ છે.

બાળકો પાસે એટલો થોડો અનુભવ હોય છે કે તેમને અનુભવ કરતાં કલ્પનાશક્તિ ઉપર જ વધુ આધાર રાખવો પડે છે. તેઓ સ્વાભાવિકપણે સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિહરતાં હોય છે. મારું બાળપણ બહુ સુખી નહોતું, એટલે સુખની ક્ષણો કેવી કિંમતી હોય છે, તેની બીજાં બાળકો કરતાં મને વહેલી ખબર પડી. સુખથી વંચિત એવાં ઘણાંખરાં બાળકોનો માફક હું પણ એક એવી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રાયતી હતી કે જેમાં મને ગમે તેવું જ બધું હોય, અને તેમાં હું જ મુખ્ય નાયિકા હતી. મારા પિતા મારી આદર્શ મૂર્તિ-નાયક-હતા. તે ઘણા દેખાવડા અને આકર્ષક હતા. મારી બાળદૃષ્ટિએ તેમનામાં કોઈ દોષ કે નબળાઈ મને જણાતાં નહોતાં. માણસમાં જે ગુણો જોઈએ તેની મારે મન તેઓ વર્ષો સુધી એક જીવંત પ્રતિમૂર્તિ હતા. મારા બાળપણના કંઈક અંશે રુક્ષ દિવસોમાં તેમના સહવાસમાં મેં જોયેલી અને કરેલી વસ્તુઓ આજે પણ ઘણી સ્પષ્ટ રીતે મારી સ્મૃતિમાં તરવરી આવે છે. તે સુખદ ક્ષણોનો અનુભવ એટલો તીવ્ર હતો કે તેમાંથી જે કાંઈ હું શીખી તે બધું મારા જીવનનો એક ભાગ બની ગયું છે.

વર્ષો અને વર્ષો સુધી હું મારા પિતાશ્રી સાથે એક સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રહી હતી. હું એકલી-અટૂલી હતી. હું સૌથી વધુ તેમને ચાહતી હતી, અને

તે મને ચાહતા હતા, એમ મને લાગતું હતું. રોજબરોજ મારી સ્વપ્નકથાઓ હું ગૂંથ્યા કરતી હતી, અને મારા જીવનમાં તે જ વાસ્તવિક વસ્તુ બની રહી હતી. બહારની દરમ્યાનગીરી વગર આ સ્વપ્નકથાઓને હું એકલી માણી શકું તે માટે મારી પાસેથી છટકીને ઘણી સાંજો ફીફ્થ એવન્યુમાં એકલી ગાળતી.

મારી સ્વપ્નસૃષ્ટિને ખોરાક મળી રહે તેવો મને અનુભવ પણ હતો. મેં પરદેશપ્રવાસ કર્યો હતો. હું શહેરમાં તેમ જ ગામડામાં પણ રહી હતી. મારાં માબાપના સંખ્યાબંધ મિત્રોને હું મળી હતી. પણ મારો સૌથી મુખ્ય મદાર તો મારા બાપુજીના પત્રો ઉપર હતો. અમે બન્ને એક જ શહેરમાં હોઈએ તેવું ભાગ્યે જ બનતું. મારા પિતાશ્રીના પત્રોમાં અમે સાથે સમય કેવી રીતે ગાળીશું તેની આશ્ચર્યજનક સુખદ યોજનાઓ હંમેશાં રહેતી.

મારા પિતા મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે મારી ઉંમર માત્ર નવ વર્ષની હતી. પરંતુ મારી સ્વપ્નસૃષ્ટિ તો રચાતી જ રહી. તેમણે મને વારંવાર કહેલું કે અમે દૂર દૂરની દુનિયાના પ્રવાસે સાથે જઈશું. તેથી મેં વાંચેલાં પુસ્તકો પરથી મેં તેની સાથેના પ્રવાસની કંઈ કંઈ રમ્ય કલ્પનાઓ કરી રાખેલી!

બાળપણમાં આવી કલ્પનાશક્તિ એક મોટી ઢાલ થઈ પડે છે. વાસ્તવિકતાથી તમે દૂર રહી શકો છો, તમે તમારું મહત્ત્વ તમારી પોતાની પાસે સાચવી શકો છો. જો આ કલ્પનાશક્તિનો બરાબર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો બીજા લોકો કેવા હોય છે, તે તેમ જ તેમની લાગણીઓ અને વિચારો તમે કલ્પી શકો છો. તમારી આજુબાજુના બનાવોને સમજવામાં તમને તે ઉપયોગી થઈ પડે છે એટલું જ નહિ પણ તમારી કુતૂહલવૃત્તિને સતેજ રાખે છે.

અલભત્ત, આ કલ્પનાશક્તિને નિરંકુશ વિહરવા દેવામાં આવે તો તેમાંથી એક જાતની કાયરતા અથવા માનસિક ઉદાસીનતા પેદા થાય છે. પણ જો તેને પોષણ આપવામાં આવે અને વાજબી દોરવણી મળે તો આ કલ્પનાશક્તિ એક મોટી જ્યોત બનીને નવી વસ્તુઓ, નવા વિચારો અને નવા અનુભવનો રસ્તો બતાવે છે.

જે કુટુંબમાં જુદી જુદી જાતના બૌદ્ધિક રસોનું સેવન થતું હોય, જ્યાં કોઈ સંગીત, કોઈ ચિત્રકામ કે કોઈ સાહિત્યમાં રસ લેતું હોય એવા કુટુંબમાં જન્મ થવો તે બાળક માટે પરમ સદ્ભાગ્ય છે. જે ઘરમાં મોટેથી વંચાતું હોય, તેના ઉપર ટીકા થતી હોય, તે બાળક માટે ઘણું ઉપયોગી છે.

જે કુટુંબમાં કાંઈ ચર્યા કે વાતચીત ન થતી હોય તેવા કુટુંબનો ઉછેર બાળકને માટે ઘણો હાનિકારક છે. સ્વાભાવિકપણે ઘરમાં નાની નજીવી લાગતી વસ્તુઓ, યોજના કે વિગતો હોય જ છે કે જેના ઉપર ચર્યા થઈ શકે. પરંતુ તે ઉપરાંત સામાન્ય વિચારો, દુનિયાભરમાં બનતા અવનવા બનાવો તેમ જ વિજ્ઞાન અને પુરાતત્ત્વની નવી શોધો ઉપર પણ ચર્યાઓ થવી જોઈએ. આથી જીવન એક ઉત્તેજક કાર્યવાહી છે, અને સાહસભર્યા જુસ્સાથી તેને અપનાવવી જોઈએ એ વાત બાળક સમક્ષ સદાયે રહે છે.

છોકરાઓ પોતાની સાથે ચર્યા કરે તે મારા પતિને બહુ ગમતું એથી હું ઘણી રાજી થતી. ઘણી વાર તો એક જ વાક્યમાં તે છોકરાઓની દલીલના ફરયા ઉડાડી દેતા, પણ આ ગરમાગરમ ચર્યા છોકરાઓનાં મનને ખૂબ ઉદ્દીપન કરતી. આજે પણ અમારા છોકરાઓ પરસ્પર ચર્યાઓ દ્વારા વિચારો અને અભિપ્રાયોની આપલે કરીને એકબીજાને ઉત્તેજના આપ્યા કરે છે.

સારી વાતચીત એ કૌટુંબિક જીવનનો અગત્યનો ભાગ છે, એટલું જ નહિ પણ તે એક ઉત્તમ કેળવણી પણ છે. આવા કૌટુંબિક જીવનમાંથી બહાર નીકળેલ બાળક જ્યારે શાળામાં કે તેના ધંધા કે ઉદ્યોગમાં જાય ત્યારે નવા સંસ્કારો ઝીલવા અને અપનાવવા માટે બીજા કરતાં તે વધુ લાયક હોય છે.

આ જાતની કેળવણી બાળકમાં તેની સૃષ્ટિ વિષેની સભાનતાને સદાય તીક્ષ્ણ બનાવવાનું ચાલુ રાખે છે, તેમ જ પોતાના અભિપ્રાયોને ખીલવવા અને વ્યક્ત કરવાનું આહ્વાન મળે છે. અનુભવ મેળવવાની તમન્નાને ઉગ્ર બનાવે છે.

સારી વાતચીતની ઉત્તેજનાની સાથોસાથ વાંચેલાં પુસ્તકો કે સાંભળેલા સંગીત ઉપરથી પ્રસંગોપાત ચર્ચામાંથી ઘણી કેળવણી મળે છે. આ ઉપરાંત બાળકને સુંદર વાતાવરણ કે કળાકૃતિઓની વચમાં રાખવાથી ન દેખાય તેવી રીતે તેની રસવૃત્તિ ઘડાય છે.

આ માટે મહાન કળાસ્વામીનાં ચિત્રો કે ઘણી કિંમતી અને અમૂલ્ય એવી કળાકૃતિઓની કશી જરૂર નથી. ઘણી નજીવી કિંમતે સુંદર ચિત્રોની નકલો મળે છે. ફેન્ય બાળકોમાં ફેન્યસંસ્કૃતિની ઊંડી છાપ હંમેશાં જોવા મળે છે, તેનું કારણ મને એ જણાય છે કે તેઓ જ્યાં રમે છે, તે મેદાનોની આસપાસ જૂના ફેન્ય શહેનશાહો તેમ જ મહાન માણસોનાં પૂતળાંઓ હોય છે. જહોન ડી આર્ક અને નેપોલિયન કોણ તે તેમને કહેવાની જરૂર પડતી નથી. કેમ કે બાગમાં જતાં અને આવતાં તે આ પૂતળાંઓ રોજ જુએ છે. આથી બાળક મોટું થતાં જાણે-અજાણે પોતાના વાતાવરણની છાપ અને તેનો અર્થ તેના મન ઉપર અંકિત થઈ જાય છે. રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ આમ જ ઘડાય છે.

બાળકની આજુબાજુ જે વસ્તુઓ હોય છે, તેની બાળકના મન ઉપર ઊંડી છાપ જડાઈ જાય છે. વર્ષો પહેલાં જ્યારે મેં અમુક ફર્નિચર બનાવ્યું હતું, તેના અમુક ભાગો મેં મારાં બાળકોને તેમના ઓરડામાં રાખવા આપ્યા હતા કે જ્યારે તેઓ પરણે ત્યારે તેમનું પોતાનું કાંઈક ફર્નિચર હોય. આને પરિણામે મને એક રસિક વાત જાણવા મળી, જે જે બાળકો પાસે આ પ્રાચીન ફર્નિચરની કળાકૃતિઓ હતી, તેઓ લાકડાની શોભા, તેનું પોલીશ, અને બધા ભાગો કેમ જોડવા વગેરે વસ્તુ કોઈના શીખવ્યા વગર શીખી ગયાં. કાંઈ પણ ભૂલ હોય તો તરત તેમનું ધ્યાન ખેંચાવા લાગ્યું અને સારાનરસાનો ભેદભાવ તેઓ તરત સમજવા લાગ્યાં.

બાળકની આસપાસ સૌન્દર્યકૃતિઓ રાખવાનું અગત્યનું છે, પણ સાથોસાથ એ પણ જોવું જોઈએ કે તે બધી વસ્તુઓ સમજે. તમને ખ્યાલ પણ ન હોય અને બાળક મુઝાતું હોય તેવું પણ બને.

આપણી કેળવણી સદાય ચાલુ રાખવી હોય તો જે જુઓ તેને ઓળખવાની અને તેનો અર્થ સમજવાની શક્તિ કેળવવી એ સૌથી વધુ જરૂરી છે. ઘણા માણસો જાણે બંધ આંખોએ જીવન પસાર કરતા હોય તેમ લાગે છે. પોતાની આજુબાજુનું કેમ અવલોકન કરવું તેની જ તેમને ખબર હોતી નથી. આ ખબર હોય તો જ લોકો વિષે, તેમની હાલત વિષે તેમ જ તમારા લત્તા વિષે તમે ખરેખર જાણી શકો. દાખલા તરીકે ઘણાં વર્ષો પહેલાં માલ વાપરનારાઓની એક મંડળીએ તેમના વસ્તુ-ભંડારોની હાલતની તપાસ કરવા મને જણાવ્યું. મેં મારો રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો. પણ તેમાં દમ નહોતો.

મને પૂછવામાં આવ્યું કે “વસ્તુ-ભંડારમાં વેચાણ કરતી સ્ત્રીઓ માટે જ્યારે ગ્રાહક ન હોય ત્યારે બેસવા માટે બાંકડા છે, કે

તેઓએ આખો દિવસ થડા પાસે ઊભા જ રહેવાનું હોય છે?”

હું વર્ષો સુધી આ વસ્તુ-ભંડારમાં ગઈ હતી, અને મેં થડા પાછળ વેચાણ કરનારી સ્ત્રીઓને જોઈ હતી પણ મને કોઈ દિવસ ખ્યાલ જ નહોતો આવ્યો કે આ સ્ત્રીઓ માટે આરામ કે બેસવાની કોઈ ગોઠવણ જ નથી. કેમ કે મેં અવલોકન જ કર્યું નહોતું. જો ખરેખર અવલોકન કર્યું હોત તો બીજાઓએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું ત્યાં સુધી ન સમજી એટલું બધું મારું મન કોરું રહ્યું ન હોત.

આખરે જ્યારે મેં અવલોકન કરવાનું અને જે જોઉં તેનો અર્થ સમજવાની કોશિશ કરવા માંડી, ત્યારથી મારા સંપર્કમાં આવતી દરેક વસ્તુમાં મને ખૂબ રસ પડવા લાગ્યો, અને તેની કિંમત મને સમજાવા લાગી. આમ લંબાઈ-પહોળાઈવાળા ચિત્રને હું તેની ઊંડાઈમાં પણ હવે જોવા લાગી.

જે કાંઈ જુઓ તેનું અવલોકન કરવું, તેનો અર્થ સમજવો, અને નવી માહિતીને પોતાની સમજણમાં અપનાવવી એટલી શક્તિ તમે કેળવો તો જીવનભર તમે શીખવાનું અને વિકાસ કરવાનું ચાલુ રાખી શકશો; એટલું જ નહિ પણ તેમાં અનેરી મોજનો અનુભવ કરશો.

* * * * *

* ધૈર્ય અને પુરુષાર્થ વડે આપણે જે પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ તે શક્તિ અને ઉતાવળથી પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી.

લા.ફોન્ટેન

* મહાન માનવીની પ્રથમ પરીક્ષા તેની નમ્રતા છે.

રસ્કિન

ભય-એક મહાન શત્રુ

આપણે જે જે નડતરોનો સામનો કરવો પડે છે, તેમાં ભય એ મને સૌથી ખરાબ નડતર લાગ્યું છે, સૌથી વધુ રૂંધનકારી દુશ્મન છે. મારા ભૂતકાળનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને મારું બાળપણ અને મારી કૌમારઅવસ્થા ભય સામેની એક મોટી લડાઈ તરીકે તરવરી આવે છે.

હું એક ઘણી જ બીકણ છોકરી હતી. મને અંધારાનો ભય લાગતો, ઉંદરનો ભય લાગતો, ટૂંકામાં હું બધાંથી ડરતી. પણ કષ્ટપૂર્વક મારી દરેક બીકને મેં ધીમે ધીમે નષ્ટ કરી નાખી, અને એક ભયને નાબૂદ કરીને બીજાનો સામનો કરવાની શક્તિ મેળવી. હું ખરી મુક્તિ તે પછી જ મેળવી શકી.

જીવનની બધી તાલીમમાં આ તાલીમ સૌથી વધુ કષ્ટદાયી છે, પરંતુ તેનો બદલો પણ એવો જ મોટો મળે છે. દરેક વિજય-પછી ભલે તે મેળવતાં ઘણું કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હોય કે કિંમત આપવી પડી હોય- બીજા ભયનો સામનો કરવાની આપણામાં શક્તિ અને વિશ્વાસ પ્રેરે છે.

પોતાની મેળે સ્વીકારેલ શિસ્ત સિવાય બીજી કોઈ રીતે આ સિદ્ધ થઈ શકે એમ મને લાગતું નથી. બાળક ઉપર કેટલું નિયમન નાખવું જોઈએ તે વિષે કેળવણી મંડળોમાં અવારનવાર ચર્ચા થયા કરે છે. કેટલી શિસ્ત જોઈએ તેનો હું બરાબર જવાબ આપી શકું તેમ નથી, પરંતુ એટલું હું ચોક્કસ જાણું છું કે પોતે જાતે સ્વીકારેલી શિસ્ત એ ભય સામેનો એક મોટામાં મોટો-દુર્ગ છે. મારે આ પાઠ મારી ઘણી નાની ઉંમરમાં કષ્ટથી શીખવો પડ્યો હતો.

મારી સાત વર્ષની ઉંમરથી મારાં દાદીમાએ મને ઉછેરી હતી.

તેમણે પોતાનાં બાળકોને એટલાં બધાં વધુ પડતાં લાડ અને છૂટછાટથી ઉછેર્યાં હતાં, કે તેમને હવે એમ થઈ ગયું હતું કે મને અને મારા નાના ભાઈને આજ્ઞાંકિત બનાવવા માટે દાબથી ઉછેરવાં જોઈએ. તેથી બાળકોને ‘હા’ કહેવાને બદલે ‘ના’ કહેવી એ વધુ ડહાપણભર્યું છે, એમ માનતાં થઈ ગયાં હતાં.

મારાં દાદી એમ માનતાં હતાં કે રોજ ઠંડા પાણીથી વાદળી વડે સ્નાન કરાવવાથી બાળકોને શરદી નથી થતી, તેથી વર્ષો સુધી મારે ઠંડા પાણીથી વાદળી વડે સ્નાન કરવું પડતું. જો મને શરદી થાય કે માથું દુઃખે તો તેઓ એમ માનતાં કે તે મારી મૂર્ખાઈથી થાય છે. સારી તંદુરસ્તી જાળવવી એ મારું કર્તવ્ય છે, એમ તેઓ માનતાં. જો કે આ ઘણો કડક ઉછેર હતો, પરંતુ આજે પણ સારી તંદુરસ્તી જાળવવા માટે સાદી સમજ વાપરવામાં હું શક્તિમાન છું, તે કંઈક અંશે તેમને આભારી છે.

પણ આ બધું પરાણે લાદેલું નિયમન હતું. સમય જતાં મને ખબર પડી કે મને જે કાંઈ કરવાનું બહુ ગમે તેની મને ના જ પાડવામાં આવશે, તેથી તેની ઢાલ તરીકે હું આત્મ-સંયમ જાળવતાં શીખી. આથી મને ગમતી વસ્તુ ન માગવાનો સંયમ મારે જાતે કેળવવો પડ્યો કે જેથી મને નિરાશા ભોગવવી ન પડે.

બીજી ઘણી વસ્તુઓની જેમ પ્રેમ અને સ્નેહની હૂંફની પણ મને ઘણી જરૂર હતી. મારી કાકીઓ કે મારી મા જેવી હું રૂપાળી નથી એ હકીકતનું ભાન મને એક જુવાન છોકરી તરીકે સદાય રહેતું. હું એક કદરૂપી હંસી હતી. સહાનુભૂતિ અને પ્રેમની મને તીવ્ર ઝંખના હતી, પણ તે ન મળતાં મન મારીને સંતોષ કેળવવાની ફરજ પડી. પાછળની જિંદગીમાં આ વસ્તુ મને ઘણી કામમાં આવી, પણ સામાન્ય માણસો કરે છે, તેના કરતાં ઘણી નાની વયમાં મારે આ વસ્તુ કેળવવી પડી હતી.

મારી પસંદગી સહેલી નહોતી. મને દરેક બાબતનો ભય લાગતો. પરંતુ મને બીજાનો સ્નેહ મળે તેવી વસ્તુ હું કરવા માગતી હતી. તેથી મારે મારા બધા ભયોનો સામનો કરીને તેને દબાવી દેવા પડ્યા હતા.

હું જ્યારે ન્યૂયોર્ક શહેરની સાડત્રીસમી શેરીમાં મારાં દાદીમા ભેગી રહેતી હતી, ત્યારે મારાં એક કાકી બીમાર હતાં, અને તેમણે મને એક રાત્રે પાછળના વાડામાં પડેલ એક આઈસ-બોક્સમાંથી બરફ લાવવાનું કહ્યું. ભયથી મારાં ગાત્રો ધ્રૂજી ઊઠ્યાં. પણ જવાની હું ના ન પાડી શકી. કેમ કે જો હું એક વાર ના પાડું તો મારાં કાકી ફરી કદી મને કોઈ કામ સોંપે જ નહિ. અને આ વસ્તુ તો મને કદી ગમે જ નહિ.

રાત્રિના અંધકારમાં મારે ઠેઠ ત્રીજા દાદરેથી નીચે ઊતરીને વાડામાં જવાનું હતું. આવા અંધકારમાં આ વિશાળ અને અજાણ્યા ઘરમાં ભયની ભૂતાવળો મને ભડકાવવા લાગી. નીચે ઊતરીને ઘરનું બારણું ઉઘાડીને વાડામાં આવી ત્યારે તો કેવળ અંધકાર અને ભય મને ઘેરી વળ્યો.

તે રાત્રે અલબત્ત, મને ભારી ભય લાગ્યો. પણ હું અંધારાનો સામનો કરતાં પણ શીખી. અને ત્યારથી અંધારું મને એવું ભયજનક કદી લાગ્યું નથી.

મને લાગે છે કે મારાં દાદીમાએ અજાણ્યે ભયનાં બીજ મારામાં રોપ્યાં હતાં. કેમ કે મારા ઘણા સવાલોના તેઓ જવાબ જ નહોતાં આપતાં. તેઓ મને કોઈ દિવસ કાંઈ શીખવતાં નહિ, પરંતુ પુસ્તકાલયમાંથી મને ગમે તે ચોપડી વાંચવા દેતાં. તેમાંની મોટા ભાગની ચોપડીઓ ધાર્મિક વિષયોની હતી, કે જેમાં મને બહુ રસ પડતો નહિ.

ડિકન્સ અને સ્કોટનાં પુસ્તકો વાંચતાં કેટલીયે બાબતો એવી

હતી કે જેમાં હું કાંઈ સમજતી નહિ. હું જુવાન-કાકા-કાકીઓ સાથે રહેતી હતી, પરંતુ જીવન વિષે મને કાંઈ કહેવાની તેમને કોઈ દિવસ જરૂર જણાઈ નહોતી તેથી ઘણી વાર હું એવા સવાલો પૂછતી કે તેના જવાબો આપવાનું તેમને ઘણું કઢંગું લાગતું. બીજે દિવસે હું વાંચતી હોઉં તે ચોપડી એકાએક ગુમ થઈ જતી, હું ગમે તેટલી તે ચોપડી શોધું કે પૂછું, તો કોઈ મને કાંઈ જવાબ આપે નહિ. ઈરાદાપૂર્વક આ ચોપડી સંતાડી દેવામાં આવી છે, તેનો મને ખ્યાલ જ ક્યાંથી આવે! એટલે હું તો શોધતી જ રહું પણ પાછળથી મારી સમજણનો જ્યારે વિકાસ થયો, ત્યારે હું ફરી તે ચોપડી શોધી કાઢતી, ત્યારે મને સમજાયું કે શા માટે મારા સવાલોના જવાબો આપવામાં આવતા નહોતા.

મારી માહિતીનું મુખ્ય ક્ષેત્ર હવે મારી નિશાળનો વર્ગ હતો, કે જ્યાં હું મારી બહેનપણીઓ કે જે સારી રીતે ઉછરેલી છોકરીઓ હતી, તેમની પાસેથી ઘણું જાણવાનું મેળવતી. એક દિવસ વર્ગમાંથી ઘેર આવીને મેં મારાં દાદીમાને પૂછ્યું: “બાઈબલમાં વેશ્યા શબ્દ આવે છે, તેનો શો અર્થ?”

જવાબમાં મારાં દાદીમાએ “નાની છોકરીઓએ આવો શબ્દ વાપરવો ન જોઈએ” એમ અતિશય કડકાઈથી કહીને મને ચૂપ કરી દીધી.

પાછળથી મારી શાળાની બહેનપણીઓએ મને આ શબ્દના અર્થની સમજ પાડી.

મને જે ગમે તે વાંચવાની છૂટ હતી, પરંતુ જે વાંચું તે હું સમજું નહિ એવી પરિસ્થિતિએ મારી કુતૂહલવૃત્તિને વધુ ઉત્તેજ. મારાં દાદીમા તો મને કશું સમજાવતાં નહિ પરંતુ તેમના નકારાત્મક વલણને પરિણામે જે વિષયો વિષે મારે ન જાણવું જોઈએ, તે વિષયો વિષે ઊલટું હું બીજાઓ

પાસેથી જાણવા લાગી.

એક દિવસે દેવળના મેળામાં હું ગઈ હતી, ત્યારે મને વાપરવા માટે થોડા પૈસા આપવામાં આવ્યા હતા. આ પૈસાની મેં “ટેસ ઓફ ધી ડ’ઉબરવીલ્સ” નામના નાટક જોવાની ટિકિટ લીધી. મારાં કાકીઓએ અગાઉ આ ખેલ જોયો હતો, પણ હું નાની હોવાથી મને તે જોવાની ના પાડવામાં આવી હતી.

બાળકને માહિતી આપવાની ના પાડવાથી તેનામાં એક જાતની વિકૃતિ પેદા થાય છે, અથવા તો તે બીજે સ્થળેથી આ માહિતી મેળવવાનો પ્રયાસ કરે છે. પણ આવા આડકતરા પ્રયાસથી બાળક પોતે ગુનેગાર અને અપ્રામાણિક છે, એવો ભાવ તેનામાં ઉત્પન્ન થાય છે.

મેળામાંથી હું કેમ કાંઈ પણ વસ્તુ ન લાવી તેનાં બહાનાં બતાવવામાં મારે સંખ્યાબંધ જૂઠાણાંઓનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો. અને છતાંયે આખરે ખરી વસ્તુ કબૂલ કરીને સજા ભોગવી લેવી તે મને સહેલું લાગ્યું. મને કહેવામાં આવ્યું કે ચોરી કરવી અને જૂઠું બોલવું તે માફ ન થઈ શકે તેવા ગુનાઓ હતા. આથી ઘરમાં ત્રણ દિવસ તો કોઈ મારી સાથે બોલ્યું જ નહિ. સ્નેહ અને પ્રેમના ભૂખ્યા બાળક માટે તો આ એક ભયંકર સજા હતી.

છતાં ભયને કારણે હું જૂઠું બોલતી થઈ ગઈ, પરંતુ પંદર વર્ષની ઉંમરે જ્યારે હું છાત્રાલયમાં પ્રવેશી ત્યારે ત્યાંના મોકળા અને સ્વતંત્ર વાતાવરણની જાદુઈ અસર હજી મને યાદ છે. કોઈ વાતથી હવે બીધા વગર અને કોરી પાટી ઉપર નવું જીવન શરૂ થઈ શકે છે, એમ મને લાગ્યું.

જો કે મારી શરૂઆતની જિંદગીમાં બાળપણની ભયની લાગણી ચાલુ રહી. જેમની સાથે હું રહેતી હતી, તેઓ નારાજ તો નહિ

થાયને એવો સદાય મને અતિશય ડર લાગતો. મારાં લગ્ન પછીનો એક ભયજનક દિવસ આજે હું યાદ કરું છું, ત્યારે મને રમૂજ ઊપજે છે. મારા પતિ ફેંકલિને તેનું લખેલ એક ક્રિમતી પુસ્તક મને જોવા આપ્યું. કોઈ ન સમજાય તેવા કારણસર મેં તે ચોપડીના એક પાનાને સહેજ ફાડ્યું. આ ફાડીને ચોપડી તો મારા હાથમાં રાખી, પણ મારા આખા શરીરે ભયની ધ્રુજારી વ્યાપી ગઈ. છેવટે મેં મારા પતિને આ પાનું ફાડયાની વાત કરી. તેણે અજાયબી અને થોડી રમૂજ સાથે મારી સામે જોઈને કહ્યું: ‘એમાં શું થઈ ગયું? ચોપડી વાંચવા માટે છે, સાચવી રાખવા માટે નથી. તેં ન ફાડી હોત, તો કદાચ મારાથી પણ ફાટી જાત.’ આ સાંભળીને મારા મનને ખૂબ રાહત મળી. હું શા માટે આટલી ગભરાતી હતી, તે મને સમજાયું નહિ. લોકો મારાથી નારાજ તો નહિ થાય ને એવો જે મારો ભય હતો, તે દૂર થવાની શરૂઆત થઈ, અને હું હવે પુખ્ત થવા લાગી.

એક વાર જ્યારે મુશ્કેલી આવી પડે ત્યારે તમે તેમાંથી કેમ નીકળશો, તેની પારાવાર વેદનામાંથી તમારે પસાર થવું પડે છે. પણ જ્યારે તેનો સામનો કરીને તેમાંથી પાર નીકળો છો, ત્યાર પછી તમે સદાય એવી મુશ્કેલીની વેદનાથી પર બની જાઓ છો. એમાંથી પસાર થઈ શકો, તો બીજી ગમે તે મુશ્કેલીમાંથી પસાર થઈ શકો છો. જ્યારે જ્યારે ભય કે આપત્તિનો તમે મુકાબલો કરો છો, ત્યારે દરેક અનુભવ તમારામાં નવું બળ, નવી હિંમત અને વિશ્વાસ પ્રેરે છે.

તમે તમારી જાતને આથી કહી શકશો: ‘આ કપરી કસોટીમાંથી તો પાર ઊતર્યો, અને બીજી પણ કોઈ મુશ્કેલી આવે તો સામનો કરવા તૈયાર છું.’

ભય કે આપત્તિની સામે ટકાર ઊભા રહીને તેનો મુકાબલો ન કરીએ એમાં જ મોટું જોખમ રહેલું છે. તેમાં જો તમે કોઈ પણ સ્થળેથી

નાસી છૂટો, તો તમારો આત્મવિશ્વાસ ચાલ્યો જશે, માટે દરેક વખતે ભયનો મુકાબલો કરીને વિજય મેળવવો જોઈએ. તમને જે અશક્ય વસ્તુ લાગતી હોય તે જ વસ્તુ તમારે કરવી જોઈએ.

અમારી પેઢીના ઘણા માણસોની માફક મને પણ સમજ્યા વગર ગાંડપણનો બહુ ડર રહેતો. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન જ્યારે હું વૉશિંગ્ટનમાં રહેતી હતી, ત્યારે મારા પતિ નૌકાખાતાના મદદનીશ મંત્રી હતા. રેડ કોસ સંસ્થાએ સેન્ટ એલીઝાબેથ હોસ્પિટલમાં ગાંડા થઈ ગયેલા સૈનિકો માટે એક મથક ખોલ્યું હતું, તેની મુલાકાત લેવાની મને વિનંતી કરી.

ગાંડપણ વિષે તો મારા મનમાં ઊંડી બીક હતી. પણ પછી મને થયું કે હું મદદનીશ મંત્રીની પત્ની છું, અને મને ગમે કે ન ગમે, પણ આ તો મારી ફરજનો એક ભાગ હતો.

ડૉક્ટર સાથે હું પહેલવહેલી દીવાનાઓના વૉર્ડમાં ગઈ. દીવાનાઓની આ દુનિયા જોઈને મને ભાગી છૂટવાનું મન થયું. પણ મારો ભય કોઈ જોઈ જાય તેની શરમ એથી પણ મોટી હતી. કોઈ પથારીની સાથે સાંકળથી બાંધેલા, તો કોઈ છૂટા એવા દીવાનાઓની મોટી હારમાંથી હું પસાર થઈ. આ દીવાનાઓને પોતાના કાલ્પનિક ભય સામે લડતા જોઈને મને મારી કલ્પનાના ભય માટે શરમ આવી. આમ ભય ઓળંગતાં શ્રમ તો પડ્યો, પણ તેમાંથી હું પાર નીકળી એટલે હવે ભવિષ્યમાં તે ભય સદાનો ગયો.

આ નૌકાખાતાની હોસ્પિટલની મુલાકાતથી મને જે જાણવા મળ્યું, તેનો મને પાછળથી ઘણો ફાયદો થયો. ત્યાં હું અનેક નાનીમોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓને મળી, કે જેમને તેમની કલ્પના નહોતી એવી

મુશ્કેલીઓનો સામને કરવો પડ્યો હતો. તેમના પતિઓ અથવા પુત્રો યુદ્ધની અસરને લીધે થોડા વખત માટે અથવા તો કાયમને માટે ગાંડા બની ગયા હતા. તેઓએ આ મુશ્કેલીઓનો જુદી જુદી રીતે સામનો કર્યો, કોઈકે હિમ્મતથી તો કોઈએ તો ભવ્ય રીતે તે સહન કર્યું. કોઈક સૈનિકના જીવનમાં તો તેણે હોસ્પિટલ છોડી ત્યાર પછી વર્ષો સુધી મેં રસ લેવાનું ચાલુ રાખ્યું. દુઃસહ્ય એવી આફતનો પણ માણસો કેવી રીતે સામનો કરે છે, તે જોવું એ પણ એક મોટો પદાર્થપાઠ હતો.

આપણામાંના ઘણા કાલ્પનિક ભયથી ડરતા હોય છે. વાજબી કારણ હોય તેવા ભયનો સામનો કરવાનું જેમ જરૂરી છે, તેવી જ રીતે કાલ્પનિક ભયનો પણ સામનો કરવાની જરૂર છે. કાલ્પનિક ભયો ઘણી વાર વધુ નુકસાન કરે છે.

બીકણપણું અને શરમાળપણું એ આ જાતના કાલ્પનિક ભયો છે. ભલે તે બહુ અગત્યના ન હોય તોપણ આત્મવિશ્વાસ અને સિદ્ધિમાં અંતરાયરૂપ છે.

મારા ભૂતકાળમાં નજર કરું છું, ત્યારે હું એક છોકરી તરીકે કેટલી બીકણ અને શરમાળ હતી, તેનો મને ખ્યાલ આવે છે. આ બીક અને શરમાળપણાએ મને અર્ધી પાંગળી બનાવી દીધી હતી. પણ આ દૂર કરવામાં મારા શિસ્તપાલને મને ખૂબ મદદ કરી. શરમાળપણામાં પોતાની જાત વિષે જે ભય રહેલો છે, તે દૂર ન થાય ત્યાં સુધી તમે લોકોમાં છૂટથી હળીમળી શકો નહિ. જ્યારે મારે તો લોકોમાં હળવામળવાની ખૂબ જરૂર હતી. ભયમાંથી મુક્તિ મેળવવાની મને ચાવી જડી. બીજા લોકો તમારે વિષે શું ધારે છે, અથવા તમે તેમના ઉપર કેવી છાપ પાડો છો, તે બધું ભૂલીને તમે બીજાઓ વિષે વિચાર કરવાનું શરૂ કરો, એટલે તમારું શરમાળપણું ચાલી જશે.

જેમાં તમને રસ પડે, તે વસ્તુ તમારા પૂરા જુસ્સાથી કરો. બીજા લોકો તમને જુએ છે, અથવા તમારી ટીકા કરશે તેની પરવા ન કરો. ઘણી વાર તો એવું જ હોય છે કે બીજાઓ તો તમારે વિષે વિચાર જ નથી કરતા. પણ તમે જ બધો વખત તમારો વિચાર કરીને નકામા ધૂંધરાતા હો છો. બને તેટલો તમારી જાત વિષેનો વિચાર છોડી દો. એક વાર કદાચ નિષ્ફળ બનો તો બીજી વાર વધુ કોશિશ કરો. તમારે નિષ્ફળ જવાનું કશું કારણ નથી. માત્ર પોતાના વિષે વિચાર કરવાનું બંધ કરી દો.

મારા શરમાળપણાને કાઢવામાં મારી નવા અનુભવો લેવાની ઈચ્છા અને સાહસનો જુસ્સો એ બન્નેએ મને બીજા બધા કરતાં વધુ મદદ કરી છે. બીજા લોકોને શું લાગશે, તેઓ શું કહેશે, એ વાતનો મને બહુ ઉચાટ સદાય રહેતો. પરંતુ સમગ્ર જીવનનો આસ્વાદ કરવાની અને અનુભવ લેવાની મારી વૃત્તિ એટલી પ્રબળ હતી કે બીજાઓની ટીકા કે અનુમતિની પરવા કર્યા વગર હું તો આગળ વધી. પરિણામે ધીમે ધીમે પણ સ્વતંત્રતા અને આત્મવિશ્વાસની નવી ભાવના હું મેળવી શકી.

મન અને શરીરની શિસ્ત કેળવવી એ સૌથી મુશ્કેલ વસ્તુ છે. પરંતુ લાંબે સરવાળે એ કેળવણીનું એક મહત્ત્વનું અંગ થઈ પડે છે, અને આફતની વેળાએ એ એક મોટો કિલ્લો થઈ પડે છે. પરાજય વેઠવામા અને તેમાંથી પાછા ઊભા થવામાં તે અતિશય જરૂરી છે. જીવનમાં ભલે ને ગમે તેવી પછાડ લાગી હોય, તોપણ જો પોતાના ભય ઉપર કાબૂ હોય તો જે વેઠવાનું હોય તે હિંમતથી વેઠી શકાય છે.

ઘણા લોકોએ મને પૂછ્યું છે: ‘આફતમાંથી ઊભા કેમ થવું?’ આનો દેખીતો જવાબ એક જ છે: સામનો કરો, અને તમારો સંગ્રામ ચાલુ રાખો. એકેએક સમનો અને એકેએક પ્રતીકારમાંથી તમને કાંઈ નવું શીખવાનું મળશે, નવું બળ મળશે, અને નવી આફત આવી પડે તો તેનો

સામનો કરવાનો તમારામાં આત્મવિશ્વાસ આવશે.

જ્યારે કોઈ સંકટ અનિવાર્યપણે તમારા ઉપર આવી પડે ત્યારે કેવળ નિરાશામાંથી પણ એક જાતની હિંમત પ્રગટે છે. જો સંકટ અનિવાર્ય હોય, અને તેને વેઠવાનું જ હોય તો તમે વેઠી શકો છો. મારી એક સખીને તેનું પહેલું બાળક આવવાનું હતું, ત્યારે મને પણ મારું પહેલું બાળક આવવાનું હતું. એક દિવસે તેણે મને કહ્યું: ‘મને પ્રસૂતિનો કોઈ ડર નથી, દરેક બાળકનો જન્મ થાય જ છે. આટલી બધી સ્ત્રીઓ જો સુવાવડમાંથી સફળ રીતે બહાર નીકળે છે તો હું કેમ નહિ નીકળું?’

મને ભય તો હતો. પરંતુ મારા પતિને અને મારી સાસુને આઘાત લાગશે, એ બીકથી હું બોલતી નહોતી. કોઈ નવો અણકલ્પ્યો બનાવ બનવાનો હોય, અને ખાસ કરીને તેમાં ઘણી પીડા રહેલી છે, એમ તમને કહેવામાં આવ્યું હોય, ત્યારે તમે તેને કેવી રીતે વેઠશો અને કેવી રીતે તેને પહોંચી વળશો, તે વિષે તમારું મન વિચાર કરે તે સ્વાભાવિક છે. મારી સાસુએ મને ચીની સ્ત્રીઓની વાત કરેલી, કે જેઓ કઠણ બાંકડાઓ ઉપર બેસતી હતી, અને પ્રસવ દરમ્યાન મોંમાંથી દર્દનો એક શબ્દ પણ કાઢતી નહોતી. જોકે આ વાતમાંથી મને કાંઈ બહુ જોમ ન ચડ્યું. પણ એટલો તો મને ખ્યાલ આવ્યો કે પ્રસવ દરમ્યાન મારે સંપૂર્ણ આનંદમાં રહેવું, જાત ઉપર પૂરેપૂરો સંયમ રાખવો અને બાળકના જન્મ વિષે જરા પણ ચિંતા ન સેવવી એવી મારી પાસે અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. પ્રસવ એ તો ઘણી જ સ્વાભાવિક ક્રિયા છે.

હું તો કોઈ દિવસ કાંઈ બોલતી નહિ, પણ પ્રસવ વખતે મારી જાત ઉપર પૂરતો કાબૂ રાખી શકીશ કે કેમ તે વિષે મને શંકા હતી. પણ મૃત્યુની માફક પ્રસવ પણ અનિવાર્ય હતો, અને તેમાંથી કોઈ છૂટકો નહોતો. બાળકનો જન્મ થવાનો હશે ત્યારે અચૂક થશે જ, તેમાં હું કાંઈ

કરી શકવાની નથી, એ બધા ખ્યાલે આખરે મારામાં આખરી કસોટીમાંથી પસાર થવાની તાકાત આવી. ત્યાર પછી સુવાવડનો મને કદી ભય લાગ્યો નથી.

ઘણી વાર તો આપણે માત્ર જાણતાં હોતાં નથી, એ કારણે આપણે બીતાં હોઈએ છીએ. નવી પરિસ્થિતિ કે સંકટમાં શું રહેલું છે, તેનો આપણે સામનો કરી શકીશું કે નહિ, તે આપણે જાણતાં હોતાં નથી. પણ જેવું તેમાં શું શું રહેલું છે, તે જાણીએ એટલે આપણો ભય ઓછો થતો જાય છે.

હું પરણી ત્યારે લગ્ન શું એ વિષે કશું જાણતી નહોતી, તેમ કોઈ પણ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાની મેં કોઈ તૈયારી કરી નહોતી. સામાજિક જીવનની અને સામાજિક ફરજો વિષેનો આદર બાળપણથી મારામાં કેળવવામાં આવ્યો હતો. પણ રોજબરોજ ઘરસંસાર ચલાવવાનો સવાલ મારી શક્તિની બહાર હતો.

રાંધતાં પણ મને આવડતું નહિ. મારી દાદીમાએ પોતાની રીતે મને ઘર ચલાવતાં શીખવ્યું હતું. તેઓ તો લોટ, ખાંડ અને બીજી વસ્તુઓ ભરીને નોકરોને આપી દેતાં, અને નોકરો રસોઈ બનાવતા. રસોયા વગરની દુનિયાનો તેમને કદી ખ્યાલ જ નહોતો આવ્યો. તેથી એક વખતે અમે ભોજનસમારંભ ગોઠવ્યો હતો, ત્યારે એકાએક વગર રજાએ રસોયણ ચાલી ગઈ. મને તો આ એવી આફત આવી પડી કે જાણે દુનિયા રસાતાળ જશે. આ આફતને કેમ પહોંચી વળવું તે વિષે હું મુઝાઈ ગઈ.

બીજા એક પ્રસંગે નર્સ ચાલી જતાં, મારું બાળક આખી રાત રડ્યું. હું તો દુઃખથી ત્રાસી ગઈ. મારે મન આ એક મોટી આફત હતી કે જેનો કોઈ ઉપાય મને સૂઝતો નહોતો. ડૉક્ટરને ટેલિફોન ઉપર હું ગમે તેટલી આજીજી કરું, તો એ તો માત્ર ટૂંકો અને ટચ એટલો જ જવાબ

આપતા: 'કદાચ વાયુથી એમ થયું હોય.'

આખરે વહેલુંમોડું જેમ દરેકને શીખવું પડે છે, તેમ હું પણ શીખી, કાં તો પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરો, અને કાં તો કાંઈક બનશે એવા ભયમાં જ ખતમ થઈ જાઓ.

મારા સદ્ભાગ્યે મારા દરેક બાળકના જન્મ વખતે મારી જૂની નિષ્ણાત નર્સ જ હતી, કે જ્યારે પણ કોઈ બાળક માંદું પડે તો તુરત આવી જતી. બાળકની માવજત કેમ કરવી, અને સારી તંદુરસ્તી કેમ જાળવવી તેના સિદ્ધાંતો અને વ્યવહારુ જ્ઞાન હું તેની પાસેથી જાણવા પામી હતી. આથી જ્યારે કાંઈ અણધાર્યું બને અથવા તો બાળકોને કોઈ રોગ લાગુ પડે ત્યારે હું હવે ગભરાતી નહિ. હું આ રોગોની સારવાર કરી શકીશ, તેની મને ખાતરી હતી.

૧૯૧૮માં વોશિંગ્ટનમાં ઈન્ફ્લુએન્ઝા ફાટી નીકળ્યો. મારા કુટુંબમાં મારા પતિ અને પાંચ બાળકો બધાં માંદગીમાં પટકાઈ પડયાં. ઈલિયટને ન્યુમોન્યા હતો, તેને માટે નર્સ મળી શકી, બીજા પાંચની તો મેં પોતે સારવાર કરી. મારી દાદીમાની સખત તાલીમ મને મળી હતી, તે આ વખતે મને કામમાં આવી. હું મારી તબિયત સાચવી શકી. મારા કુટુંબના પાંચ સભ્યોની સારવાર ઉપરાંત બહારના રોગીઓ માટેની છાવણીમાં હું સૂપ લઈ જતી. ઘરમાં જ બધાંને ફલુ થયેલો એટલે હવે બહારના ચેપનો મને ડર હતો નહિ.

નાની નાની મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને અને તેમાંથી ઋસ્તો કાઢીને મારામાં એવો આત્મવિશ્વાસ આવી ગયો હતો કે આ મોટી મુશ્કેલીનો તોડ હું કાઢી શકી. ધીમે ધીમે વસ્તુઓનો ઉકેલ કેમ કરવો તે હું જાણી ગઈ. એક વાર આફત આવી ગયા પછી બીજી આફત વખતે મગજ ઉપર બહુ ચિંતા રહેતી નથી. કેમ કે દરેક વખતે વિજય મેળવીને

તમે વધુ શક્તિશાળી બનો છો.

પાછળથી કેમ્પોબેલો ખાતે મારા પતિ માંદા પડ્યા ત્યારે ફલુનો રોગચાળો ફાટી નીકળવાથી કોઈ નર્સ મળી નહિ. તેની ગંભીર માંદગીનાં બે અઠવાડિયાં દરમ્યાન મારા સિવાય બીજું કોઈ તેની સારવારમાં નહોતું. આ પહેલાં જો માંદગીની સારવારનો મને અનુભવ ન હોત તો આં આફતને હું પહોંચી વળત નહિ.

બીજી પણ એક બીક વધુ પ્રચલિત છે. ઘણી વાર લોકો પોતાની પૂરી શક્તિનો ઉપયોગ કરતા નથી; કેમ જાણે આથી પોતાની શક્તિ બચતી હોય અને તેનું વ્યાજ મળતું હોય. સાચી વાત તો એ છે કે શક્તિ વાપરવાથી જ તેનું વ્યાજ મળે છે અથવા તો કેટલાક એમ માને છે કે પોતાની શક્તિનો તેઓ ઉપયોગ કરશે, તો તેમની પાસેથી વધુ કામની માગણી થશે.

તેઓ એમ વિચારે છે કે જો હું આ નહિ કરું, તો કોઈ તેની કોશિશ કરવાની મારી પાસે અપેક્ષા કરશે નહિ. આ જાતનો ભય માણસને રંક બનાવે છે. આથી માણસ પોતે ખરેખર કેટલો શક્તિશાળી છે, તે શોધી કાઢવાની કદી હિંમત કરતો નથી. ઘણી જુવાન સ્ત્રીઓને મેં એમ બોલતાં સાંભળી છે: ‘હું કોઈ દિવસ ભાષણ કરી શકતી નથી. તમારે મને ભાષણ આપવાનું કોઈ દિવસ કહેવું નહિ.’

મારી પોતાની પણ આ બાબતમાં એવી માન્યતા હતી કે હું ભાષણ તો કોઈ દિવસ આપી શકું નહિ. પણ લુઈ હોવેએ મને સમજાવ્યું કે જો રાજકારણમાં મારે સક્રિય રસ લેવો હોય તો મારા પતિ તેમની માંદગીમાંથી સાજા થાય તે દરમ્યાન તેમના રસને જાગૃત રાખવા માટે આ એક રસ્તો છે.

લુઈ હોવેએ કહ્યું: 'તમારે જે કરવું પડે છે, તે બધું તમે કરી શકો છો. માટે બહાર આવો અને કોશિશ કરો.'

અનિચ્છાએ પણ હું ઘસડાઈ. હું બોલવા ઊભી થઈ ત્યારે ભાષણ કેમ તૈયાર કરવાં, વાત કેમ કરવી અથવા શ્રોતાઓને કેમ સંભાળવા તે કોઈ વાતની મને ગતાગમ નહોતી.

હોલના પાછલા ભાગમાં લુઈ હોવે બેઠા હતા, અને ધ્યાન રાખતા હતા. બધું ભાષણ પૂરું થયા પછી તેમણે બધાની ટીકા કરી. અને ખાસ કરીને વારંવાર હું ગેં ગેં ફેં ફેં થઈ જતી હતી, તે તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું.

ધીમેધીમે તેમણે મને ભાષણ આપતાં શિખવાડ્યું. નવા બોલનારે શરૂઆત અને અંતનો ભાગ થોડો લખવો જોઈએ. ભાષણના મુખ્ય મુદ્દાઓની નોંધ કરવી જોઈએ, એમ તેઓ કહેતા.

તેમણે મને ચેતવણી આપી હતી કે આખું ભાષણ કદી લખીને વાંચવું નહિ. આથી શ્રોતાઓનો રસ ઊડી જાય છે, અને કહેવાનું પૂરું થાય એટલે તુરત બેસી જવું.

લાંબા વખત સુધી હું આ જ નિયમો પ્રમાણે વર્તતી. પહેલાં જે મને એમ લાગતું કે હું તો કોઈ દિવસ ભાષણ આપી શકું નહિ, તેને બદલે હવે લાગ્યું કે જ્યારે આપણે કાંઈ કહેવાનું હોય ત્યારે કહી શકીએ છીએ.

'આ કામ તો હું કદી નહિ કરી શકું.' એમ કહેવું સહેલું છે. પણ પ્રયત્ન કરશો તો તમને માલૂમ પડશે કે તમે તે કરી શકો છો. આમ કરવાથી તમને બાંધી રાખનારી ભયની સાંકળમાંથી તમે મુક્ત થઈ શકો છો, એટલું જ નહિ પણ તમારા મનના સ્નાયુઓને કસરત મળે છે, અને સિદ્ધિની સાથે એક જાતની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યારે જ્યારે કટોકટીનો મુકાબલો કરીને તેમાંથી પસાર થાઓ

ત્યારે બીજી વખતનો મુકાબલો તમારે માટે સરળ બની રહે છે. પણ તેને બદલે ભૂલ કે ખોટું કરવાના ભયથી કાયરની જેમ કહો કે ‘મને લાગે છે કે હું તે નહિ કરી શકું’ તો તમે એક બીકણ અને નિષેધાત્મક માનવી બની રહેશો.

ક્રમશઃ જાહેર જીવનમાં હું ઘસડાતી ગઈ તેમ તેમ હું મારા વિચારોનો વિકાસ કરતાં અને તે પ્રમાણે વર્તતાં હું શીખી ગઈ.

અલબત્ત, તમારી બધી શક્તિઓનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવામાં, તમારા ક્ષિતિજનો વિસ્તાર કરવામાં અને દરેક તકને ઝડપી લેવામાં શ્રમ તો પડે જ છે. પણ નિષ્ફળતાના ભયથી તક ન લેવી અને બીકણની જેમ કોરે બેસી રહેવું તેના કરતાં શ્રમ લેવામાં ઘણી મજા છે.

પોતાનાં બાળકોને ભયમાંથી બને તેટલાં વધુ મુક્ત કેમ કરવાં એ બધાં માબાપોનો સવાલ હોય છે. ભયથી વિમુક્ત એવી જીવનની ફિલસૂફી તમે પોતે અપનાવી હોય તો જ તમે આ સિદ્ધ કરી શકો. જો ભગવાનમાં ભરોસો રાખવાનું તમે તેમને શિખવી શકો, તો આ જીવનની અનેક અનિશ્ચિતતાઓનો સામનો કરવાનો એક ચોક્કસ રસ્તો તો તેમને જરૂર મળશે.

માબાપના સીધા અંકુશ વગર પોતાની જાતે નિયમન કરવાની જવાબદારી બાળકો ક્યારે ઉઠાવી શકે તેમ છે, એ નક્કી કરવાનું કામ પણ અતિ અગત્યનું છે. તેમની કેળવણીનો આ એક અગત્યનો ભાગ છે. ઘણી વાર આપણને એમ લાગે કે બાળકો ભલે માનતાં હોય, પરંતુ તેમના ઉપરનો અંકુશ કાઢી લેવા જેટલાં તેઓ લાયક નથી. પણ મને એમ લાગે છે કે જ્યારે સંતાનોને એમ લાગે કે વડીલો, શિક્ષકો કે શુભેચ્છકો તેમના ઉપર આજ સુધી જે નિયમન અને અંકુશ રાખી રહ્યાં

છે, તેના વગર પણ જીવન નિર્ગમન કરી શકે તેટલી સ્વયંશિસ્ત તેમનામાં છે, ત્યારે બાળકોને તેની અજમાયશ કરવાની તક મળવી જોઈએ.

મારા પતિ જ્યારે દસ વર્ષની ઉંમરના હતા, ત્યારની તેમની એક વાત મારી સાસુએ મને કહી હતી. ફેંકલિને એક દિવસ પોતાનાં માબાપ પાસે આવીને એક નિસાસા સાથે કહ્યું: ‘ઓ, મને સ્વતંત્રતા હોય તો કેવું સારું!’

‘તું શું કહેવા માગે છે?’

‘ફક્ત એક દિવસ મને મારી જાતે બધો નિર્ણય કરવાનું મળે તો સારું.’

તેનાં માબાપે તેને એક દિવસ પૂરી છૂટ આપી. બીજા દિવસ સવારથી કોઈએ તેને આમ વર્તવું કે તેમ વર્તવું એવી કશી સૂચના આપી નહિ. આખો દિવસ હજી તેની સ્વતંત્રતા માટે બાકી હતો. પણ બપોરે તે પાછો આવ્યો અને કેટલાક સવાલો પૂછવા લાગ્યો.

‘કેમ, ફેંકલિન, એ તારે નિર્ણય કરવાનો છે. તારે તો આખો દિવસ સ્વતંત્રતા જોઈએ છે ને?’

થોડી વાર અટકીને તેણે કહ્યું: ‘હું સ્વતંત્રતાથી કંટાળી ગયો છું.’

ઘણી વાર માબાપો પોતાનાં બાળકોને જાતે નિયમન કરવા દેવા તૈયાર હોતાં નથી. આ કરવા દેવા માટે માબાપોમાં પોતામાં પણ થોડી શિસ્ત હોવી જરૂરી છે. મેં અગાઉ કહ્યું છે તેમ બાળકો ઉપર વધુ પડતો અંકુશ એ આપણી પોતાની જ બીકનો પડઘો છે. મારા પતિની ૪૦ વર્ષની ઉંમરે પણ તેમનાં માતૃશ્રી તેમને ટોકતાં: ‘તારાં મોજાં પહેર્યાં કે? પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓ પહેરતા જ નહિ.’

નૂતન કેળવણીમાં માનનારાઓને એમ લાગે છે કે નાની

ઉંમરનાં બાળકોને પણ સમજાવટ અને દલીલથી સાચી રીતે વર્તતાં શીખવી શકાય છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં બાળક તેની નાની ઉંમરે તર્ક કરવાને તૈયાર હોતું નથી, અને આ પદ્ધતિ સફળ થતી નથી. જ્યારે હું એક એવો કિસ્સો જાણું છું કે જેમાં જો તમને ધીરજ અને ખંત હોય અને આજુબાજુનાને થોડી અગવડોમાં મૂકવામાં વાંધો ન હોય તો, આ પદ્ધતિ અદ્ભુત નીવડી છે. ધીરજ અને ચતુરાઈથી શું થઈ શકે છે, તેનો આ બાળક એક જીવતો દાખલો છે. તે બાળક ઘણો બુદ્ધિશાળી છે, અને તેનાં માતૃપિતાની સમાન કક્ષાએ તે બુદ્ધિમાં ઊભો રહી શકે છે. દશ વર્ષથી નાની ઉંમરમાં પણ તે પોતે પોતાની જવાબદારી ઉઠાવી શકે છે.

કોઈ એક પદ્ધતિ બધાને લાગુ પડી શકે નહિ. સદ્ભાગ્યે માણસ માણસમાં ઘણો ફરક હોય છે. ઘણાં બાળકોને જ્યારે કાંઈ કરવાનું હોય ત્યારે તેમને તૈયાર નિર્ણયો આપવામાં આવે તો તેઓ વધુ ખુશ હોય છે. બાળકોમાં અદેખાઈ ન ઉત્પન્ન થાય માટે મોટા કુટુંબમાં બધાને લાગુ પડે તેવા કેટલાક નિયમો હોવા જરૂરી છે. તેમને લાગવું જોઈએ કે શિસ્ત તો બધાને માટે સરખી છે; અને કુટુંબના નિયમોમાં કોઈ અપવાદ હોતો નથી. નહિતર અસમાનતા અને દુઃખની લાગણી તેમનામાં જન્મશે.

બાળકની પણ કેટલીક ફરજો છે, એમ જો તેને ભાન કરાવવું હોય તો સર્વમાન્ય એવી શિસ્ત અને કેટલાક નિયમો હોવા તે બધાં કુટુંબો અને બધાં બાળકો માટે જરૂરી છે. આત્મનિયમનનો આ એક અગત્યનો ભાગ છે. લોકશાસનમાં સારા શહેરી થવા માટે આ એક જરૂરી તાલીમ છે. વાસ્તવમાં જ્યારે આત્મનિયમન આવે તો જ તમને સ્વતંત્રતાની મર્યાદાનો ખ્યાલ આવે. અબાધિત સ્વતંત્રતા જેવું કશું હોતું નથી. એકની સ્વતંત્રતા એ બીજાઓની સ્વતંત્રતાના માળખામાં સમાયેલી છે, તેનું ભાન ત્યારે જ તમને થાય છે.

હમણાં એક બીજો ભય ફેલાતો જાય છે કે જેને મૂળમાંથી નાબૂદ કરવા આપણે બનતું કરવું જોઈએ. આ દુનિયાના ભાવિ વિષે લોકો વધુ ને વધુ ડરતા થઈ ગયા છે. જો વિશ્વનો સંહાર જ થવાનો હોય તો ધંધા-ધાપામાં પડવું, મકાનો બાંધવાં અને કુટુંબો રચવાં એ બધું શા માટે? ક્યાંક સલામતી દેખાતી નથી, તો આ બધી યોજના કોને માટે?

આપણા પહેલા વસાહતી પૂર્વજો જ્યારે મેફલાવર જહાજમાં સફરે ઊપડ્યા ત્યારે તેમને કઈ સલામતી કે સ્થિરતા હતી? રસ્તામાં જે કાંઈ સંકટો આવે, વિપત્તિઓ આવે તેને પહોંચી વળવાની તેમની આત્મશ્રદ્ધા અને તેમની હિમ્મત અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ જે કાંઈ સલામતીનું નિર્માણ કરી શકે તે સિવાય બીજી કઈ સલામતીઓ તેમની પાસે હતી? જીવનની યોજના ઘડવાનો આ જ એક રાજમાર્ગ છે.

આજે દુનિયા સામે એક મોટો પડકાર છે. એક બાજુ ભય ઉપર રચાયેલી સરકાર છે, ત્યારે બીજી બાજુ મુક્ત માનવીઓની સરકાર છે. ભયથી વિમુક્તની સામે ભયના ટેકાવાળી કોઈ વસ્તુ કે તંત્ર ટકી શકે એમ હું માનતી નથી, અર્થ વગરના ભયની સાંકળોથી આપણને બંધાવા દેવા જેટલાં આપણે મૂર્ખ નથી જ. તો તો પછી ભયનું શાસન જ આપણા ઉપર લદાશે.

ભય કરતાં હિમ્મત હંમેશાં વધુ આહ્લાદક અને સહેલી પણ છે. આ માટે આપણે ઓચિંતા શૂરવીરો બની જવાની જરૂર નથી. પણ જે કાંઈ વસ્તુ આવે તેનો ડગલે ને પગલે મુકાબલો કરીને, તેનામાં દેખાય છે તેવું ભયજનક કશું નથી એમ જાણીને અને તેને ડારવાનું આપણામાં સામર્થ્ય છે, એમ જાણીને ભયની ભૂતાવળને દેશવટો આપીએ.

સમયનો સદુપયોગ

મારી સાસુએ કહેલી આ વાત છે.

હાઈડ પાર્કમાં એક મોટા મકાનની દીવાલો ઉપર ફેંકલિન ડીલાનો અને તેનાં પત્ની લૌરા એસ્ટર ડીલાનોની છબીઓ ટીંગાય છે. ન્યૂયૉર્કમાં તેમણે બાંધેલા એક આલેશાન મહાલયમાં તેઓ રહેતાં હતાં. તેમને એક પણ બાળક નહોતું. તેથી તેના ભાઈનાં બાળકો લૌરાકાકીની મુલાકાતે અવારનવાર આવતાં. એક દિવસે આ બાળકો મોડાં થતાં તેઓ દોડતાં ત્યાં આવ્યાં.

‘અમને સમયસર આવવાનો વખત મળ્યો નહિ...’ એક બાળકે કહ્યું.

‘તમારી પાસે સમયસર આવવા પૂરતો વખત હતો.’ બાનુ લૌરા એસ્ટરે તેમને કડકાઈથી કહ્યું.

આપણી બધાની પાસે આમ વખત તો ઘણોય હોય છે. સવાલ તો એ છે કે તેનો સદુપયોગ કેમ કરવો? મેં આ સવાલનો ઉકેલ ત્રણ રીતે કર્યો છે. એક તો આજુબાજુ જે કાંઈ બનતું હોય તેથી કામમાં વિચલિત ન થવાય તેવી આંતરિક શાંતિ જાળવવી. બીજું હાથ ઉપર જે કામ હોય તેમાં એકાગ્રતા જાળવવી. ત્રીજું અમુક કામ અમુક સમયે કરવું એવી રોજની કાર્યપદ્ધતિ ગોઠવીને જે કરવું જોઈએ તે બધાં કામ માટે આગળથી યોજના ઘડવી અને સાથોસાથ અણધાર્યાં કામ માટે પણ અવકાશ રાખવા જેટલી છૂટછાટ રાખવી. આ ઉપરાંત એક ચોથો મુદ્દો પણ છે કે જે મારા સમયના ઉપયોગમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. હું સામાન્ય રીતે સારી તંદુરસ્તી જાળવું છું, કે જેથી મારે જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે હું મારી શક્તિનો ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ કરી શકું છું.

મારે માટે તો આ ઉકેલે સારું કામ આપ્યું છે. વર્ષો સુધી હું સંખ્યાબંધ પ્રવૃત્તિઓને પહોંચી વળી છું, ઘરવ્યવહાર પણ સંભાળ્યો છે, અને ઘણો પ્રવાસ ખેડ્યો છે. અલબત્ત બધા લોકોના સમય ઉપર સરખું દબાણ હોતું નથી. તેથી કોઈ પણ બે પદ્ધતિ એકસરખી ન હોઈ શકે. પણ સામાન્ય રીતે મને આ પદ્ધતિ કોઈ પણ હેતુ માટે અનુકૂળ થઈ પડે એવી છૂટછાટવાળી લાગી છે.

મારી અંગત જરૂરિયાતોમાં આંતરિક શાંતિને પહેલું સ્થાન છે. મને લાગે છે કે આ ઘણી જરૂરી છે. તમારા સમયનો સદુપયોગ કરવાનું આ એક રહસ્ય છે કે આજુબાજુ ગમે તેટલું બની રહ્યું હોય તોપણ તમે આંતરિક સ્વસ્થતા જાળવી શકો એવી તમારી અંદર શાંતિ હોવી જોઈએ. છેલ્લાં વર્ષોમાં મેં તંગ માનસસ્થિતિ વિષે ઘણું સાંભળ્યું છે, દરેક જણ આથી પીડાતાં હોય તેમ લાગે છે. હું જ્યારે બાળક હતી, ત્યારે આ શબ્દ મેં કદી સાંભળ્યો નથી. આનું કારણ કદાચ એ હશે કે એ જમાનામાં ઘણાં મોટાં કુટુંબો હતાં. લોકોને એકબીજાને અનુકૂળ થઈને રહેવાની ટેવ કેળવવી પડતી. આજુબાજુ ગમે તે થતું હોય તોપણ તેઓ સ્વસ્થ રહેતાં.

પાંચ બાળકોની હું માતા હોવાથી મારે અંદરથી અને બહારથી સ્વસ્થ રહેતાં શીખવું પડ્યું હતું. તેઓ જ્યારે તદ્દન નાનાં હતાં, ત્યારે પણ ઘણી પ્રવૃત્તિઓમાં હું રસ લેતી હતી. મારા પતિ અને બાળકોનું મહત્ત્વ સૌથી વધુ હોવાથી મારે મારી બીજી પ્રવૃત્તિઓ એક ઓરડામાં કરવી પડતી, કે જ્યાં બીજી પણ ઘણી વસ્તુઓ ચાલતી હોય. બાળકો જમીન ઉપર રમતાં હોય, બૂમો પાડતાં હોય કે અવાજ કરતાં હોય, આ બધા ઘોંઘાટની વચ્ચે મારે મારું લખવા, વાંચવાનું કે બીજું જે કાંઈ કામ હોય તે કરવું પડતું. નહિતર તે બધું છોડી દેવું પડત. આગળ જતાં આખો ઓરડો બાળકોથી ભરાઈ ગયો હોય તોપણ હું મારું કામ કર્યું જતી.

બહારના ઘોંઘાટની પરવા કર્યા વગર આંતરિક સ્વસ્થતા જાળવવી એ એક તાકાત છે, એમ મને સમજાયું. આપણા જ્ઞાનતંતુઓનો ઘણો ઘસારો આથી બચે છે. સ્વસ્થતાના આ ટાપુમાં વસીને તમે નાનાં બાળકોની અનેકવિધ કનડગતોને ઉશ્કેરાયા વગર ધીરજથી પહોંચી વળી શકો છો.

અલબત્ત, કોઈક વાર તમારી એકાગ્રતામાં તમે એટલાં બધાં લીન થઈ ગયા હો છો કે આજુબાજુ શું બને છે, તેથી તમે બિલકુલ અજાણ રહો છો. બાળકો આથી કોઈક વાર ચિડાય છે, અને નાસીપાસ થાય છે. બાળકો જ્યારે કોઈ સવાલ પૂછે, અથવા કંઈ કરવાની રજા માગે અને મેં સાંભળ્યું ન હોય ત્યારે તેઓ ઘણાં ખીજાતાં અને મારું સ્કર્ટ ખેંચે, કાં મારો હાથ તાણતાં એવા બનાવો ઘણી વાર બનતા.

એવા ઘણા માણસોને હું જાણું છું કે જેઓ આજુબાજુ બિલકુલ શાંતિ હોય તો જ કાંઈ કામ કરી શકે. આનું કારણ તેમનામાં આંતરિક સ્વસ્થતાનો અભાવ છે. બહાર ગમે તેટલો ઘોંઘાટ કે ગડબડ થતી હોય તોપણ આંતરિક શાંતિ અને સ્વસ્થતા જાળવવાનું મને શક્ય લાગ્યું છે. જે માણસના સમય ઉપર કામકાજનું ભારે દબાણ હોય, તેને માટે આ વસ્તુ ઘણી કિંમતી છે, કેમ કે આથી દરેક નાની નાની વસ્તુ તમને ડખલ નહિ પહોંચાડે. તમારા જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર દબાણ નહિ આવે; અવાજ અને દરમ્યાનગીરીઓ સામે લડવા-ઝઘડવામાં તમારા વિચારનો દોર ખોઈ બેસશો નહિ, અને તમારા સમયનો તમે સારામાં સારો ઉપયોગ કરી શકો.

બીજી અગત્યની વસ્તુ એકાગ્રતા કેળવવાની છે. હાથમાં જે વસ્તુ હોય તેના ઉપર બધું લક્ષ આપવું, અને પછી તેને બાજુએ મૂકવી અને જરા પણ ગોટાળા વગર ત્યાર પછીની વસ્તુને હાથ ઉપર લેવી.

મારા પતિ કહેતા કે અમેરિકાના પ્રેસીડન્ટ તરીકે તેમને જાત-જાતના લોકોને મળવાનું થતું. અનેક વસ્તુઓની ચર્ચા થતી અને બીજા કરતાં સંખ્યાબંધ વસ્તુઓ વિષે તેમને ઘણું જાણવાનું મળતું. આ માટે જે વખતે જે માણસ જે વાત કરતો હોય તેમાં સંપૂર્ણ એકાગ્રતા તેમને રાખવી પડતી. જ્યારે તે માણસ ઓરડો છોડીને ચાલી જાય, ત્યારે મન ઉપર પડદો પાડીને ત્યાર પછીના માણસને જે કહેવાનું હોય તે વિષે મનને મોકળું રાખવું પડતું. આમાં બેન્કિંગના વિષય ઉપરથી એકાએક જંગલખાતા વિષે ચર્ચા થાય, પરંતુ દરેક વિષય ઉપર જોઈતી એકાગ્રતા રાખવી પડતી, અને વાત પતી જાય એટલે મનની પશ્ચાદ્ભૂમિમાં જરૂર પડે ત્યારે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે એવી રીતે નાખી દેતા.

વાસ્તવમાં કોઈ વાત ઉપર વિભક્ત રીતે ૩૦ મિનિટ આપો, તે જ વાત તમે એકાગ્રતાથી ૧૫ મિનિટમાં પતાવી શકો છો. આમાં કાર્યનિપુણતાનો તો સવાલ છે જ, પરંતુ તે ઉપરાંત ચાલુ મુલાકાત દરમ્યાન તમે આગલા મુલાકાતી અથવા તો હવે પછીના મુલાકાતી વિષે વિચાર કરો છો, એવી છાપ તમારા મુલાકાતી ઉપર પડે તો કોઈને પણ સારું ન લાગે અને મુલાકાતનો હેતુ પણ ન સરે.

મારા સમયના ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ માટેની કાળજીભરી વ્યવસ્થા છતાં મારે કહેવું જોઈએ કે મેં ઘણી ભૂલો કરી છે, અને એવા માણસોને મુલાકાતો આપી છે કે જેમને મારે મળવું જોઈતું નહોતું, પણ આ ભૂલ મને માલૂમ પડે એટલે હું આ મુલાકાત જેમ બને તેમ ઝડપથી પતાવતી.

દાખલા તરીકે થોડા મહિના પહેલાં એક જુવાન બાઈ મને મળવા આવી. તે પાંગળાં બાળકો માટે ફંડ ઉઘરાવવા માગતી હતી, અને તેની પાસે કોઈ યોજના હતી, જેમાં તે મારો સહકાર માગતી હતી. તેણે

મને મુલાકાત માટે લખ્યું. મેં તેને ન્યૂયોર્કમાં એક દિવસે બપોર પછીની ગરમીમાં મને મળવા માટે અર્ધા કલાકનો વખત આપ્યો. અને તે ઠેઠ વૉશિંગ્ટનથી મને ન્યૂયોર્ક મળવા આવી.

વાત કરતાં મને માલૂમ પડ્યું કે તેની યોજના એવી હતી કે ઘણી જુવાન અને દેખાવડી સ્ત્રીઓ વિધવા થાય અથવા તો છૂટાછેડા લે, ત્યાર પછી તેમની આગલા સગપણ વખતની વીંટી પહેરી શકતી નથી. કેમ કે આ વીંટી પહેરે તો લગ્નની બજારમાં તેઓ નથી એમ લાગે. તેને બદલે એક નવી જાતની આકર્ષક સોનાની વીંટી તેણે બનાવી હતી કે જેના ઉપર બન્ને બાજુ એને મળતી કાળી રેખા હતી. આ વીંટીઓ આ વિધવાઓ અથવા છૂટાછેડા લીધેલી સ્ત્રીઓ પહેરે, તો બીજા પુરુષોનું તેમના પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચાય અને તેમને લગ્ન કરવાનું સરળ થઈ પડે. આવી એકાદ વીંટી હું પહેરું તો જ બજારમાં તેને પ્રસિદ્ધિ મળે, તેનું ચલણ થાય, તેનું વેચાણ થાય, અને તેના નફાનાં નાણાં અપંગ બાળકોના હિતમાં વાપરી શકાય.

મેં તેને કહ્યું કે કદાચ બીજા કોઈને તે ઉપયોગી થઈ પડે, પણ મને આ વાતમાં રસ નહોતો. આથી તે ઘણી નિરાશ થઈ ગઈ કેમ કે હું જો આ વાત હાથ ઉપર લઉં તો જ કોઈ કારખાનાવાળો તેને બનાવવાનું અને વેચવાનું હાથ ઉપર લે. તે બાઈ તો પોતાની વાત છોડે જ નહિ. એટલે મારે જલદી દરવાજા પાસે જઈને વાત ટૂંકેથી પતાવવી પડી.

બીજો એક મુલાકાતી વળી એક નિવૃત્ત મજાનો ખેડૂત હતો. તેણે આખી જિંદગી દુનિયાભરનાં યંગમેન ક્રિશ્ચિયન એસોસિએશનનાં મથકોમાં રહેવામાં અને કામ કરવામાં ગાળી હતી. તે ઓસ્લો જવા માગતો હતો, પણ તે પહેલાં તેને અમુક માહિતીની મારી પાસેથી જરૂર

હતી, એટલે તે મને મળવા માગતો હતો.

વાતચીતમાં માલૂમ પડ્યું કે દુનિયાભરમાં ફર્યા છતાં તેને પોતાનું કુટુંબ ન હોવા છતાં અમેરિકા પાછા આવવાની ઝંખના રહેતી. અને પોતાની હૈયાની ઝંખના ઠાલવવા અને વાત કરવાનું પાત્ર મેળવવાની તેને ઈચ્છા હતી. કુટુંબ વગરના બાળકમાં હોય છે, તેમ પોતાની સક્રિય કારકિર્દીના છેડે પહોંચેલા વૃદ્ધ માનવીમાં પણ આવી માનવી સંબંધની ઝંખના હોય તે સ્વાભાવિક છે. પણ આમાં હું શું કરી શકું?

મેં તો આવી મુલાકાતોમાં મારો ઘણો સમય બગાડ્યો છે. ગમે તેટલી તમે યોજના ઘડો છતાં તમારો સમય બગાડનારા સામે તમારો બચાવ કરવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

જે માણસોને મોટાં કાર્યો સિદ્ધ કરવાનાં હોય છે, તેમણે પોતાના સમયની વ્યવસ્થિત યોજના કરવી જ જોઈએ. આવી યોજના વગર તમારા સમયનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ થતો નથી. જો કે બહુ કડક એવું ચોકઠું ઊભું કરવાની હું તરફેણમાં નથી, છતાં સમયનું અમુક ચોકઠું ગોઠવાય તો જીવનમાં વધુ સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે. કાંઈ ફેરફાર જ ન થઈ શકે એવું ચોકઠું તમે ગોઠવશો તો વાતાવરણ એવું શુષ્ક અને અરસિક ઉત્પન્ન થશે કે તમને જીવન એક બોજ જેવું લાગશે; એટલું જ નહિ પણ બીજાઓને પણ તમે ભારરૂપ લાગશો.

આમ છતાં મને લાગે છે કે તમારા સમયના ઉપયોગનો તમને સામાન્ય ખ્યાલ રહેવો જોઈએ. તમે તે સમય દરમ્યાન શું સિદ્ધ કરવા માગો છો, તેનો પણ તમને કંઈક ખ્યાલ હોવો જોઈએ. દરરોજ અમુક ચોક્કસ કલાકે જ તમારું કામ શરૂ કરો. નોકરચાકર પાસેથી કામ લેવાનું હોય તો તેમને તેમના કામનો ચોક્કસ ખ્યાલ આપો. આથી જે લોકોને

તેમની ફરજ અને કાર્યોનો ખ્યાલ નથી હોતો, તેવા લોકોની ચિંતા અને ગોટાળો ઓછો થશે.

મારા લગ્નજીવનની શરૂઆતમાં જ મારે સમયની વ્યવસ્થા કરતાં શીખવું પડ્યું હતું. મારા જીવનમાં મારા પતિ અને બાળકોને પ્રથમ સ્થાન હોવાથી મારો સમય મેં તેમને અને તેમની જરૂરિયાતોને કેન્દ્રમાં રાખીને એવી રીતે ગોઠવ્યો કે જ્યારે તેઓ ઘેર હોય ત્યારે હું ઘેર જ હોઉં, મને બહારની બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ રસ હોવાથી મારે મારા સમયના શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ માટે વ્યવસ્થિત યોજના કરવી જ પડી. પાછલી જિંદગીમાં જ્યારે મારા ઉપર કામ અને પ્રવૃત્તિનું દબાણ ખૂબ વધ્યું, ત્યારે શરૂઆતનાં વર્ષોની આ તાલીમ મને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી.

મારે ત્યાં મહેમાનો પુષ્કળ હોય છે, મારે ઘણી ટપાલોના જવાબો આપવાના હોય છે. તે ઉપરાંત વર્તમાનપત્રો માટે પણ લખાણ લખવાનું હોય છે. સભાઓ, બોર્ડની બેઠકો વગેરેમાં જવાનું હોય છે. મારા સમયની વ્યવસ્થિત યોજનાને લીધે આ બધાંને હું પહોંચી વળું છું. પણ પ્રવાસે જાઉં ત્યારે આ બધી વ્યવસ્થા સચવાતી નથી. એટલે આવું ત્યારે મારે ટેબલ ઉપર બેસીને ઝાઝા કલાકો કામ કરવાના રહે છે.

સમયનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરવા માટે તંદુરસ્તી સારી હોવી તે જરૂરી છે. વારસામાં ઉત્તમ તંદુરસ્તી મેળવવા માટે હું ઘણી બડભાગી છું. રૂઝવેલ્ટ હોલ્સ, અને લિવીંગ્સ્ટન જેવાં કુટુંબોમાંથી હું ઊતરી આવેલી હોવાથી મને વારસામાં ઘણી તાકાત મળી છે, એટલું જ નહિ પણ કામ અને રમત માટે પુષ્કળ શક્તિ વારસામાં ઊતરી છે. મારી બાલ્યાવસ્થાથી જ તંદુરસ્તી જાળવવાની જવાબદારી ઉઠાવતાં અને સાદી સમજ પ્રમાણે જીવતાં હું શીખી છું.

મને ખબર છે કે કેટલાક માણસો “નાજુક તબિયત”માં મજા માને છે. પણ આ તો થોડા અપવાદની વાત થઈ. ઘણા માણસો હજી એવા છે કે જે સ્વચ્છતા, યોગ્ય ખોરાક, અને પ્રસંગોપાત્ત શારીરિક તપાસ જેવી સાદી બાબતોમાં પણ બેદરકાર રહે છે. તેને પરિણામે જીવનશક્તિના ઝરાથી તેઓ વંચિત રહે છે, અને જીવનને પૂરું ભોગવી શકતા નથી.

આ બધા માટે અમુક પ્રમાણની શિસ્ત અને આત્મસંયમ જરૂરી છે. મને લાગ્યું છે કે બાળક માટે આ જેમ જરૂરી છે, માનવી ઉંમરમાં વધુ મોટો થતો જાય તેમ તે વધુ અગત્યનું બનતું જાય છે. તમારા જીવનનું અને તમારી ટેવોનું વાજબી અને સમજભર્યું નિયમન તમારા પોતાના કલ્યાણ માટે અતિશય જરૂરી છે.

મારે આખો દિવસ ભરપૂર પ્રવૃત્તિ રહે છે. સાંજે કેટલીક સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ પછી પણ કામ રહે છે. આથી હવે ઉંમર વધતાં હું હવે થાકી જાઉં છું. પણ આ થાક ઉતારવા મારી પાસે બે ઉપાયો છે. એક તો પ્રવૃત્તિમાં ફેરફાર કરવો તે અને બીજું તંગ સ્થિતિમાંથી રાહત મેળવી લેવી તે. મારી શિયાળાની પ્રવૃત્તિઓમાંથી હું જ્યારે ઉનાળાની પ્રવૃત્તિઓમાં આવું છું, ત્યારે ફેરફાર આપોઆપ થઈ જાય છે. આ ઉપરાંત મારા પૌત્રો, પૌત્રીઓ આવીને ઘર ભરી દે છે, ત્યારે મને ફેરફાર મળી રહે છે. બેથી માંડીને વીસ વર્ષનાં ખેલકૂદ કરતાં બાળકો સાથે હળવામળવામાં મહેનત તો પડે જ છે. પણ સાથોસાથ તેમાંથી હંમેશાં મને રસ અને નવું જોમ પણ મળે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં યુવાનોની સોબતની જરૂર છે. મને તેથી હંમેશાં ફાયદો થયો છે.

પ્રવાસમાં તેમ જ દુનિયાના દૂર-દૂરના અજાણ્યા દેશોમાં વિમાની મુસાફરી કરવામાં પણ મને ફેરફાર તો મળી રહે છે. વિસામો તો હું કામ કરતાં કરતાં પણ લઈ લઉં છું. વિમાનમાં ઊંઘ ખેંચી કાઢું છું,

અથવા તો કોઈની રાહ જોતી હોઉં, ત્યારે ખુરશીમાં બેઠી બેઠી પણ કાગનિદ્રા લઈ લઈ છું. જો તમારામાં આવી રીતે આરામ લેવાની શક્તિ હોય તો તમે એક જાતની માનસિક સ્વસ્થતા કેળવી શકો છો. ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિનું દબાણ હોય તોપણ કામ કરતાં કરતાં પણ તમે આરામ લઈ શકો છો.

આ બધું તો એને માટે છે કે જે પોતાના સમયનો સદુપયોગ કરવા માગે છે, અને જેને પોતાના સમયનો કાંઈ ઉપયોગ છે. જો સમયનો કાંઈ ઉપયોગ ન હોય તો તે સમયની કાંઈ કિંમત નથી એટલું તો બધા સ્વીકારશે.

જે લોકોને પોતાના સમયનું શું કરવું તેની ખબર નથી, તેઓ દુનિયામાં સૌથી દુઃખીમાં દુઃખી લોકો છે. તમે પહોંચી વળો તેના કરતાં તમારી પાસે વધુ કામ હોય તો તમે દુઃખી નથી થઈ જવાના. આમાં તો જેમ યોજના ઘડવાનો સવાલ છે, તેમ કલ્પનાશક્તિ અને જિજ્ઞાસા હોવાનો પણ સવાલ છે. જો તમારામાં રસ કે કુતૂહલવૃત્તિ હશે તો વસ્તુઓ આપોઆપ તમારી પાસે આવશે.

કેટલીક સ્ત્રીઓ મને એમ કહે છે: ‘મારાં બાળકો મોટાં થયાં અને જુદાં રહેવા ગયાં છે, એટલે હવે મને જીવન ખાલી લાગે છે. શું કરવું તે જ કાંઈ સૂઝતું નથી.’ આ સાંભળીને મને આશ્ચર્ય થાય છે. તેમના જીવનનો ખાલી સમય ભરવા નવી પ્રવૃત્તિઓ કે નવા રસો કેમ કેળવવા તે જ તેમને સૂઝતું નથી.

આમાં મારી દૃષ્ટિએ ખરો સવાલ છોકરાંઓ ગયા પછી રસ ઊડી ગયો તે નથી. ખરો સવાલ તો બાળકો જ્યારે ઘરમાં હતાં, ત્યારે જ બધી પ્રવૃત્તિઓ અને રસો ઓછા હતા, તે છે. જે સ્ત્રીને પોતાની આગવી પ્રવૃત્તિ નથી, જેને પોતાના મિત્રો નથી કે બીજા રસો નથી, તે

સ્ત્રી પોતાનાં સ્વજનોની જરૂરિયાતોને કદી સંતોષી શકતી નથી. આમ, પોતાની કોઈ પ્રવૃત્તિ કે રસ ન હોવાને કારણે તે બાળકો ઉપર એટલી બધી અવલંબિત બની જાય છે કે બાળકો જ્યારે ઘર છોડીને જાય છે, ત્યારે તે વધુ પરાવલંબી બને છે. આથી જુદાં રહેતાં છોકરાંઓ ઉપર પણ એવી દુઃખદ છાપ રહે છે કે મા તેમના વગર જૂરે છે. આથી જ્યારે તેઓ જેટલો વખત સાથે આવે તે એક આનંદનો પ્રસંગ બનવાને બદલે એક શુષ્ક ફરજ જેવું લાગે છે.

સ્ત્રીઓએ એવી પ્રવૃત્તિઓનો રસ કેળવવો જોઈએ કે જેમાં તેમનું આખું કુટુંબ ભાગ લઈ શકે. બધી દૃષ્ટિએ આની ઘણા કિમત છે. આથી કૌટુંબિક એકતાની ભાવના મજબૂત બને છે. બાળકોનું પણ કંઈક એવું ભાતું મળી રહે છે કે તેઓ મોટાં થાય અને નવા સજોગોમાં જાય ત્યારે ઉપયોગી થઈ પડે. તેમ સ્ત્રીઓને પણ તેમનાં બાળકો જ્યારે તે મોટાં થાય ત્યારે વધુ સમય અને સ્વતંત્રતા મળે તેનો કેમ સદુપયોગ કરવો તેની પૂર્વભૂમિકા મળી શકે છે.

બાળકો સાથેનો વિકાસ અને વસવાટ ઘણો સ્વાભાવિક હોવો જોઈએ. સમય આવ્યે તેમને છૂટાં મૂકવાને પણ તૈયાર રહેવું જોઈએ. ભવિષ્યમાં તેઓ પણ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ-રસો-ખીલવી શકે એવી વસ્તુઓની તમે તેમને સમજ આપી છે, એ વસ્તુ તમને એક મોટો સધિયારો આપશે.

તમે તમારાં બાળકોને ઉછેરો ત્યારે સાથોસાથ તમે જે પ્રવૃત્તિઓ કેળવો, તેનું બાળકોની દૃષ્ટિએ પણ ઘણું મહત્ત્વ છે. તેમના ગૃહજીવનમાં તેમના અનુભવનો જેટલો વિસ્તાર વધશે, અને જુદી જુદી જાતના અનેક લોકોના જેટલા વધુ સંપર્કમાં તેઓ આવશે, તેટલી તેમની ક્ષિતિજ પણ વધશે. દુનિયામાં જ્યારે તેઓ બહાર પડશે, ત્યારે નવા

વિચારોને આવકારવાની તેમની શક્તિ પણ વધશે. આજની દુનિયામાં જ્યાં ડગલે ને પગલે નવા વિચારો, નવા ખ્યાલો અને નવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડે છે, ત્યાં આ વસ્તુ કેળવણીનું એક જરૂરી અને મહત્વનું અંગ બની રહે છે.

જીવનમાં શૂન્યાવકાશ ન હોવો જોઈએ. તે જીવનનો વિરોધી છે. સંજોગો શૂન્યાવકાશ કદી ઊભો કરતા નથી. પણ આપણી ઉપેક્ષાને કારણે આપણે શૂન્યાવકાશ ઊભો થવા દઈએ છીએ. ભલે ક્ષણિક અને દૂરનો હોય, પણ બહારની વસ્તુ સાથે તમે કંઈક સંપર્ક રાખી શકો તો, તો તમારી આટલી નવરાશ, સમય આવ્યે તમને તેમાં વધુ ઊંડા જવાની તક આપશે.

પોતાનાં બાળકો મોટાં થઈને જુદાં રહેવા જાય ત્યારે પોતાનો જીવનમાં રસ ઓછો થઈ જશે એવી ઘણાને ભીતિ રહ્યા કરે છે. નાનાં બાળકોની સંભાળ લેવામાં, તેમની શારીરિક જરૂરિયાતોને સંતોષવામાં, તેમ જ તેમની માનસિક મૂંઝવણોમાં મદદરૂપ થવામાં માતૃપિતાએ વર્ષો ગાળ્યાં હોય છે. પણ બાળકો મોટાં થઈને જીવનમાં પડે ત્યારે તેમને હવે માબાપની ખાસ જરૂર જણાતી નથી. અને આમ જ થવું જોઈએ. હજી પણ જો તેમને તમારા વગર ન ચાલે એમ લાગે તો તમે તેમને પરાવલંબી રાખ્યાં છે, એમ કહી શકાય. તમને તેમના વગર ન ચાલે તો તમે પરાવલંબી રહ્યા છો. આ બન્ને વસ્તુ બરાબર નથી.

ખરી રીતે જીવનનો એક તબક્કો પૂરો કરીને તેઓએ બીજા તબક્કામાં પ્રવેશ કર્યો છે. અથવા તો એક તબક્કો બીજામાં મળીને પહોળો બન્યો છે. હવે તમને વધુ નવરાશ મળતાં તમને બીજી સંસ્થાઓમાં કામ કરવા માટે, સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં પડવા માટે અથવા તમારી પોતાની શક્તિઓ ખીલવવા માટે અવકાશ મળ્યો છે.

બાળકો મોટાં થતાં બીજે રહેવા જાય એટલે તમે એકલાં પડી જાઓ છો, તે સાચું છે. પણ તમને તમારા મિત્રો, તમારી પ્રવૃત્તિઓ અને તમારા રસો હોય તો આ એકલતા તમને સાલતી નથી.

આ સંસારમાં એકેએક વ્યક્તિ અનોખી છે. તમે તે તમે જ છો. તમારા સમયનો કેમ ઉપયોગ કરવો તે કહેવાનું કામ બીજાનું નથી, તમારો સમય તમારો જ છે. તમારું જીવન તમારું પોતાનું સુવાંગ છે. તમે જ તેના સ્રષ્ટા છો, વિધાયક છો. બીજા તો માત્ર પોતાને કંઈ કંઈ વસ્તુઓ ઉપયોગી થઈ પડી તે જ ચીંધી શકે. તમારા જીવનની પૂર્ણતા શેમાં છે, અને જીવનમાં તમે શું સિદ્ધ કરવા માગો છો, એનું તમને જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી તમારા ચિંતનને ઉત્તેજવા પૂરતો આ સૂચનોનો ઉપયોગ છે.

આપણે બધાને પૂરતો સમય હોય છે. વર્ષો, અઠવાડિયાં અને કલાકો કાચની ઘડીમાંથી રેતીની માફક ઝડપથી સરતાં જાય છે. આપણી આંગળીઓમાંથી આ સમયને સરકી જવા દેવો, એ કરુણ અપવ્યય છે. પણ તેની ક્ષણેક્ષણનો ઉપયોગ કરીને તેમાંથી કંઈ સિદ્ધ કરવું, એમાં હાપણની શરૂઆત છે.

* * * * *

* આપણી જરૂરિયાતો જેટલી ઓછી એટલા આપણે ઈશ્વરથી નજીક હોઈએ છીએ. સોક્રેટીસ

* જે સમયે કોઈ ઊપજે તેમ હોય તે વખતે તેના પરિણામોનો તમે વિચાર કરજો. કોન્ફ્યુશિયસ

* દુન્યવી ચીજોમાં સુખ શોધવું નકામું છે, ખુશીનો ખજાનો તો તમારી અંદર જ પડેલો છે. રામતીર્થ

માનસિક પક્વતા કેળવવાની મુશ્કેલ કળા

થોડાં વર્ષો પહેલાં કોઈએ મને ઠરેલ માનવી અથવા માનસિક રીતે પક્વ એવા માનવીની વ્યાખ્યા પૂછી હતી. આ રહી તે વ્યાખ્યા:

‘જે માનવી કેવળ નિરપેક્ષપણે વિચાર કરતો નથી, જે ગમે તેવી લાગણીઓથી ક્ષુબ્ધ થયો હોય તોપણ પરલક્ષી બની શકે છે. બધી વસ્તુઓ અને માણસોમાં જે સારું-નરસું બન્ને જોઈ શકે છે, જે નમ્ર છે, અને આ સંસારમાં આપણને બધાને પ્રેમ અને ઉદારતાની જરૂર છે, એમ સમજીને જે બીજા પ્રત્યે જીવનના બધા સંજોગોમાં ઉદાર બની શકે છે, તેને હું ઠરેલ અથવા પુખ્ત માનવી કહું છું.’

તે વખતે તો મને આથી વધુ સૂઝતું નહોતું. પણ ત્યાર પછી મેં આ વ્યાખ્યા ઉપર ઘણો વિચાર કર્યો છે અને મને લાગ્યું છે કે માનવી વ્યક્તિત્વની ખરી પૂર્ણતા દર્શાવનારા બધા ગુણો ઉપરની વ્યાખ્યામાં આવી જતા નથી.

સૌથી પહેલું તો માણસને પોતા વિષે જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. પોતા વિષે જ્ઞાન મેળવવા માણસની તૈયારી હોવી જોઈએ. તમારી પોતાની જાત પ્રત્યે તમારે પ્રામાણિક બનવું જોઈએ. કોઈ વસ્તુ તમે શા માટે કરો છો, અથવા શા માટે અનુભવો છો, તેનું તમારે સાચું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ. તમારી જાત વિષે જ્યાં સુધી તમને સાચો ખ્યાલ નહિ આવે, ત્યાં સુધી તમે બીજાઓ પ્રત્યે સાચી સહાનુભૂતિ ધરાવી શકશો નહિ, કે તેમને સમજી શકશો નહિ. તમે જે કંઈ કરો છો, તેની પાછળનો

ખરો હેતુ શો છે, તે સ્વીકારવામાં અને તમારી જાતનો સામનો કરવામાં એક જાતની હિંમતની જરૂર પડે છે.

આ આત્મજ્ઞાન ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત થાય છે. તમારી શક્તિઓ અને ખામીઓ શી છે, તેનો એકદમ વિચાર કરવા બેસી જવાથી તે આવી જતું નથી. આપણા ખરા હેતુઓ ઉપર આપણે એક જાતનો રક્ષણાત્મક પડદો એવો નાખી દીધો હોય છે, કે તેમાંથી સત્ય શોધવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ સત્ય શોધતાં શોધતાં કોઈ વાર તમને આંખમીંચામણાં કરવાનું મન થાય, કોઈ વાર તમને આઘાત પહોંચે અથવા તમારું મન તેની સામે બળવો પણ કરે. આમ છતાં જો હિંમતથી અને પ્રમાણિકપણે મંડ્યા રહેશો તો પ્રકાશના પલકારાની જેમ તમને ઓચિંતું આ સત્ય લાધશે. તમને થશે કે ‘અરે, આની પાછળ મારો આ હેતુ હતો?’ ‘મારો તેમ કરવાનો બિલકુલ ઈરાદો નહોતો એમ મને, તે વખતે કેમ ન સમજાયું?’ ‘મને તેમ કરતાં ભય કેમ લાગતો હતો, તે મને હવે સમજાય છે.’

આ આત્મ-પરીક્ષામાં એક ભયસ્થાન પણ છે. કેટલાક માણસો આત્મ-શોધનના આ પ્રયાસમાં એટલા લીન થઈ જાય છે કે પછી તેમાંથી બહાર જ નીકળી શકતા નથી. તેઓ પોતાની જાત વિષેના અભ્યાસમાં જ સંપૂર્ણપણે રત રહે છે.

મારી પોતાની અંગત બાબતમાં તો આત્મજ્ઞાન એક જાતની સમતુલા જાળવવામાં મને જરૂરી થઈ પડ્યું છે. અનેક જાતના સંજોગોને કારણે મારે પુષ્કળ પ્રશંસા સાંભળવી પડે છે. જો એ બધી પ્રશંસાને હું સાચી માની લઉં તો તો હું બિલકુલ ઠપકાપાત્ર ઠરું. પણ હું મારી જાતને ઓળખતી હોવાથી આ બધી પ્રશંસાને કેવળ અર્થહીન સમજું છું. કેવળ સંજોગોના સરવાળાને લીધે આમ બને છે તે હું જાણું છું.

મારા પતિ પ્રત્યેની લોકોની સદ્ભાવનાનો મને વારસો મળ્યો હતો. લોકોને મદદ કરવાની ઈચ્છા અને શક્તિ બન્ને તેને આપવામાં આવ્યાં હતાં. તેનામાં નેતાગીરીના ગુણો હોવાથી ઘણા માનવીઓને તે જીવનમાં નવી કારકિર્દી અપાવી શક્યા હતા. તેમની ઘણી પ્રવૃત્તિઓ સાથે હું સંકળાયેલી હોવાથી તેમના મૃત્યુ પછી તેમના પ્રત્યેની લોકોની સદ્ભાવનાનો મને વારસો મળ્યો હતો, પરંતુ બીજા લોકોના સહકાર વગર હું કંઈ કરી શકત નહિ.

તમે એકલા કેટલું ઓછું કરી શકો છો, એનું ભાન તમને નમ્ર બનાવે છે. આથી પછી તમારા રસ્તામાં ગમે તેટલી પ્રશંસાઓ આવે, છતાં તમને તમારી મર્યાદાઓનો ખ્યાલ રહે છે. આ પ્રશંસાઓથી અલગ રહીને જાણે કોઈ ત્રીજા માણસ વિષે વાત થતી હોય તેમ તમે શાંતિથી સાંભળી શકો છો.

આપણી શક્તિઓ અને ખામીઓ વિષે ખોટી ભ્રમણા સેવવાનું આપણે માટે સરળ છે. જ્યાં સુધી આપણી જાત વિષે આપણામાં ખોટા ખ્યાલ પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધી ખરા હેતુને બદલે ખોટા હેતુથી દોરવાઈ જવાનો વધુ સંભવ છે.

એક વાર સાચા હેતુઓનું પ્રસ્થાપન થાય તો તેથી તમને બીજા લોકોનું મૂલ્યાંકન કરવામાં ઘણી મદદ મળશે. તમે તમારી જાત વિષે આત્મવંચનામાં પડ્યા હો ત્યાં સુધી તમે બીજા વિષે ખરી આંકણી કરી શકો નહિ. યુવાનો સાથે કામ કરવામાં આ મૂળભૂત વસ્તુ છે. જો તમે તમારા પોતાના હેતુઓને બરાબર સમજી શકો તો તમે નાનાઓને અમુક કામની પાછળના તેમના હેતુઓ બરાબર સમજાવી શકશો.

ઘણા માણસોને જાત વિષે જાણવાનો ડર હોય છે; કેમ કે તેઓ

ભૂલથી એમ માની બેઠા હોય છે કે જાત વિષે જાણવું એટલે આપણી હલકાઈઓ અને ખામીઓ શોધવા જેવું છે, જ્યારે વાસ્તવમાં તો આત્મજ્ઞાનથી આપણી આંતરિક શક્તિનું આપણને ભાન થાય છે. આપણને ખ્યાલ પણ ન હોય તેવી આ તાકાતનો આપણે પ્રસંગ આવ્યે ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. ‘હું કરી શકીશ’ અથવા તો ‘હું કોશિશ કરીશ’ તેમ કહેવા કરતાં ‘હું નહિ કરી શકું’ એમ કહેવું સહેલું હોવાથી ઘણા માણસો પોતાની વણવપરાયેલી તાકાત કે શક્તિનો ઉપયોગ કર્યા વગર જ જીવન પસાર કરે છે. તેઓએ પોતાની કાર્યનિપુણતાની કદી અજમાયશ કરી હોતી નથી. તેમની કેટલી તાકાત છે, તે તેઓ પોતે જ જાણતા હોતા નથી.

હું જ્યારે નાની છોકરી હતી ત્યારે મને એમ જ લાગતું કે મારો કોઈ નિર્વાહ નહિ કરે તો હું નિરાધાર થઈ પડીશ. ઘરની કામવાળી અથવા તો બાળકોની આયા સિવાય બીજું હું કાંઈ કરી શકું તેની મને કલ્પના પણ નહોતી. મેં કદી રસોઈ કરી નહોતી, એટલે હું કદી રાંધી શકું તેમ મને લાગતું નહોતું. પણ કરતાં કરતાં મને બધું આવડી ગયું. જો કેટલીક વસ્તુઓ મારા ઉપર ફરજિયાત આવી પડી ન હોત તો હું તે કદી કરી શકત નહિ.

પોતાની જાતનું ખરું મૂલ્યાંકન કરવાની આ અશક્તિ આપણે બીજા લોકોમાં સહેલાઈથી જોઈ શકીએ છીએ. તમારો પાડોશી જ તેને લાયક ન હોય તેવા ધંધામાં આંખ મીંચીને ઝનૂનથી મંડ્યો હોય છે, કેમ કે તેને પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિ અથવા ખાસ બળનું ભાન હોતું નથી. પણ આપણે તેની અમુક વિશિષ્ટ શક્તિ જોઈ શકીએ છીએ.

આ ઉપરાંત આપણી પોતાની મર્યાદાઓ જાણવાની અને તેને સ્વીકારવાની દુઃખદ જરૂરિયાત પણ એટલી જ અગત્યની છે. “આ મારી

મર્યાદા છે. મારી શક્તિ અથવા અનુભવની ઊણપને લીધે હું આ પરિસ્થિતિને પહોંચી શકું તેમ નથી. મારાં પ્રિયજનોની આ જરૂરિયાતને હું સંતોષી શકું તેમ નથી.” એમ સ્પષ્ટપણે કહેવાની શક્તિ મેળવવી એ ખરેખર મુશ્કેલ કાર્ય છે. પણ તેથી તેની અગત્ય ઘટતી નથી.

જીવનમાં કોઈ ને કોઈ પ્રસંગે એવું કડવું ભાન આપણને દરેકને થાય છે કે આપણે આપણા પ્રિયજનને ઘણી મહત્વની વસ્તુ હોય એવી બાબતમાં પણ આપણે કાંઈ કરી શકતા નથી. સંજોગો કે આપણી ઊણપોને લીધે લાચાર બનીએ છીએ. આ કઠિન વસ્તુને સ્વીકારીએ નહિ કે આપણી મર્યાદાને જાણીએ નહિ અને તે પ્રમાણે પ્રયત્નપૂર્વક વર્તીએ નહિ, ત્યાં સુધી ખરું ઠરેલપણું અથવા પક્વતા આપણામાં આવતી નથી, એ સત્ય જીવનમાંથી આપણને શીખવા મળે છે. તમે જે માગણી ન પૂરી પાડી શકો, તે કડવાશ અથવા અદેખાઈની જરા પણ લાગણી વગર બીજાને પૂરી પાડવા દેવાનું તમારે શીખવું પડશે; અથવા તો તે માંગ પૂરી પાડવાનું તમારે પોતાને શીખવું પડશે. જો તમે તમારી મર્યાદા નહિ જાણો, તો તમારો પોતાનો વિકાસ અહીં જ અટકી જશે.

આ સવાલનો ઉકેલ જરાય સહેલો નથી. તમારી મર્યાદા જાણવી અને તેને સ્વીકારવી એ પણ કપરું કામ છે. તમે જે જરૂરિયાત સંતોષવામાં નિષ્ફળ ગયા છો, તે જરૂરિયાત બીજાને સંતોષવા દેવાનો કડવો ઘૂંટડો ગળે ઉતારવો પડશે. એ કર્મ જ છૂટકો. તમારી મર્યાદા છે જ નહિ, અને તમે નિષ્ફળ ગયા નથી એવો ઢોંગ ચાલુ રાખવામાં તમે તમારી પોતાની જાત પ્રત્યે અપ્રામાણિક બનો છો. પરિસ્થિતિનો ઉકેલ નીકળતો નથી, અને આ આત્મવંચના માત્ર તમને જ મૂર્ખ બનાવે છે.

વિકાસની પ્રક્રિયાનું બીજું અગત્યનું પણ એક અંગ છે. પોતાની મર્યાદાઓ જાણવી અને પોતે શું નથી આપી શકે તે જાણવું

જેટલું દુખદ છે, તેટલી જ દુખદ આ વસ્તુ છે. બીજાઓ તમને જે નથી આપી શકતા, તે સમજતાં અને સ્વીકારતાં શીખવું. અશક્ય વસ્તુઓની બીજાઓ પાસેથી અપેક્ષા ન રાખવી, અને તે ન મળે ત્યારે વિહ્વળ ન બનવું, એ વસ્તુ તમારે શીખવી જોઈશે.

પોતાની જાત વિષેનું જ્ઞાન તમને આમાં મદદરૂપ નીવડે છે. જ્યારે તમે પોતાની જાતને બરાબર સમજો, ત્યારે જ તમે તમારાં પ્રિયજનોને વધુ સારી રીતે સમજી શકો છો.

આ વસ્તુને સમજવા હું એક દાખલો ટાંકું. એક યુવાન સ્ત્રીના પતિને તેમનો લગ્નદિવસ કે બાળકોના જન્મદિવસ યાદ રહે નહિ. પણ આ સ્ત્રી પોતાના પતિના મગજ ઉપર ઘણું કામ રહે છે, તે વસ્તુ જાણતી હતી. તેથી તેને ઠપકો આપવાને બદલે જ્યારે લગ્નસંવત્સરી કે બાળકોના જન્મદિવસ આવવાના હોય ત્યારે તે પહેલાં ચાર-આઠ દિવસે આડકતરાં સૂચન કરતી કે ‘આવતે અઠવાડિયે આપણી લગ્ન-સંવત્સરી આવે છે, તેને માટે કાંઈ કાર્યક્રમ રાખીશું?’ અથવા તો ‘જહોનીનો જન્મ થયો તે દિવસ કેટલો મધુર હતો? આમ, સૂચનો કરતી કે જેથી તેના પતિને આ વસ્તુ અગાઉથી યાદ આવતી અને પ્રસંગની મધુરતા સચવાતી. પણ આને બદલે જો તે મૂંગી રહી હોત અને લગ્નસંવત્સરી ગયા પછી તેના પતિને ઠપકો આપ્યો હોત તો ઘરનું વાતાવરણ કેટલું ખરાબ થાત!

આમ આપણી મર્યાદાઓ ને ખામીઓનો સ્વીકાર કરવો એટલું જ નહિ પણ આપણા પ્રિયજનોની મર્યાદાઓનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ, અને તેઓ નિષ્ફળ ન જાય તે માટે તેમને બનતી બધી મદદ કરવી જોઈએ.

બીજાઓની મર્યાદાઓ સ્વીકારવાની બાબતમાં એક બીજો અને મોટો ભય પણ રહેલો છે. ઘણી વાર બીજા લોકોની જે શક્તિઓ છે, તેને આપણે ઘણી વાર મર્યાદાઓ માની બેસીએ છીએ. કદાચ આપણી માન્યતા પ્રમાણેના તે ગુણો ન હોય એટલે આપણે તેનો કદાચ વિરોધ કરીએ છીએ. તે વ્યક્તિ જેવી છે, તેવી આપણે સ્વીકારવાને બદલે આપણા વિચારો પ્રમાણે તેને બનાવવાની કોશિશ કરીએ એવી શક્યતાનો ભય છે.

માણસના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ એ જ કિંમતી વિકાસ છે, તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરવાનું જરૂરી છે. જો કોઈ વ્યક્તિમાં તમે એવો ફેરફાર કરવા માગો કે જેથી તેના વ્યક્તિત્વનો જ નાશ થાય, તો તમે માનવીમાં સૌથી અગત્યની વસ્તુનો જ નાશ કર્યો છે, એમ કહી શકાય. દરેક માનવી બીજા કરતાં જુદો છે. દરેક માનવીના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ તેની પોતાની અભિરુચિ પ્રમાણે કરવાને બદલે આપણી ઈચ્છા પ્રમાણેની મૂર્તિ તેમાંથી ફરજિયાત બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ઘણી ભયંકર વસ્તુ છે.

જે ઢાળામાં પડવાની તેની અભિરુચિ ન હોય તે બીબામાં કોઈને નાખીએ તો વહેલોમોડો તે બળવો કરવાનો જ. હા, કોઈ કોઈ વાર તમે માણસના વ્યક્તિત્વના પૂર્ણ વિકાસને રૂંધી શકો અથવા પાંગળું બનાવી શકો, પરંતુ તેથી તે માનવીમાં તમારી સામે પ્રબળ વિરોધની ભાવના જાગે છે.

મેં એવાં ઘણાં માબાપો જોયાં છે કે જે પોતાને ગમે તેવા ઢાળામાં પોતાનાં બાળકોને ઘડવા માટે તેમના ઉપર કટાક્ષો અને મહેણાંટોણાં વારંવાર મારતાં હોય છે. ઘણી વાર તો માબાપો પોતે જે થવા માગતાં હોય છતાં તેમાં નિષ્ફળ થવાને લીધે થઈ ન શક્યાં હોય, તે પોતાનાં બાળકોને બનાવવા માટે ભારે પ્રયાસો કરે છે. અથવા તો

તેમના બાળકને પોતાની સમીપ જ રાખવાની છૂપી ઈચ્છા હોય અને તે દ્વારા ભાવિ સાથે સાતત્ય જાળવવાની અને પોતાનું અધૂરું કામ ચાલુ રાખવાની ઈચ્છા હોય છે. આમાં તેઓ કોઈક વાર સફળ થાય છે. પણ બાળકમાં બળવાની ભાવના જાગૃત થાય છે અને તેના અનોખા વ્યક્તિત્વનો સંપૂર્ણપણે નાશ થાય છે.

કોઈક તબક્કે બળવાન વ્યક્તિ આમાંથી છટકી જશે, અને પોતાનો જેમાં જરૂરી વિકાસ માને છે, તે માર્ગે જશે. પણ આ દરમ્યાન તો ઘણું નુકસાન થઈ ચૂક્યું હશે, અને પ્રેમસંબંધોમાં ઘણી કડવાશ આવી ગઈ હશે.

લોકોને તેમના વિકાસમાં મદદ કરવી હોય તો આપણે તેમને પોતાની જાતે તે કરવા દેવો જોઈએ. ફક્ત આપણે તેમને ખરી જરૂરની વસ્તુઓ આપણા વર્તનથી બતાવવી જોઈએ. પણ કોઈ પણ વસ્તુ બળજબરીથી લાદવામાં કોઈના વ્યક્તિત્વનો ભાગ્યે જ વિકાસ થાય છે.

દરેક માણસને એમ લાગવું જોઈએ કે પોતાની ખરી પ્રકૃતિનો વિકાસ કરવો તે ઘણી મહત્વની વસ્તુ છે. આપણે આપણી જાતની બીજા સાથે સરખામણી ન કરવી જોઈએ, તેમ બીજાની નકલ તો ન જ કરવી જોઈએ. મેં તો જોયું છે કે જે માણસ પોતાના સાચા વલણ અનુસાર વર્તે તેનામાં બીજાના ઢાળામાં પરાણે નાખવામાં આવેલ માણસ કરતાં વધુ સ્વમાન હોય છે. જે માણસમાં પોતાનામાં સ્વમાન નથી હોતું, તેમને બીજા વિષે ભાગ્યે જ ખરું માન હોય છે.

જેમ આપણે બીજાઓની મર્યાદાઓનો સ્વીકાર કરતાં શીખવું જોઈએ, તેવી જ રીતે આપણને જે વસ્તુ છૂટથી કે રાજીખુશીથી ન આપવામાં આવે, તેની માંગ પણ કદી ન કરવી જોઈએ. આ વસ્તુ પોતાના પતિને, પત્નીને, પોતાના મિત્રોને તેમ જ બાળકોને ખાસ કરીને

તેઓ જુદાં રહેતાં હોય ત્યારે સવિશેષપણે લાગુ પડે છે. પ્રેમ, સ્નેહ કે મૈત્રીમાં જે છૂટથી અને ખુશીથી આપવામાં આવે, તેમાં આનંદ માણવો જોઈએ; પરંતુ જે ન આપવામાં આવે, તેની માંગ ન કરવી જોઈએ.

આવી માગો કરવાની ઘણી રીતો છે. ખુલ્લી ફરિયાદો, તકરારી આગ્રહ કે આડકતરી માંગ સિવાય બીજી વધુ ખરાબ રીતો પણ છે. સહાનુભૂતિ, કે ફરજને નામે લાચારી, દીનતા કે કોઈ કિસ્સામાં માંદગીનો આશ્રય લઈને પણ આવી માંગ કરવામાં આવે છે.

આ જાતની માગણી એ આધ્યાત્મિક ધાકધમકીનું જ એક સ્વરૂપ છે. આમાંથી એક એવી નિર્દયતા અને લાગણીનું દબાણ પ્રગટે છે કે વાસ્તવમાં નરી અપ્રામાણિકતા છે. કમનસીબે આ વસ્તુ ઘણી પ્રચલિત છે. લોકો પોતાનામાં આ વસ્તુ છે તેનો સ્વીકાર કરતા નથી. લોકો પોતાની જાતને અપમાનિત, અવગણના પામેલ, અને બધા અન્યાયોની પાત્ર ગણે છે. પરંતુ બીજા લોકો જે વસ્તુ તેમને આપવા તૈયાર નથી, તે બળજબરીથી પોતે લેવા ઉદ્યુક્ત થયા છે, એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરતા નથી. તેઓ જો પોતાના આ વલણને સુધારવા તૈયાર ન હોય તો આવા આધ્યાત્મિક લૂંટારાઓના આક્રમણનો મજબૂતપણે અને ધૈર્યથી સામનો કરતાં બીજાઓએ શીખવું જોઈએ.

ટીકાઓને સાંખી લેવી અને તેનું મૂલ્યાંકન કરવાની શક્તિ પણ ઠરેલપણામાં આવી જાય છે. જો ટીકાઓ રચનાત્મક ન હોય તો કશા કામની નથી. અને ખંડનાત્મક હોય તો તેને ભૂલી જવી જોઈએ. રચનાત્મક ટીકાઓથી આપણને માહું લાગે તો પણ આપણે તે સ્વીકારીને તેમાંથી ફાયદો ઉઠાવવો જોઈએ. તમારામાં કોઈ દોષ હોય એ બીજા જાણે તે તમને પસંદ હોતું નથી, એટલે બીજાની ટીકાથી તમને માહું લાગે છે, પણ જો તમે ઠરેલ અને પાકટ બુદ્ધિના હશો તો તમારા પ્રિયજનોની

ટીકાઓને આવકારશો, અને તેમાંથી જ્ઞાન મેળવશો.

જાહેરમાં જે માણસો કામ કરે છે, તેમને ઘણી ટીકાઓ સહન કરવી પડે છે. તેમાંથી કેટલીક બિલકુલ વાજબી હોય છે; તેમ કેટલીક ગેરવાજબી પણ તમને લાગે છે.

જો તમને એમ લાગે કે તમારો ટીકાકાર ખુલ્લા દિલથી અને વધુ માહિતી મેળવવા માટે તમારી ટીકા કરી રહ્યો છે, તો તમારે તેનો ખુલાસો કરવો જોઈએ, પછી ભલે તેને સંતોષ થાય કે ન થાય. પણ તમને જો એમ લાગે કે આ ટીકાઓ કેવળ દ્વેષબુદ્ધિથી કરવામાં આવી છે, અને કોઈ પણ જાતનો ખુલાસો આ પૂર્વગ્રહિત માનસને રોકી શકશે નહિ, તો પછી તમારે આ ટીકા સાથે તમને કે તમારાં સ્વજનોને કશું લાગતુંવળગતું નથી, એમ માનીને તેને ભૂલી જવી, એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.

કેટલાકને આ મુશ્કેલ લાગે છે. કેટલાક માટે આ બિલકુલ અશક્ય પણ છે. પણ આ વસ્તુ ઉપર મન દોડાવવાથી કશું પ્રાપ્ત કરવાનું શક્ય નથી એમ સમજીને તમારે તેના ઉપર પડદો પાડીને તમારા મનને બીજે વાળવું જોઈએ.

બીજા ન જાણતા હોય પણ તમે જે દોષો તમારામાં જોતા હો, તેને ધીમે ધીમે દૂર કરવા એ પણ પીઠતાનું લક્ષણ છે. આપણા દોષોની બીજાને ખબર ન હોય તો આપણે દોષોને દૂર કરવાને બદલે તેને છુપાવવામાં રસ લઈએ છીએ. “કોઈને ખબર નથી” એવું આશ્વાસન પોકળ છે. કેમ કે તમે અને તમારો ઈશ્વર તો તે જાણે જ છે.

આ ઉપરાંત માનસિક પક્વતામાં તમને મૂલ્યોની ખબર હોય છે. જીવનમાં તમે શું ઈચ્છો છો તેની તમને જાણ હોય છે. તમને સૌથી વધુ સંતોષ શેમાં મળે છે? મને રાજકારણમાં સંતોષ નથી તેમ જ

મહત્વની વસ્તુઓ હું કરું છું તેમાં પણ મને સંતોષ નથી. મને તો મારા પ્રિયજનો સાથે રહેવામાં જ અને તેમની જિંદગી વધુ સુખી અને વધુ રસમય બનાવવામાં અથવા તો તેમની સિદ્ધિમાં મદદરૂપ થવામાં હું જે કાંઈ નાનુંમોટું કામ કરી શકું તેમાં સંતોષ છે. જીવનમાં બીજી કોઈ વસ્તુ કરતાં મારે મન આ વસ્તુ વધુ અગત્યની છે.

તમારે મન સૌથી વધુ કિંમતી વસ્તુ કઈ છે તે જાણવું એ પણ ઠાવકાપણાનું લક્ષણ છે. ઘણા ઓછા માણસો આ જાણે છે, તે ઘણી આશ્ચર્યજનક વાત છે. તેમને મન શેની કિંમત છે, તેનો તેઓએ કદી વિચાર કર્યો હોતો નથી. ઘણી વાર તેમની પોતાની વાસ્તવિક જરૂરિયાત ન સંતોષાતી હોય એવી ઘણીયે વસ્તુઓ માટે માણસો મોટા પ્રયાસો કરે છે, ભારે ભોગો પણ આપે છે. ઘણી વાર તો તેઓનાં મૂલ્યો પોતાના ધંધા કે કામ, માબાપ, સમાજ કે કુટુંબમાંથી ઉછીનાં લીધેલાં હોય છે. પોતાનાં અંગત મૂલ્યોનો ખ્યાલ ન હોવો એક કરુણ અપવ્યય છે. જેને આ ખ્યાલ નથી હોતો, તેઓ જીવનના મૂળ હેતુને જ ખોઈ બેઠેલા હોય છે.

* * * * *

* દ્વેષ અને કપટનો ત્યાગ કરો. સંગઠિત બનીને અન્યની સેવા કરવાનું શીખો. આની આપણાં દેશને સૌથી વધુ જરૂર છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ

* તમારી જાત પાસેથી કામ લેવાનું તમે જો ઈચ્છતા હો તો તમે તમારા મગજનો ઉપયોગ કરજો. અન્ય પાસેથી કામ લેવા તમારા હૃદયનો ઉપયોગ કરજો.

સ્ટેન્ડ હોલ

પ્રસંગને સાનુકૂળ વર્તન

સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં એક બાબતમાં વધુ આગળ છે. આખો ઇતિહાસ જોઈએ તો સ્ત્રીઓને બધો વખત બીજાને અનુકૂળ થવાની ફરજ પડી છે. તેઓએ હંમેશાં પોતાની ઇચ્છાઓ, મહત્વાકાંક્ષાઓ અને આશાઓને પોતાના પતિ, બાળકો કે તેમના ઘરની જરૂરિયાતોને અનુકૂળ બનાવી દીધી છે. મોટા ભાગના કિસ્સામાં તેમણે પોતાનાં હિતોને બીજાનાં હિતોના ચોકઠામાં જડી દીધાં છે. જો કે આમ કરવામાં તેમને કષ્ટ વેઠવું પડ્યું છે. પણ પરિણામે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને માટે નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બનવાનું હંમેશાં વધુ સરળ બન્યું છે.

નાની છોકરીઓ હોય ત્યારથી સ્ત્રીઓ પાસેથી બીજાને અનુકૂળ થઈ જવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. પહેલાં તો તેમણે પોતાના બાપને સંભાળવો પડે છે, ત્યાર પછીનું બીજું પગલું યુવકોને અને છેલ્લે તેમના પતિઓને સંભાળતાં તેમને શીખવું પડે છે. પણ આ બધામાં મુખ્યત્વે અનુકૂળ થવાનું હંમેશાં સ્ત્રીઓને જ હોય છે. પોતે જે ઇચ્છે છે, તે મેળવવા માટે અને પોતાને જે આપવાનું છે, તે આપવા માટે કેમ વર્તવું તે બધું તેને શીખવું પડે છે.

થોડા અપવાદો બાદ કરતાં પોતાનું ઘર પોતાના પતિની જરૂરિયાતો અને ઇચ્છા પ્રમાણે જ ચલાવવું જોઈએ, અને જેની સાથે જીવનનો નિકટમાં નિકટ સંબંધ બાંધ્યો તેને અનુકૂળ થઈને રહેવું જોઈએ એ હકીકતનો બધી સ્ત્રીઓ સ્વીકાર કરે છે.

જ્યારે બીજી બાજુ પુરુષ તો કુદરતનાં બળો ઉપર તેમ જ પોતાની આજુબાજુની ભૌતિક દુનિયા ઉપર શાસન કરવું જોઈએ, એવી

માન્યતા સાથે ઉદ્યોગ હોય છે. તે આ બધી વસ્તુઓને પોતાને અનુકૂળ બનાવવા માગે છે. સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષો વધુ રૂઢિચુસ્ત હોય છે, તેનાં ઘણાં કારણોમાંનું આ એક કારણ છે. ધંધામાં પણ પોતે દાખલ ન કરી હોય તેવી બધી નવી વસ્તુઓ સામે તે વિરોધ કરે છે, તેમને અનુકૂળ થવાનું ગમતું જ હોતું નથી.

આ બે પરસ્પર વિરોધી તાલીમનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આ બદલાતી દુનિયાના ખ્યાલો અને પરિસ્થિતિને પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ વધુ અનુકૂળ થઈ શકે છે.

પરિસ્થિતિને સાનુકૂળ વર્તન કરવું તે એક જાતની વ્યક્તિગત ક્રાન્તિ છે. દરેક પ્રસંગે જ્યારે તમે કાંઈક નવું શીખો, ત્યારે તમારા જ્ઞાનના આખા ચોકઠાને તમારે તે પ્રમાણે અનુકૂળ બનાવવું જોઈએ. મને લાગે છે કે જીવનભર આવી આંતરિક અને બાહ્ય સાનુકૂળ ગોઠવણી આપણે કરવી જ પડે છે. આ ક્રિયાનો કદી અંત આવતો નથી. છતાં ઘણા માણસોને આ એક મોટી મૂંઝવણ થઈ પડે છે; કેમ કે તેમને ફેરફાર માત્રનો ભય લાગે છે. પછી તે અંગત સંબંધોમાં હોય કે સામાજિક યા આર્થિક પરિસ્થિતિમાં હોય. કાંઈ પણ નવી અથવા અજ્ઞાત વસ્તુ પ્રત્યે તેમના મનમાં વિરોધ અથવા દ્વેષ હોય છે.

જીવનમાં આ સાનુકૂળ ગોઠવણી કરવાનું હાલના જેવા વિશ્વપરિવર્તનના કાળમાં તો અતિ જરૂરી છે જ, પરંતુ અન્ય સમયે પણ આવશ્યક છે. બહારથી આપણી પરિસ્થિતિ ગમે તેટલી સ્થિર અને શાંત દેખાતી હોય તોપણ સતત પુનર્વ્યવસ્થાની જરૂર પડે જ છે.

વિકાસ અને વાર્ધક્યના એકેએક તબક્કામાં થતા શારીરિક અને માનસિક ફેરફારો વખતે જે દેખીતી અને અનિવાર્ય પુનર્વ્યવસ્થા

આપણે કરવી પડે છે, તેની પહેલાં વાત કરીએ. જો કે ઊગતી જુવાનીના સમય દરમ્યાન આવી પુનર્વ્યવસ્થાની જરૂરિયાત બધા સ્વીકારે છે, પરંતુ પ્રૌઢાવસ્થા કે વૃદ્ધાવસ્થા વખતે પણ આવી ફેરગોઠવણીની એવી જ જરૂરિયાત છે, તેની આપણને ઘણાને ખબર નથી.

કોઈ કે કહ્યું છે, તેમ ઉંમરનો એકેએક તબક્કો એક બિનશોધાયેલા દેશ જેવો છે. સાહસિક શોધકોની માફક આપણે અજ્ઞાતમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. આથી આખું જીવન એક સાહસયાત્રા બની રહે છે. આપણી આ મુસાફરી જો એક સપાટ મેદાન ઉપર જ હોત કે જેના ઉપર અગાઉથી જ આપણે બધું જોઈ શકતાં હોત તો આ મુસાફરી કેટલી કંટાળાજનક અને નીરસ થઈ પડત! તેમાં કોઈ નવીનતા, કોઈ અજાયબી, અણધાર્યા બનાવોની મીઠપ કે કોઈ પડકાર જ ન હોત તો જીવનમાં શું રસ હોય? હું તો ભારપૂર્વક એમ ઈચ્છું છું કે દરેક બાળકમાં જીવનના સાહસ વિષેની ભાવના રેડવામાં આવે કે જેથી દરેક ફેરફાર, દરેક ફેરગોઠવણી કે સારીનરસી દરેક અજાયબીને જીવનના એક અખંડ આનંદપૂર્ણ અનુભવના ભાગ તરીકે સ્વીકારે.

આજે તો તરુણાવસ્થા પ્રત્યે પ્રમાણ બહારનું ધ્યાન આપવામાં આવે છે. તારુણ્ય એ ઘણી વાર કસોટીનો સમય થઈ પડે છે, પરંતુ વાર્ધક્યની ક્રિયાના બીજા ભાગો કરતાં તે સમય કાંઈ વધુ કપરો નથી. અલબત્ત, તેમાં અગત્યના શારીરિક અને ભાવાત્મક ફેરફારો થાય છે. પણ આવા ફેરફારો તો પ્રૌઢાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ થાય છે. બીજી અવસ્થા કરતાં તરુણાવસ્થામાં એક ફાયદો હોય છે, કે જે આત્મપ્રલાપ આડે દેખાતો નથી. તરુણાવસ્થામાં જે શારીરિક અને માનસિક ફેરફારો થાય છે, તે વધુ શક્તિ અને વિકાસનું ભાન કરાવનારા છે. પણ પ્રૌઢાવસ્થા કે પાછલી અવસ્થામાં જે ફેરફારો આવે છે, તે

આપણી શક્તિ અને તાકાત લુપ્ત થતી જાય છે, તેનું આપણને ભાન કરાવે છે. આજ સુધી તમે કેટલીક વસ્તુઓ કરી શકતા હતા, અને હવે એકાએક તમને માલૂમ પડે છે કે તમે હવે તેને વધુ વાર નહિ કરી શકો. મને લાગે છે કે આ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર કરવાનું કામ વધુ કપરું છે. કેટલીક વાર તો આપણી આ શક્તિઓ ઓછી થઈ ગઈ છે, તેનું ભાન માનસિક આઘાત પહોંચાડે છે.

સ્ત્રીઓને પ્રૌઢાવસ્થામાં ઋતુસ્રાવ બંધ થાય, તે સમયની શારીરિક, માનસિક અને ભાવાત્મક મુશ્કેલીઓ વિષે તો ઘણું કહેવામાં આવે છે. પણ મને લાગે છે કે સ્ત્રીઓ તો નાનપણથી બધા ફેરફારોને અનુકૂળ થતી આવી છે. તેથી તેમનાં કરતાં પુરુષો માટે વાર્ધક્યના ફેરફારને અનુકૂળ થવાનું વધુ કષ્ટભર્યું છે. પુરુષ કે જે આજ સુધી બીજાને પોતા ઉપર અવલંબિત રાખવા ટેવાયેલો છે, તેને માટે પોતે શાસક મટીને પરાવલંબી બનવું એ ખરેખર કપરી પરિસ્થિતિ છે.

સ્ત્રીના જીવનનાં શ્રેષ્ઠ વર્ષો કયાં? એમ મને જ્યારે કોઈ પૂછે, ત્યારે હું મૂંઝવણમાં પડી જાઉં છું. કેટલીક સ્ત્રીઓને તેમનાં બાળકો જ્યારે નાનાં હતાં તે સમય જીવનનો શ્રેષ્ઠ સમય લાગે છે, જ્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓને તેમનાં બાળકો શાળાએ જતાં થાય અને પોતે મોકળાં થઈને વધુ સામાજિક જિંદગી ભોગવી શકે તે સમય શ્રેષ્ઠ જણાય છે.

ખરી વાત તો એ છે કે સમયનો આપણે સારામાં સારો ઉપયોગ કરી શકીએ, તેને પૂરેપૂરી રીતે જીવી જાણીએ, અને સમયનો આપણા વિકાસ માટે અને સમજણ વધારવા પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવીએ તેટલા પૂરતી જ દરેક સમયની કિંમત છે. દરેક અવસ્થાનો બદલો જુદો જુદો હોય છે, પરંતુ સંતોષ અને કિંમતની દૃષ્ટિએ તેમાં ફરક પડતો નથી.

જુદા જુદા લોકોનો વિકાસ જુદી જુદી ઉંમરે થાય છે. વસ્તુઓ ઉપર વિજય પણ તેમને જુદી જુદી ઉંમરે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી દરેક માનવીને તેના જીવનનાં શ્રેષ્ઠ વર્ષો યુવાનીમાં જ જાય એવી આશા તમે ન રાખી શકો. કેટલાકનો વિકાસ મોડો થાય છે, અને તેનાં ફળ પણ તેમને પાછલી ઉંમરે મળે છે.

હઠને કારણે આ ફેરફારને અનુકૂળ ન થવાનું પરિણામ વંધ્યત્વ, અતિશય દુઃખ અને કોઈ વાર આઘાતમાં આવે છે.

૧૯૪૧માં મારાં સાસુ ગુજરી ગયાં, ત્યારે મારા પતિએ કહેલી વસ્તુ મને હજી પાદ છે. તેમણે કહ્યું હતું કે માતાનું અવસાન તેમને જરૂર સાલે છે. પરંતુ હાલની જીવનપદ્ધતિ તેમની માતા માટે એટલી નવી હતી કે તેને તેઓ કદી અપનાવી શક્ત નહિ, એટલા પૂરતું તેમનું અવસાન એક આશ્વાસન સમું બની ગયું છે. પોતાના પૌત્રોને લડાઈમાં જતાં તે કદી જોઈ શક્ત નહિ, તેમ જ તેમના જીવનકાળ દરમ્યાન જે મોટું સંયુક્ત કુટુંબ નિભાવી શકાતું હતું, તેવા પાયા ઉપર આજે કોઈ સંયુક્ત કુટુંબ નિભાવી શકાય નહિ, એ વસ્તુ તેમને ગળે ઉતારવી મુશ્કેલ પડત.

આ છતાં હું એવા ઘણા કિસ્સાઓ જાણું છું કે જેમાં લોકો ચાલુ પરિસ્થિતિ અનુસાર ફેરફારો કરતા રહેતા હોવાથી, જીવનમાં જ્યારે મોટા ફેરફારો કરવાનું જરૂરી બન્યું ત્યારે કરી શકવા શક્તિમાન બન્યા હતા.

આફતનો સામનો કરવાની આ શક્તિનું ખરું રહસ્ય આ છે: આપણા મનમાં જ્યાં સુધી કશું થતું નથી, ત્યાં સુધી કોઈ આફત આપણો સ્પર્શ કરી શકતી નથી. સુખ-દુઃખનો સંબંધ મનની સાથે છે, બાહ્ય વસ્તુમાં નથી. તમે જેમને ખરા સુખી લોકો તરીકે જાણતા હો, તેમનો વિચાર કરો. તમને લાગશે કે સંજોગોએ તેમને સુખી બનાવ્યા

નથી, પરંતુ પ્રતિકૂળ સંજોગો હોવા છતાં તેઓએ પોતાની જાતને સુખી બનાવી છે.

બીજી સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓની માફક મારા પતિના અવસાન પછી મારે પણ એકલવાયા જીવનનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. મારી દુનિયાના કેન્દ્ર આધાર સિવાય મારે મારા પોતાના જીવનની નવેસરથી રચના કરવી પડી હતી. પણ સદ્ભાગ્યે જીવનની ફેરગોઠવણીનો કદી અંત આવતો નથી, એ વસ્તુ હું ઘણા સમય પહેલાં શીખી હતી.

જીવનમાં જે બધા ફેરફારો કરવા પડ્યા, તે હું કરવા નહોતી માગતી, પરંતુ સંજોગોએ તેમ કરવાની મને ફરજ પાડી. હવે મારા જીવનની મારા પોતાના માટે યોજના ઘડતી વેળાએ મારે જીવનમાંથી હવે શું જોઈએ છે, તેને અનુકૂળ કેમ થવાય તે મારે વિચારવાનું હતું.

જીવનમાં જ્યારે પ્રેમનું કેન્દ્ર નીકળી જાય છે, ત્યારે આવી પડતી એકલતા, જો આપણે તેને આવવા દઈએ તો જીવનને એક અરણ્ય બનાવી દે છે. પણ મને માલૂમ પડ્યું કે બની શકે તેટલા કામમાં રોકાયેલા રહેવાથી આ એકલતાને આપણે દૂર રાખી શકીએ છીએ. કામમાં રોકાયેલા રહેવાથી તમને તમારા વિષે વિચાર કરવાનો સમય રહેતો નથી, એ તેનો ફાયદો છે.

મારી સેક્રેટરી મિસ માલ્વીના થોમ્પસન સાથે મારે એટલો ગાઠ સંબંધ બંધાયો હતો કે મારા પતિના અવસાન પછી હાઈડ પાર્કના મારા મકાનમાં જગ્યા વધુ હોવાથી તે ત્યાં રહેવા આવી. એક જ મકાનમાં અમે અલગ અલગ જીવન જીવતાં હતાં, પણ હંમેશાં તે આ મકાનમાં હોવાથી મને મોટો માનસિક સધિયારો રહેતો હતો. મારા જીવનના એકલવાયાપણાને હું આસાનીથી પહોંચી વળી, તેનું કારણ મિસ માલ્વીના જેને અમે ટોમી કહીને બોલાવતાં હતાં, તેની સાથેનો મારો

ગાઢ સંબંધ હતો.

જ્યારે મિસ માલ્વીનાનું અવસાન થયું, ત્યારે મને ખરેખરી એકલતાનું પહેલવહેલું ભાન થયું, પરંતુ વયગાળાના સમયે આ રૂપાંતર સહેલું બનાવ્યું હતું, તેમ હવે મારી ઉંમર પણ થઈ હતી. વૃદ્ધાવસ્થામાં બારણું બંધ કરીને ઘરમાં એકલા રહેવાનું જોકે ગમે તો નહિ, પણ એટલું મુશ્કેલ નથી.

પાછળ નજર નાખું છું, ત્યારે મારાં દાદીમાનો વિચાર આવે છે. તેમણે પોતાના જીવનમાં ઘણા મોટા ફેરફારોને અપનાવ્યા હતા. આનું કારણ એ છે કે જેમ જેમ તમારી ઉંમર વધતી જાય તેમ તેમ જીવનના આઘાતો તમે ફિલસૂફની અદાથી સહન કરી લો છો. વાસ્તવમાં કુદરત તમને આ આઘાતો દ્વારા મૃત્યુને સ્વીકારવા માટે તૈયાર કરે છે. મને એમ લાગે છે કે વૃદ્ધાવસ્થા આવે એટલે મૃત્યુ પણ જીવનની એક સ્વાભાવિક યોજનાનો ભાગ બની જાય છે. જુવાનીમાં મૃત્યુ આવે તે અકુદરતી છે; પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થામાં તે સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય છે. જીવનની બીજી અનિવાર્ય વસ્તુઓની માફક તેનો સ્વીકાર પણ સહેલો બને છે.

કેટલાક લોકોની ધાર્મિક માન્યતાઓ તેમને મૃત્યુને સ્વસ્થતાથી ભેટવામાં મદદરૂપ બને છે. પણ મને લાગે છે કે મૃત્યુના સ્વીકાર માટે ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા હોવી તે જ બસ છે. કેમ કે આથી તમને ખબર પડે છે કે જીવનની માફક મૃત્યુ પણ ઈશ્વરની જ રચના છે. જેમ ઋતુઓના ફેરફારને આપણે સહી લઈએ છીએ, તેવી જ રીતે જીવન અને મૃત્યુને પણ ઈશ્વરી યોજના તરીકે જ સ્વીકારીએ એટલી માનસિક પક્વતા તમારામાં આવી હોય તો કુદરત તમારે માટે વૃદ્ધાવસ્થામાં મૃત્યુને પણ સરળ બનાવે છે.

ઘણા અમેરિકનો કરે છે તેમ જો વારંવાર જુદી જુદી જગ્યાએ માણસને ફરવાનું હોય તો જીવન દરમ્યાન અંગત સંબંધોમાં ઘણો ફરક પડી જાય છે. અલબત્ત, અંગત કૌટુંબિક સંબંધો તો એવા ને એવા જ રહે છે, પણ સ્નેહી મિત્રોની સંબંધસાંકળ તૂટી જવાનો ભય રહે છે. આથી ભલે બહુ અંતરનો સવાલ ન હોય તોપણ કૌટુંબિક તેમ જ મિત્રોના અંગત સંબંધોને ઉષ્માભર્યા અને નિકટ રાખવા માટે ચાલુ પ્રયાસો કરવા જોઈએ. જીવનની માફક માનવી સંબંધો પણ કદી બંધિયાર રહેતા નથી. કાં તો તેનો વિકાસ થાય છે, અથવા કાં તો તેમાં ઘટાડો થાય છે. પણ તેમાં ફેરફાર અવશ્ય થાય છે. આપણા ભાવાત્મક રસો, આપણી બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિઓ, આપણાં અંગત વલણો આ બધામાં ફેરફાર થાય છે. આવી જ રીતે આપણા મિત્રોની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ફરક પડે છે. તેથી આપણા સ્નેહસંબંધમાં પણ સાથોસાથ તેને અનુરૂપ ફેરફાર થાય જ છે. વ્યક્તિ અને સંજોગોના ફેરફારને અનુરૂપ થવા જેટલી આ મૈત્રી પણ સ્થિતિસ્થાપક હોવી જોઈએ.

જૂના સંબંધોને સાચવી રાખવા જેટલું જ નવા સંબંધો બાંધવાનું પણ અગત્યનું છે. જો કે કોઈક વાર અનેક જુદાં જુદાં કારણોસર જૂના સંબંધોને તોડી નાખવાની માણસને ફરજ પડે છે. પલટાયેલી આર્થિક સ્થિતિને કારણે એક માણસને પોતાના જૂના સંબંધો તોડવા પડ્યા હતા, તેવો એક કિસ્સો હું જાણું છું. હવે જો આ વ્યક્તિ નવા સંબંધો અને નવી પ્રવૃત્તિઓ ખીલવી શકી ન હોત તો આ ફેરફાર તેને માટે ઘણો કપરો થઈ પડ્યો હોત.

આ દુનિયામાં જો બન્ને બાજુથી પ્રયત્નો ન કરવામાં આવે તો કોઈ પણ સંબંધ ઉષ્માભર્યો અને નિકટ રહી શકતો નથી. તમારાં બાળકો શું કરે છે, કેમ છે, તે જાણવાની કે તેમની સાથેની નિકટતા અને ઉષ્મા

જાળવવાની તમે તકલીફ નહિ લો, તો તમારાં બાળકો પણ તમારાથી દૂર સરી જશે.

અમેરિકન ધંધાદારીઓ સામે એક ટીકા એવી થઈ રહી છે કે તેઓ પોતાના ધંધામાં અથવા પૈસા કમાવામાં એવા રચ્યાપચ્યા રહે છે કે તેમને ઘરના સંબંધો કે બહારના મિત્રો સાથેના સંબંધો કેળવવાની કુરસદ હોતી નથી.

ઘણા ધંધાદારીઓ પોતાનો વેપારધંધો ગૃહજીવનથી એટલો જુદો પાડી દે છે કે તેની સ્ત્રી તેમાં ભાગીદાર બની શકતી નથી. તેમ આખો દિવસ તેના પતિની પ્રવૃત્તિ શી હોય છે, તેની તેને કશી ખબર પડતી નથી. તેની સ્ત્રી આથી આખો દિવસ ઘર અને બાળકોની સંભાળમાં ગૂંથાયેલી હોય છે, જે વિષે તેનો પતિ કશો રસ લેતો નથી. તેથી બન્ને આમ પરસ્પર એકબીજાની પ્રવૃત્તિથી અજાણ્યાં રહે છે.

ઘણા વેપારીઓ ધન કમાવામાં એટલા માટે રોકાયેલા હોય છે કે જેથી જીવન સારી રીતે ભોગવી શકાય. હવે ધનોપાર્જન એક એવી વસ્તુ છે કે તેમાં કશી મર્યાદા હોતી નથી. એક વખતે લાખ ડોલર બસ થાય. તેને તે મળે એટલે વધુની તૃષ્ણા જાગે છે. આમ આરામ અને સુખ મેળવવા તે પૈસા પાછળ એટલો બધો દોડે છે કે પૈસા મળ્યા પછી સુખ અને આરામ કેમ ભોગવવાં તે શીખવાનું જ ભૂલી જાય છે.

ઘણી વાર આવા માણસો જે પોતાની પત્ની અને બાળકો માટે ધન કમાવાનો પરિશ્રમ ઉઠાવતા હોય છે, તેઓ સૌથી કિંમતી વસ્તુ જે પોતાની નિકટની સોબત છે, તે જ બાળકોને આપી શકતા નથી. તમારા બાળક સાથે તમારે સોબત અને સહવાસ કેળવવાં જ જોઈએ. પુત્રો અને પુત્રીઓને સાચો સહવાસ અને સોબત કેમ આપવાં તે ઘણો પ્રયાસ અને વિચાર માગી લે છે.

બાપ પુત્રીઓ પ્રત્યે જે નમ્રતા, વિવેક અને પોતે સ્ત્રીઓ છે તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરવામાં વિનય દાખવે તેની તેઓ જીવનભર આભાર સાથે કદર કરશે; કેમ કે તેઓ મોટી થશે ત્યારે આ ગુણોની અપેક્ષા રાખશે.

આ સૈકાની બીજી પચીસીમાં લાખો લોકો યુદ્ધને પરિણામે તારાજ થઈ ગયા હતા. તેમને તેમનું વતન છોડવું પડેલું, ઘરો ત્યજી દેવાં પડ્યાં હતાં, અને કદાચ તેમનાં કુટુંબીજનો પણ આ પૃથ્વી ઉપર વેરવિખેર થઈ ગયાં હતાં કે જેમને ફરી મળવાનું શક્ય નહોતું. આ લોકોને પોતાના સમગ્ર જીવનની ભારે પુનર્વ્યવસ્થા કરવાની ફરજ પડી હતી.

ઘણાં સ્ત્રીપુરુષોને પોતાના વતનમાંથી પૂર્વગ્રહોને કારણે અથવા તો રાજકીય કારણોસર હાંકી કાઢવામાં આવ્યાં હતાં, તેમણે અમેરિકામાં આશ્રય લીધો છે, અને તેમને નવી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પોતાના જીવનમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો છે.

હું એક ડોક્ટરને અને તેની પત્નીને ઓળખું છું, કે જેઓ અહીં આવ્યાં ત્યારે તેમના ખિસ્સામાં એક પેની પણ નહોતી. તેમને અંગ્રેજી ભાષા પણ આવડતી નહોતી. તેઓ અંગ્રેજી શીખીને ડોક્ટરી પરીક્ષા ફરી વાર આપે તો જ આ દેશમાં પ્રેક્ટિસ કરી શકે. પોતાના ચાલુ ખર્ચ માટે ડોક્ટરે અને તેની પત્નીએ બીજાના ઘરમાં રસોયા તરીકેની નોકરી સ્વીકારી. કુરસદના સમયમાં આઈસક્રુટની દુકાન ખોલી. પણ ડોક્ટરે ફરી વાર એકડે એકથી કોલેજમાં જઈને આ દેશની ડોક્ટરી ડિગ્રી મેળવી. આ લોકોએ કામમાં નાનમં ગણી નહિ. પરિણામે તેણે આ દેશમાં ધીકતી પ્રેક્ટિસ જમાવી. આજે પતિ-પત્ની બન્ને ઘણાં સુખી અને સમૃદ્ધ છે.

મને હંમેશાં લાગ્યું છે કે આપણા દેશમાં જે લોકોને વર્ષો સુધી એક ધંધો કે નોકરી કર્યા પછી નિવૃત્ત થવું પડે છે, તેમની પણ આ જ

દશા હોય છે. ફક્ત તેમને એક ભાષા શીખવી નથી પડતી. મને ઘણા વખતથી લાગ્યું છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં નિવૃત્તિને લગતા આપણા નિયમો અને કાનૂનો ભૂલભર્યા છે. ખરી રીતે દરેક કિસ્સો તેના ગુણદોષ ઉપર જ નક્કી થવો જોઈએ. ઘણા લોકો ૬૫ વર્ષની ઉંમરે પણ ૪૫ વર્ષની ઉંમરના જેટલો જુસ્સો ધરાવે છે; તે ઉપરાંત તેમને વધુ અનુભવ હોય છે. છતાં તેમને ફરજિયાત નિવૃત્ત થવું પડે છે.

જો આવા લોકોમાં ડહાપણ હોય તો તેમણે એવા કોઈ સ્થળમાં જવું જોઈએ કે જ્યાં તેમના ભૂતકાળના અનુભવની કિંમત હોય, અને તેઓ પોતાનો જૂનો ધંધો કરી શકે. આમ કરવામાં તેમને કદાચ ભાષા શીખવી પડે, અથવા તો નવા ધંધાને અનુકૂળ થાય તેવી રીતે પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવનો ઉપયોગ કરવો પડે.

જે ડોક્ટરોએ વર્ષો સુધી હોસ્પિટલમાં કામ કર્યું હોય, અને જેઓ હજી કામ કરી શકે તેમ હોય, તેમને માટે ફરજિયાત નિવૃત્તિ એક ઘણી ગંભીર વસ્તુ છે. જો તેઓ ડાહ્યા હોય તો નિવૃત્ત થયાં પહેલાંનાં વર્ષોમાં સારી પ્રેક્ટિસ બાંધી લેશે. આ સંજોગોમાં પોતાની જરૂરિયાત અનુસાર કામના કલાકોનું તેઓ નિયમન કરી શકશે તેમ જ જે ધંધાને તેમણે જીવન અર્પણ કર્યું છે તે ધંધો તેઓ કરી શકે છે, અને સમાજને તેમની સેવાનો લાભ મળી શકે છે, તેટલો તેમને સંતોષ રહેશે.

ફરજિયાત નિવૃત્તિથી માનવશક્તિ, તાલીમ અને અનુભવની સમાજને ખોટ જાય છે; અને તે નકામી પડી રહે છે. જ્યારે ખરી રીતે સમાજને હંમેશાં મળી શકતી બધી શક્તિઓની જરૂર હોય છે.

આપણા નિવૃત્ત થતા માણસો અને બીજા દેશમાંથી આવતા પીઠ માણસોનો આપણે કેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકીએ તેનો આપણે

વિચાર કરવો જોઈએ. તેઓ જે નિપુણતા અને જ્ઞાન આપી શકે તેની આપણે કદર કરવી જોઈએ. તેઓ જેમ તેનો વહેલો સદુપયોગ કરી શકે તેમ આ દેશને વધુ ફાયદો થશે. આપણી સૌથી મોટી દોલત માનવશક્તિ છે, જે આપણે આ રીતે નકામી જવા દઈએ છીએ.

વિજ્ઞાનની શોધોને પરિણામે આયુર્મર્યાદા વધી છે. તેથી આપણે વૃદ્ધ માણસોને ઉપયોગી અને ઉત્પાદક થવાની તક આપવી જોઈએ, નહિતર આપણે જીવાની અને વૃદ્ધાવસ્થા એ બેની વચમાં રહેલા માનવીઓ ઉપર ઘણો મોટો બોજ મૂકીશું, કેમ કે આ માણસોને પોતાનાં બાળકોને ઉછેરીને જીવનમાં તૈયાર કરવાનું રહેશે અને વધતા જતા વૃદ્ધોને એક યા બીજી રીતે નિભાવવાના રહેશે. પાયા વગરના અને હેતુ વગરના ભયને લીધે આપણે એક નકામો દુર્વ્યય વહોરવાના ગુનેગાર બની રહ્યા છીએ.

પહેલાં તો ઘણી પેઢીઓ સુધી કુટુંબની આવકમાં બહુ ફરક પડતો નહિ. બાપથી દીકરા સુધીની પરિસ્થિતિ લગભગ તે જ રહેતી. પણ યુદ્ધો, મંદીઓ અને અમેરિકાની અદીઠ કાન્તિને પરિણામે હવે આવક ઉપર પણ અસર પડવા માંડી છે.

જેમ જેમ જીવાન માણસો તેમના ધંધામાં આગળ વધે છે, અને વધુ કમાય છે, તેમ તેમ તેમને એક મુશ્કેલ છતાં અગત્યની ફેરગોઠવણી કરવાની રહે છે. આ વધેલી આવકનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કેમ કરવો તે તેમણે જાણવું જોઈએ. વધુ ઉચ્ચ કેળવણી લેવી, કે ઘરમાં આજ સુધી જેનું સ્વપ્નું પણ નહોતું એવી સંગીત અને કળાપ્રવૃત્તિઓ વધારવી, કે વધુ નોકરચાકર રાખવા? તેમણે આમાં નિર્ણય કરવાનો રહેશે.

મને આ વાતમાં ખૂબ રસ છે, કેમ કે આમાં મુખ્ય સવાલ મૂલ્યો

વિષેની સાચી સમજણનો છે. આપણા જેવા રાષ્ટ્રમાં જ્યાં હંમેશાં ફેરફારો થયા જ કરતા હોય છે, ત્યાં આ બધી ફેરગોઠવણી કેમ કરવી તે વિષે ખાસ સંભાળ રાખવાની જરૂર હોય છે. જો લોકો ખૂબ પૈસાદાર થાય છતાં કેળવણીનું ધોરણ નીચું રાખે તો ઘણી કળાવિષયક અને આધ્યાત્મિક વસ્તુઓની તેઓ કદર કરી નહિ શકે. પરિણામે આ પ્રજા પોતાનો પૂર્ણ વિકાસ સાધી શકશે નહિ.

સોવિયેટ સરકારે આ પડકારને ઘણી અસરકારક રીતે ઝીલ્યો છે. ભૂતકાળમાં ત્યાં મોટા ભાગના લોકોને કેળવણી આપવામાં નહોતી આવતી. અત્યારે ત્યાં કેળવણી સહેલાઈથી મળે છે, એટલું જ નહિ પણ કેળવણીનો ત્યાં ઘણો આદર થાય છે. ઘરમાં પુસ્તકો હોવાં તે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિનું લક્ષણ મનાય છે. બૌદ્ધિક સિદ્ધિઓ અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ એ વધુ ઉદાત્ત અને સમૃદ્ધ જીવન જીવવાના માર્ગો છે.

* * * * *

* જો તમે પાપનું ચિંતન કરશો તો તમે નિઃસંશય પાપી બની જશો અને તમારાં કાર્યો પર તેની પાપી છાયા પડી જશે. જો તમારું ચિંતન શુભ હશે તો તમારાં કાર્યો પણ નિર્દોષ, સાચાં અને પવિત્ર બનશે.

કન્ક્યુશિયસ

* જ્યારે આત્મા કાંઈ કહે અને બુદ્ધિ કાંઈ બીજું જ કહે એવા સમયે તમે આત્માનું જ કહ્યું કરજો.

સ્વામી વિવેકાનંદ

* આત્મવિશ્વાસ, આત્મજ્ઞાન અને આત્મસંયમ-આ ત્રણ વસ્તુઓ જ જીવનને પરમ શક્તિસંપન્ન બનાવે છે.

ટેનીસન

બીજાને ઉપયોગી થતાં શીખો

સુખ એ કાંઈ ધ્યેય નથી પણ એક આડકતરી પેદાશ છે. જરા વિરોધાભાસ જેવું લાગશે, પણ પોતાના જ સંપૂર્ણ આનંદ અને સુખ માટે કોઈ પણ જીવન-યોજના ઘડશો તો સુખ તેમાંથી ચોક્કસ ચાલ્યું જવાનું છે. થોડા વખતમાં-ઘણા થોડા વખતમાં જ તમને ખબર પડશે કે આમાં કાંઈ ખરો આનંદ તો આવ્યો જ નહિ. બીજા માનવીઓને સુખ આપવામાં જ આપણો જીવન વિષેનો રસ જળવાઈ રહે છે, અને આપણે આવતી કાલ પ્રત્યે આશાભરી મીટ માંડી શકીએ છીએ.

જ્યારે મારા જીવનમાં એકલતા આવી, ત્યારે મારી રોજની પ્રવૃત્તિઓ છોડીને મારા પોતાના જ આનંદ માટેની પ્રવૃત્તિઓમાં હું સહેલાઈથી પડી શકી હોત. કદાચ શરૂઆતમાં મારા મિત્રો, કુટુંબીજનો અને મારા પરિચિતોને આથી આઘાત લાગ્યો હોત. પણ થોડા વખતમાં તેઓ નવી પરિસ્થિતિને સ્વીકારી લેત. અને કદાચ મારું સ્થાન બીજાઓ લેત. હું કેવળ ભુલાઈ જાત, એટલું જ નહિ પણ મારી કોઈને જરૂર જ જણાત નહિ.

કેવળ આત્મ-મગ્નતામાં સરકી જવું જેટલું સહેલું છે, તેટલું જ વિઘાતક છે. જ્યારે કોઈ માણસ પોતાની તબિયત, પોતાના અંગત સવાલો અને પોતાની રોજના જીવનની ત્રાની નાની બાબતોમાં જ પરોવાયેલો રહે તો તે બીજા લોકોમાં રસ લેતો બંધ થાય છે. જીવન અને દુનિયા સાથેનો સંપર્ક ગુમાવી બેસે છે. મૃત્યુની જ આને શરૂઆત કહી શકાય.

આ બાબતમાં ડૉન કવીકસોટના આ ઉદ્ગારો મને હંમેશાં ગમ્યા છે: ‘મૃત્યુ ન આવે ત્યાં સુધી બધું જીવન જ છે.’

સુખ મેળવવા માટે સૌથી મોટી ત્રણ જરૂરિયાતો કઈ એમ એક જણાએ મને એક વખત પૂછ્યું હતું. મેં તેને નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો હતો.

- (૧) તમારી જાત પ્રત્યે અને તમારી આજુબાજુના પ્રત્યે તમે પ્રામાણિક રહ્યા છો, એવી ભાવના.
- (૨) તમારા અંગત જીવનમાં અને તમારા કામ માટે તમે બધું કરી છૂટયા છો એવો આત્મસંતોષ.
- (૩) બીજાને ચાહવાની શક્તિ.

પણ આ ઉપરાંત એક મૂળભૂત જરૂરિયાત છે, જે તે વખતે કોણ જાણે કેમ મને યાદ ન આવી. તે એ કે તમે બીજાને ઉપયોગી છો. આ ઉપયોગીપણાનું સ્વરૂપ ભલે ગમે તે હો, પરંતુ આપણે જે ખોરાક ખાઈએ છીએ, આપણે જે હવા લઈએ છીએ અને જીવતા રહેવાનો હક્ક ભોગવીએ છીએ તેની કિંમત બીજાને ઉપયોગી થઈને આપણે ચૂકવવાની રહે છે. બીજાને માટે કરેલું કાર્ય એ પોતે જ એક બદલો છે. પોતાને જ પંપાળ્યા કરવાથી અને જીવનસંગ્રામમાંથી હઠી જવાથી દુઃખની શરૂઆત થાય છે, તેમ બીજાને ઉપયોગી થવાથી સુખની શરૂઆત થાય છે.

મને લાગે છે કે નાનપણથી દરેકને એવું શિક્ષણ મળવું જોઈએ કે પોતાને માટે કોઈ દિવસ દિલગીર થવું જ નહિ. ગમે તેવી ઉશ્કેરણીનું કારણ મળે, ગમે તેવી લાલચ થઈ આવે, નિરાશા કે ખિન્નતા આવે તોપણ પોતાનાં રોદણાં બીજા પાસે ગાવાં જ નહિ.

હાઈટ હાઉસમાં એક નાના છોકરાની વાત મને યાદ છે. તે દૂબળો, બીકણ અને હાલતાં રડી પડતો હતો. તેથી એક દિવસે તે અતિશય રડતો હતો, તે સાંભળીને મેં સખતાઈથી કહ્યું: ‘કોઈને રડતા માણસો ગમતા નથી. જો તમે આનંદી હશો તો બધા તમારી પાસે આવશે. અને જો રડશો તો બધા દૂર રહેશે. એટલે જો તારે રડવું જ હોય

તો જા, બાથરૂમમાં જા, અને બાથટબમાં જઈને એકલો એકલો રડ.’

થોડા દિવસો પછી હું વરન્ડામાંથી પસાર થતી હતી, ત્યારે તે છોકરો મારા પતિના ઓરડાની બહાર પડેલી ચામડાની મોટી ખુરશીમાં ભરાઈને રડતો હતો.

હજી તો હું તેને કાંઈ ઠપકો આપું તે પહેલાં તે રડી ઊઠ્યો: ‘એકલા રડવા માટે મને બાથટબ મળતું નથી, કેમ કે બાથરૂમમાં કોઈ ગયું છે.’

આપણી અંગત મુશ્કેલીઓ તે આપણો પોતે ઉપાડવાનો બોજ છે, કોઈ બીજા ઉપર તે લાદવા માટેનો નથી. અને વિચિત્ર વસ્તુ એ છે કે જો તમારું દુઃખ તમે બીજા પાસે નહિ ગાઓ તો તમે તેને સહેલાઈથી સહન કરી શકશો.

મેં અગાઉ કહ્યું તેમ મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ તો બીજાની જરૂરિયાતોને અનુકૂળ થવાય એવી રીતે પોતાની ઈચ્છાઓ અને યોજનાઓ ઘડવા માટે નાનપણથી જ શીખી હોય છે. મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ કબૂલ કરશે કે બીજાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવું એ કાંઈ એવી મોટી મુશ્કેલી નથી. એથી તો જીવન જીવવા જેવું બને છે. સ્ત્રીનો તે ઊંડામાં ઊંડો સંતોષ છે.

બીજાઓને આપણી જરૂર છે, તે વસ્તુની આપણને કેવી ભૂખ હોય છે, તેની હજી બધાને પૂરતી ખબર હોતી નથી. આત્મ-પ્રાગટ્યની તો વાત બહુ થાય છે, પરંતુ બીજા માણસની જરૂરિયાતને સંતોષવા માટે આપણી જાતને ભૂલી જવામાં જે મૂળભૂત સંતોષ મળે છે, તે આમાં ભાગ્યે જ મળે છે.

ગરીબોનાં બાળકો પ્રમાણમાં ઓછાં આડે માર્ગે જાય છે, તેનું કારણ એ છે કે કુટુંબમાં તેમની જરૂર છે, એ વાતનું તેમને સદાયે ભાન

હોય છે. એક આખા કુટુંબના અગત્યના અને જરૂરી ભાગ તરીકેની જવાબદારીનું તેમને સતત ભાન હોય છે. ઘણી વાર સારી સ્થિતિવાળાં કુટુંબોમાં જ્યાં બાળકોને બધી સુખસગવડો સહેલાઈથી મળતી હોય છે, તેવાં બાળકો ગેરરસ્તે જાય ત્યારે લોકો આશ્ચર્ય પામે છે કે જોઈએ તે બધું મળતાં છતાં આ બાળકો આડે માર્ગે કેમ જાય છે?

આનો જવાબ એ છે કે ઘરના સંજોગો અને વાતાવરણ ગમે તેટલાં આકર્ષક હોય તોપણ માબાપોએ પોતાના ગૃહ-અસ્તિત્વ માટેની બધી યોજના અને વિચારણામાં બાળક પોતે ઘણું ઉપયોગી અને જરૂરી છે, તે વસ્તુની તેને પ્રતીતિ કરાવી નથી. જો કે હવે ઘણાં જ શ્રીમંત કુટુંબો બાદ કરતાં બીજે ઠેકાણેથી અંગત સેવા માટેના નોકરચાકરો ઓછા થઈ જતા હોવાથી પરિસ્થિતિમાં થોડો સુધારો થયો છે. બાળકોને હવે પોતાના ભાગનું ઘરકામ કરવું પડતું હોવાથી તેઓને એમ લાગવા માંડ્યું છે કે તેઓ ખરેખર ઘરના એક જરૂરી ભાગ છે.

દરેક બાળકમાં બીજા તરફના પ્રેમની અને પોતાના વ્યક્તિત્વના સ્વીકારની ઝંખના રહેલી હોય છે. દર વર્ષે હું રખડુ બાળકો માટે વનભોજન ગોઠવું છું. તેમ આ ઉનાળે પણ ગોઠવ્યું હતું, તે વખતે એક છોકરાએ મને પૂછ્યું: “મને ઓળખો છો?” મેં હા પાડી. એટલે તેણે ફરી મને પૂછ્યું, “ત્યારે, મારું નામ કહો જોઈએ.” નામ તો આટલાં બધાં બાળકોમાંથી મને ક્યાંથી યાદ હોય. એટલે તેનું મોઢું એકદમ બગડી ગયું. તેણે મને પોતાનું નામ કહ્યું. થોડી મિનિટો પછી ફરી તે મારી પાસે આવ્યો, અને પોતાનું નામ પૂછ્યું. મેં તેને તેનું ખરું નામ કહ્યું, એટલે તેના મોઢા ઉપર ખુશાલી ચમકી ઊઠી.

આમ, ખાસ કરીને જે માણસો સંજોગોને લીધે અથવા તો પોતાની કંઈક ખામીને લીધે પોતાના વ્યક્તિત્વનો પૂરતો વિકાસ ન થયો

હોય અથવા જેમના વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર નથી થયો, તેવા બધા માણસોમાં પોતાના વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર અને ઓળખ થાય તેવી ભૂખ આખી જિંદગી રહેલી હોય છે.

થોડા વખત પૂર્વે છાપાંઓમાં એવી ખબર પ્રગટ થઈ હતી કે બધાં પશ્ચિમી રાજ્યો કરતાં ઉત્તર ઈટાલીના ગ્રામ્યવિસ્તારોમાં ગુનાઓનું પ્રમાણ ઓછામાં ઓછું હતું. કેટલાક લોકોએ આ વાત માનવાની ના પાડી, કેમ કે એ જ જાતના લોકો જેઓ અમેરિકામાં રહે છે તેમનામાં ગુનાનું પ્રમાણ વધુ હતું.

આનું કારણ તેમની પરિસ્થિતિમાં ફરક છે, તે છે. ઉત્તર ઈટાલીમાં મોટાં કુટુંબો ખેતરમાં સાથે કામ કરતાં હોય છે. આખા સમૂહના હિત માટેની પ્રવૃત્તિઓમાં તેમની બધાની જરૂર હોય છે. તેઓ બધા તેને માટે જવાબદાર હોય છે. દરેકને પરસ્પર આદર હોય છે, અને તેઓ એકબીજા ઉપર આધાર રાખતા હોય છે, પણ આ જ લોકો જ્યારે અમેરિકા આવે છે, ત્યારે એવું બને છે કે તેમનાં માબાપો કરતાં બાળકો અહીંની ભાષા વધુ ઝડપથી શીખી લે છે.

આ વસાહતીઓ મોટે ભાગે અહીં પોતાની ભાષા બોલનારા લોકોની બાજુમાં જ રહેતા હોય છે અને એ જ ખોરાક લેતા હોય છે. જ્યારે છોકરાઓ તો નિશાળે જતાં હોય છે, બીજાં બાળકો સાથે હળેમળે છે, મૈત્રી કેળવે છે અને તેઓ ઝડપથી અંગ્રેજી ભાષા શીખી લે છે, અને અહીંના રીતરિવાજો પણ અપનાવે છે. જ્યારે તેમનાં માબાપો બધા નવા વિચારોનો વિરોધ કરીને તેમની જૂની ઘરેડમાં પડ્યાં હોય છે. આ બાળકો તેમનાં માબાપો વિષેનું માન અને તેમની સત્તા વિષેનો આદર ગુમાવી બેસે છે, અને ઘરની શિસ્ત સ્વીકારવાની ના પાડે છે. ઉત્તર ઈટાલી કરતાં અહીં આવેલા એ જ લોકોમાં ગુનાનું પ્રમાણ વધુ હોવાનું

કારણ એક તો પલટાયેલા સંજોગો અને બીજું વડીલોના અંકુશ માટે માનની લાગણીનો અભાવ તે હોય છે.

બીજા માનવીઓની જુદા જુદા પ્રકારે જે સેવા થઈ શકે તે બધી ઉપયોગિતા શબ્દ હેઠળ આવી શકે તેમ છે. માનવી પ્રેમનો જ આ આવિષ્કાર છે. કદાચ પ્રેમને બદલે આદર શબ્દ વધુ ઉચિત થઈ પડશે. માનવજાત માટે અસ્પષ્ટ પ્રેમ હોવો તેને બદલે આદર હોવો તે વધુ ઉત્તમ છે. પ્રેમ કદાચ ગેરરસ્તે પણ દોરવાઈને સારાને નુકસાન પણ કરે, જ્યારે આદરમાં તો સારું જ થઈ શકે. આદર હોવો તેનો અર્થ એ છે કે આપણે બીજાના વ્યક્તિત્વને આપણા જેટલું જ મોટું માનીએ છીએ, તેના હક્કોને વાજબી ગણીએ છીએ અને તેની જરૂરિયાતોને આપણી જરૂરિયાતો જેટલી જ અગત્યની ગણીએ છીએ.

બાળકો સાથેના વ્યવહારમાં આ વસ્તુ આપણને તુરત જ જણાઈ આવે છે. એક મોઢે ચડાવેલું બાળક ચીડાશે, અને પોતાને જોઈતી વસ્તુ મેળવવા ગેરવાજબી હઠ કરશે. અને તે મોટે ભાગે દુઃખી પણ હશે. પણ જે બાળકને પૂરતા આદર સાથે ઉછેરવામાં આવે છે, અને જે બાળકને એમ લાગે છે કે વડેરાઓ કુટુંબના નાનામાં નાના માણસ પાસેથી અમુક જાતના વર્તનની આશા રાખે છે, તે બાળક આશ્ચર્યજનક પુખ્તતાથી વર્તે છે. આદર સાથે બાળકના વ્યક્તિત્વના સ્વીકારનું અને વિશ્વાસનું તેને ભાન થાય છે. આવું બાળક બીજાઓ માટે વિચાર કરતાં અને પોતાની જાત ઉપર સંયમ કેળવવાની નોંધપાત્ર શક્તિ કેળવે છે. ઉપયોગી થવું એટલે એક રીતે આપણા અસ્તિત્વને સાર્થક કરવા બરાબર છે. ખરી મુશ્કેલી તો બીજાની જરૂરિયાતોને સ્વીકારી અને તેને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કેમ કરવો અને કેવી રીતે ઉપયોગી થવું તેમાં રહેલી છે.

મોટા ભાગના લોકોને આ વસ્તુની પહેલી જરૂર પોતાના

કુટુંબમાં જણાય છે, કે જ્યાં ખૂબ એકરાગતા હોય છે. દરેક કુટુંબ પ્રત્યેની જવાબદારી ઉઠાવતાં શીખે છે, ત્યાર પછી તેમને આ જરૂર બધા સંબંધોમાં સૌથી મુશ્કેલ એવા લગ્નસંબંધમાં જણાય છે. લગ્નસંબંધમાં દરેકે બીજા ભાગીદારને સમજવાનો હોય છે, તેની જરૂરિયાત શી છે તે જાણીને નિઃસ્વાર્થપણે અને સાનુકૂળપણે તેને સંતોષવાની હોય છે.

ત્યાર પછી તેમને જણાય છે કે તેમનું ઘર સમાજનો એક ભાગ છે, અને સમાજ દેશનો એક ભાગ છે, અને દેશ વિશ્વનો એક ભાગ છે, કે જેના સીમાડા અનંત છે. આમ, માણસના પ્રેમ અને જવાબદારીનું વર્તુળ વિસ્તરતું જાય છે.

સમાજમાં તમે કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ શકો તેના ઘણા રસ્તાઓ છે. ન્યૂયોર્ક જેવાં મોટાં શહેરોમાં ઘણા માણસો આંધળાઓ પાસે પુસ્તકો વાંચવા માટે અમુક સમય આપે છે. જે વાંચવાનું છે, તે સમજીને બરાબર વાંચવાનું સાદું કામ તો ગમે તે કરી શકે છે. બ્રેઈલ લિપિ ન જાણતા હોય તોપણ આ પુસ્તકોનો આસ્વાદ આ રીતે માણી શકવાથી અંધ લોકોના આનંદમાં ઘણો વધારો થાય છે. નહિતર પૈસા આપીને કોઈની પાસે ન વંચાવે ત્યાં સુધી આ પુસ્તકોના આનંદથી તેઓ સદાયે વંચિત રહેત.

જો તમારામાં શક્તિ હોય તો તમે બીજા લોકોનાં સુખ અને આનંદ માટે ઘણું કરી શકો. જો તમારામાં કળાકાર તરીકેની શક્તિઓ હોય તો તમારી આજીવિકા ઉપરાંત તમે બીજી રીતે પણ ઘણા ઉપયોગી થઈ શકો. પણ ધારો કે તમારી પાસે એવી કોઈ વિશિષ્ટ શક્તિ નથી, પણ તમે મારા જેવા જ સીધાસાદા માનવી છો, તો છેવટ કોઈ પણ એવી સંસ્થામાં જઈને ટિકિટો લગાડવાનું કે તેનું સાહિત્ય ગોઠવવાનું કામ તો જરૂર કરી શકો. આવી સેવાસંસ્થાઓ જે માણસ પોતે કબૂલ કરેલું કામ

નિયમિત કરે અને પગારદાર માણસ કરે તેવી જ રીતે કરે, એવા સ્વયંસેવકને ખુશીથી આવકારશે.

હું એક એવા માણસને જાણું છું કે જે આખો દિવસ કામ કરવા છતાં દર અઠવાડિયે બે દિવસ સાંજે બાજુની હોસ્પિટલમાં પોતાની સેવા આપવા જતો. તે દરદીઓને ખુરશીમાં બેસાડીને ફેરવતો, તેમને રેડિયો સંભળાવતો અને અનેક રીતે તેમને મદદ કરતો. આ માણસ પોતાના કામમાં એટલો બધો નિયમિત અને વફાદાર હતો કે જ્યારે તેની બીજા ગામમાં બદલી થઈ, ત્યારે તેની ખોટ અહીં હોસ્પિટલમાં ખૂબ જણાવા લાગી.

ઉપયોગી થવાની ઈચ્છા હોવા છતાં માણસો તેમાં પૂરતી ચોકસાઈ નથી રાખતા, એ તેનો ખરાબમાં ખરાબ ભાગ છે. ઘણી વાર માણસોને અમુક સેવા આપવાની જરૂરિયાત જણાય છે, તે સેવા આપવા તૈયારી બતાવે છે. પણ જતે દહાડે તેને તેમાં કંટાળો આવે છે, અને તે મંદ પડી જાય છે. જાય, ન જાય, કામ કરે, ન કરે એવી મનોદશાથી કામ કરે છે. આવી મનસ્વી 'સેવાવૃત્તિ' આપણે ઈચ્છીએ તેના કરતાં વધુ પ્રચલિત છે. જો તમે કોઈ સંસ્થા, વ્યક્તિ કે સમાજ માટે કંઈ કરવાનું વચન આપો તો તમારો શબ્દ બરોબર પાળો અને તે કામ ખંત અને ચોકસાઈપૂર્વક કરો; કેમ કે તમારી ત્યાં અનિવાર્યપણે જરૂરત હોય છે.

કમનસીબે દુનિયામાં બધે દુઃખ, ગરીબી, હોસ્પિટલો અને સેવાસંસ્થાઓ હોય છે. તેમની જરૂરિયાતો પારં વગરની હોય છે. પણ બીજી દેખાય નહિ તેવી અનેક જરૂરિયાતો લોકોને હોય છે. તમારી બાજુમાં લોકોના જીવનમાં એકલતા હોય છે, દુઃખ હોય છે, જ્યાં માત્ર આશાનો અને હિમ્મતનો એક શબ્દ પણ ઘણું કામ કરી શકે છે. નિરાશા, માંદગી કે ભૂખ તમારી આજુબાજુમાં જ કદાચ હશે કે જ્યાં તમે કંઈ રાહત અવશ્ય આપી શકો.

માનવીની ઉદાત્તમાં ઉદાત્ત વૃત્તિઓ, તેનો બહાદુરીભર્યો આત્મત્યાગ, પડોશીના દુઃખ પ્રત્યે એકતા અનુભવવાની લાગણી યુદ્ધ, આગ કે પૂરની હોનારત જેવા પ્રસંગોએ જ બહાર આવે છે, એ અતિશય કરુણાજનક છે. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં મેં જોયેલું કે ન્યૂયોર્કની એક સબવે ટ્રેનમાં ઘૂસવા માટે લોકો ધક્કામુક્કી કરી રહ્યા હતા. તેમને બીજાની પડી નહોતી. દરેક જણ પોતા માટે જ લડતું હતું, અને આ ભીડમાં પોતાનો રસ્તો કરી રહ્યું હતું.

પણ ત્યાં એકાએક દુઃખની બૂમ સંભળાઈ. એક છોકરી લપસી ગઈ હતી. એક પગ ટ્રેન અને પ્લેટફોર્મ વચ્ચે આવી ગયો હતો. એકદમ બધા માણસો એક થઈને કામે લાગી ગયા. બધાએ ભેગા થઈને ટ્રેનને પાછળ ધક્કો માર્યો કે જેથી છોકરીનો પગ છૂટો થઈ શકે. બધાએ થઈને છોકરીને સલામત રીતે બહાર કાઢી.

પણ પછી? આ પત્યું એટલે બધા પાછા પહેલાંની માફક બીજાનો વિચાર કર્યા સિવાય પોતાને માટે જ ધક્કામુક્કી કરતાં ટ્રેનમાં ઘૂસ્યા. છતાં આ થોડી ઉદાત્ત પળો દરમ્યાન તેમણે એક થઈને એક ધ્યેય માટે કામ કર્યું હતું.

* * * * *

* પ્રારબ્ધ તો પુરુષાર્થની પાછળ ચાલે છે.

ચાણક્ય

* ક્રોધ ઉપર પ્રેમથી, પાપ ઉપર પુણ્યથી, લોભ પર દાનથી અને જૂઠ ઉપર સત્યથી જીત મેળવો.

ગૌતમ બુદ્ધ

વ્યક્તિત્વ સાચવવાનો અબાધિત અધિકાર

આજે આપણી સામે એક ભય તોળાઈ રહ્યો છે : આપણા વ્યક્તિત્વના વિનાશનો. અમુક ચોક્કસ રીતે જ જીવવું, અમુક નિશ્ચિત રીતે જ વર્તવું, અમુક ચાલતે ચીલે જ વિચારવું વગેરે અનેક જાતનાં દબાણો ચારે તરફથી આપણી ઉપર આવી રહ્યાં છે. પણ આ બધામાં સૌથી ખરાબ આક્રમણ આપણી અંદરથી આવી રહેલું છે. માણસ આજે વ્યક્તિ તરીકેનું ગૌરવ અને તેનો સૂચિતાર્થ છોડીને પોતે પોતાપણું ત્યજી દેવા તૈયાર થયો છે. દબાણોને વશ થઈને સરળ માર્ગે જવાનું તેને વધુ ગમે છે. સ્ત્રીપુરુષો પોતા પ્રત્યે એક જાતની ઉપેક્ષા સેવતાં થઈ ગયાં છે. જીવન છે તો તમારું જ, પણ તમે ઘડો તો. કઈ વસ્તુ સાચી છે, કઈ ખોટી છે, કઈ અગત્યની છે, કઈ બિનઅગત્યની છે તે સંબંધમાં તમને તમારાં પોતાનાં જ મૂલ્યો, પોતાનાં જ ધોરણો અને અંતઃપ્રતીતિ હોવાં જોઈએ. જ્યારે તમો તમારા સમાજના અથવા બાહ્ય દબાણને વશ થઈને અમુક ધોરણો કે મૂલ્યો સ્વીકારો છો ત્યારે તમે તમારી પોતાની પ્રામાણિકતાને છોડ દો છો. જેટલું નમતું આપો છો તેટલા પ્રમાણમાં તમારું માનવી વ્યક્તિત્વ ઝાંખું પડે છે.

રૂઢિ અને રીતરિવાજોને કેટલા અનુસરવા અને કેટલા ન અનુસરવા, ક્યારે અનુસરવા અને ક્યારે ન અનુસરવા તે પ્રશ્નો ઉપર મેં વર્ષો સુધી વિચાર કર્યો છે. સંજોગોએ પ્રસિદ્ધિના એવા જાજ્વલ્યમાન પ્રકાશમાં મને મૂકી હતી કે મારા નજીવા કાર્ય કે વગર વિચાર્યા શબ્દો આ ચકચકિત પ્રકાશ હેઠળ અતિ મોટા સ્વરૂપમાં દેખાય. હકીકતને મારે

હંમેશાં ખ્યાલમાં રાખવી પડતી હતી.

ઠેક આદિકાળથી માણસ ઉપર રૂઢિને વશ થવાનું એક યા બીજું દબાણ આવતું જ રહ્યું છે. શરૂઆતમાં કદાચ ટોળીઓ કે જાતિઓના વહેમોને વશ થવાનું દબાણ આવ્યું હશે, પાછળથી ધર્મપંથોને વશ થવાનું કે આપખુદ સરકારી તંત્રને વશ વર્તીને ચાલવાનું દબાણ આવ્યું હશે. પણ આ બહારનાં દબાણોની સાથોસાથ માણસોમાં પોતાના પૂર્ણ સ્વભાવને ખીલવવાનું અને આપણા દરેકમાં જે અનોખું વ્યક્તિત્વ છે, તેનો આવિષ્કાર કરવાની આંતરિક વૃત્તિ પણ પ્રબળ જોર કરતી હતી.

આજના જમાનામાં બાહ્ય દબાણો જૂના જમાના જેવાં કડક નથી રહ્યાં. હજી હમણાંના જ એ ભયંકર ભૂતકાળમાં પ્રણાલીને વશ ન થનારને કારાવાસ, રિબામણી કે મૃત્યુ સુધીની સજાઓ થતી. પણ એક રીતે હાલનાં દબાણો વધુ જોખમી છે કેમ કે તે દબાણો એકદમ દેખાઈ આવે તેવાં નથી. આપણા પડોશીઓની માફક જ જીવવું, આપણા સમાજની માફક જ વિચારવું અને બીજાની પ્રતિમૂર્તિની માફક આપણા જીવનને ઘડવું, એવાં અનેક જાતનાં આ દબાણો છે. સરવાળે વ્યક્તિત્વનો નાશ થાય છે, તેની પ્રામાણિકતા નષ્ટ થઈ જાય છે. પણ તેની લાલચ ઘણી આકર્ષક હોય છે. સમૂહના થવું અને સમૂહમાં રહેવું એ વસ્તુ ખૂબ લલચાવનારી છે.

પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ જાળવવું એમાં ખૂબ હિંમતની જરૂર પડે છે. આમાં કદાચ એકલા પડી જવાનો પણ ડર રહે છે. પણ વ્યક્તિત્વ ગુમાવી દઈને કશું ન બનવું તેના કરતાં તે સારું છે.

વિચારોનું અનુસરણ બે જાતનું હોય છે, તે વચ્ચેના તફાવત ન જાણીએ તો તે બન્ને વસ્તુની ભેળસેળ થઈ જવા સંભવ છે. જો માણસોએ અરસપરસ સભ્યતાથી રહેવું હોય તો અમુક જાતની

પ્રણાલીઓનું અનુસરણ કરવું તે જરૂરી છે. આ અનુસરણ એક જાતની સારી રીતભાત છે, કે જેને બીજા અર્થમાં એક જાતની વ્યવહારની સભ્યતા અથવા સમભાવના તરીકે ઓળખાવી શકાય. ત્યારે બીજી જાતનું અનુસરણ તે પારકા વિચારો, આચાર, કે મૂલ્યોનું આંધળું અનુસરણ છે, જે ઘણું જોખમી છે. સમાજ કે કોમના ઢાળામાં બેસી જવા માટે, લોકપ્રિય થવાની લાલચ માટે અથવા તો આપણી માન્યતાઓને વળગી રહેવાથી આગળ નહિ વધી શકાય, એવી ધારણાથી થતું અનુસરણ એક જાતની કાયરતાભરી શરણાગતિ છે.

આ તકલીફની શરૂઆત બાળપણથી જ થાય છે. આપણા બધા સવાલોની શરૂઆત ઘરમાંથી જ થાય છે. લગભગ બધાં બાળકોને લોકપ્રિય થવું ગમતું હોય છે. બીજાં બાળકો જે કરે તેમ કરવાનું તેમને ગમે છે. આવી વાતચીત તો દરેક ઘરમાં રોજનો બનાવ થઈ પડ્યો છે.

“સુશી તો અઠવાડિયામાં ગમે ત્યારે સિનેમા જોવા જાય છે.”

“ભલે જાય, પણ તારે તો શનિ-રવિની રજામાં જ જવાનું.”

તમે કડકાઈથી કહો છો.

“તો હું શા માટે નહિ?”

“તું સિનેમા જોઈને મોડી આવે, આપણું જમવાનું ઠરી જાય. વળી, તારે વાંચવાનું પણ છે. બીજે દિવસે સવારે નિશાળે જવાનું હોય ત્યારે આગલી રાત્રે મોડું જાગરણ તારે માટે સારું નથી.”

“મારે માટે આમ જુદું શા માટે?”

દરેક કુટુંબમાં આ અગત્યનો સવાલ વહેલોમોડો ઉપસ્થિત થાય જ છે.

મારે બીજાથી અનોખા શા માટે થવું? રશિયામાં તો આ સવાલને અસરકારક રીતે મિટાવી દેવામાં આવ્યો છે. ત્યાં રાજ્યના

મુખ્ય હેતુઓમાંનો એક હેતુ વ્યક્તિ વચ્ચેના બધા ભેદો મિટાવી દેવાનો છે. ત્યાં કૂતરાંઓ અને બીજાં પ્રાણીઓ ઉપર પાવલોવે કરેલા માનસસંશોધનના પ્રયોગો માણસોને લાગુ પાડવામાં આવ્યા છે, અને તેમના દરેકના વ્યક્તિત્વને મિટાવી દેવામાં (સુધારી દેવામાં?) આવ્યું છે. સામ્યવાદી દુનિયામાં માનવીના વ્યક્તિત્વને કશું સ્થાન નથી. સામ્યવાદ તેનો વિરોધી છે.

સોવિયેટ યુનિયનમાં રૂમાનિયન માનસશાસ્ત્રીના જણાવવા પ્રમાણે પશ્ચિમી દેશોના માનસશાસ્ત્રનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. તેને બદલે માણસોને એવી રીતે નવેસરથી ઘડવાનો પાવલોવીયન પદ્ધતિનો શાંતિમય અને અહિંસક પ્રયોગ ચાલે છે કે જેમાં માનવીનું અનોખું વ્યક્તિત્વ તો નાબૂદ થાય છે જ, પરંતુ તેઓ એવા નિષ્ક્રિય યંત્રો બની જાય છે કે તેમને જે કહેવામાં આવે તે તેઓ કરે છે એટલું જ નહિ પણ તેમ કરવાનું પસંદ પણ કરે છે.

સોવિયેટ તાલીમમાં જ એવી ગોઠવણ છે કે બાળક બે મહિનાનું થાય એટલે તેને મા પાસેથી લઈને બાળગૃહમાં મોકલવામાં આવે છે. તેની મા કામ કરવા જાય છે. આખા રશિયામાં બધે બાળગૃહોમાં પહેલા દિવસથી જ એક જ પ્રકારની કસરતો બાળકને કરાવવામાં આવે છે. બાળકને પારણામાંથી લઈને ટેબલ ઉપર મૂકવામાં આવે છે, અને આપણે આપણાં બાળકોને આપીએ છીએ એવી જ માલિશ વગેરે કસરતો કરાવવામાં આવે છે. જો બાળક રડે તો તેને પાછું પારણામાં સુવરાવી દેવામાં આવે છે. દરરોજ આ જ કાર્યક્રમ ચાલે છે. અને છેવટે બાળકને આ વસ્તુ ગમતી થઈ જાય છે. હવે આમાં કાંઈ બળજબરી નથી. તેને તેમ કરવામાં મજા આવે છે.

જેમ મોટું થતું જાય, તેમ તેમ હંમેશાં એ જ નર્સ પાસે રોજ એ

જ જગ્યામાં એ જ રીતે અને એ જ કલાકે એક જ સરખી કસરતો કરે છે. આમ, દોઢ બે વર્ષ ચાલે છે. અને બાળક બીજાની સાથે આપોઆપ એક જ પ્રકારની કસરતો કરતું જાય છે.

બધી વાતમાં અનુકૂળ અને શિસ્ત-સંપૂર્ણ સામ્યવાદી શહેરી ઘડવાની આ માત્ર શરૂઆત છે. ત્યાં કામદારોને પણ કોઈ સવાલો જ હોતા નથી. કેમ કે તેમને એવા અનુસરણની તાલીમ મળી હોય છે કે તેઓ કોઈ પણ સવાલ ઉઠાવ્યા સિવાય હુકમોનું પાલન કરે છે. જ્યારે નાનું બાળક નર્સની દિશામાં પોતાનો હાથ લંબાવતું હતું, તેવી જ રીતે આ મોટી ઉંમરના માણસો પણ આજ્ઞાપાલન શીખી જાય છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાની કાર્યવાહીમાં પણ મને સામ્યવાદીઓ સાથે કામ કરવામાં આ જ દુખદ અને ચીડવનારો અનુભવ થયો છે. તેઓ કદી પોતાની વાત છોડતા નથી. દલીલ કે સમજાવટને તેમની પાસે સ્થાન નથી. તેમને શું કહેવું તે અગાઉથી સમજાવી દેવામાં આવ્યું હોય છે, તે પ્રમાણે તેઓ બોલે છે, અને તેમને હુકમ મળ્યો હોય તે પ્રમાણે પોતાનું વલણ ધારણ કરે છે. આપણે તેમના બધા મુદ્દાઓ ઉપર વિગતવાર જવાબ આપીએ. તેઓ આ બધા મુદ્દાઓની કાળજીથી નોંધ લઈને મોસ્કો મોકલી આપે છે. હવે જો મોસ્કોથી તેમનું વલણ ફેરવવાની કાંઈ સૂચના તે દરમ્યાન ન આવે તો બીજે દિવસે સોવિયેટ પ્રતિનિધિ ઊભો થઈને આપણા જવાબની બિલકુલ અવગણના કરીને, પોતાના આગલા દિવસના ભ્રષ્ટ્રણનું જ પુનરાવર્તન કરશે.

વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક માનસ વચ્ચેની આ અંત વગરની લડાઈ અતિશય વિક્ષણતામાં પરિણમે છે. આપણને આથી ગુસ્સો પણ ચડી આવે છે. પણ શબ્દોનું સામર્થ્ય ભલે દેખાય નહિ છતાં બોમ્બથી વધુ છે. તેથી આપણે પ્રયાસ ચાલુ રાખીએ છીએ અને ચાલુ રાખવો જોઈએ.

કેટલીક વાર આપણને લાગે કે આપણે સંમત થઈ શકતા નથી, છતાં મંત્રણા કરવાની પદ્ધતિ ઉપર તો છેવટ આવી શકીએ છીએ.

માનવહક્કો માટેના પંચ સમક્ષ આનો એક નોંધપાત્ર દાખલો છે. માનવહક્કોની એક કલમમાં કામ કરવાના હક્ક વિષેનો ઉલ્લેખ છે. આ વિષે બોલતાં સોવિયેટ પ્રતિનિધિએ એમ કહ્યું કે આ હક્કનું પૂરેપૂરું પાલન કરવા અમારી સરકાર જ સમર્થ છે. કેમ કે દરેક નોકરીધંધા ઉપર અમારી સરકારનો કાબૂ છે, અમારે દરેકેદરેક શહેરીના કામની જરૂર છે. અને તેથી દરેક શહેરીને કાંઈ ને કાંઈ કામ મળી રહે તેની ગોઠવણ અમારી સરકાર કરે છે.

આના જવાબમાં અમેરિકન પ્રતિનિધિએ એમ કહ્યું: “અમે આ હક્કનો એવો અર્થ કરીએ છીએ કે દરેક માણસને પોતાને મનગમતું કામ મળી રહે તેવી આર્થિક યોજના ઘડવાની સરકારની જવાબદારી છે. આ ઉપરાંત પોતાના શહેરીઓ ભૂખે ન મરે તે જોવાની પણ સરકારની જવાબદારી છે. કોઈ કારણસર શહેરીઓને મનપસંદ કામ ન મળી શકે તો કામને ઉત્પન્ન કરવાની સરકારની ફરજ છે.”

આમ માનવહક્કોનો સ્વીકાર તો બન્ને રાજ્યોએ કર્યો, પરંતુ તેનો અર્થ દરેક રાજ્યે પોતપોતાની રીતે ઘટાવ્યો.

મારે અનોખા શા માટે થવું? આ સવાલ દરેક બાળકને સમજાવવાની માબાપની ફરજ છે. બીજાં બાળકો કરે માટે તેણે પણ કરવું જોઈએ એવી બાળકની માન્યતાને સ્વીકારવાની માબાપની કોઈ ફરજ નથી. બીજા દરેક કરે તે કરવાની માન્યતાથી બાળક મુક્ત થાય તેટલું સારું છે. એક જ ઢાળનાં બીબાં બનવાનાં જોખમમાંથી બાળકને બચાવવું જોઈએ.

પાડોશીઓ પાસે અમુક વસ્તુઓ છે, માટે આપણે પણ હોવી જ જોઈએ એવી ઘણા લોકોની માન્યતા હોય છે. ગમે તે ભોગે તેમને તે વસ્તુ ન મળે ત્યાં સુધી તેમના જીવનને સુખ મળતું નથી. તેમનાં પોતાનાં મૂલ્યો જુદાં હોય છે, પોતાની રુચિ જુદી હોય છે, તેથી બીજાને જે જોઈએ તેની તેમને ખરેખરી જરૂરિયાત હોતી નથી.

લોકો મને અવારનવાર કહે છે કે બીજા શખ્સો જેમ જીવે તેમ જીવવાનું દબાણ ઘણી રીતે ફાયદાકારક હોય છે. આમાંથી મહત્વાકાંક્ષા સતેજ થાય છે, અને પ્રેરણા મળે છે. પણ એક માણસને બીજા જેવું જ બનવું હોય તો જ આવી મહત્વાકાંક્ષાનું કારણ વાજબી ગણાય. પણ કોઈ માણસને બીજા જેવું જ બનવું તો નથી.

માત્ર સામાન્ય અર્થમાં જેને સફળતા કહેવામાં આવે તેવી સફળતા મેળવવાનું માણસનું ધ્યેય નથી. તમારી મહત્વાકાંક્ષા તો આ જીવનમાંથી બની શકે તેટલો આનંદ મેળવવાની, અનુભવ મેળવવાની, રસો કેળવવાની અને જ્ઞાન મેળવવાની હોવી જોઈએ.

માણસો ઘણી વાર મને પૂછે છે કે સફળતાની વ્યાખ્યા શી? હવે સફળતા ઘણા પ્રકારની હોય છે. લોકોનો મોટો ભાગ એમ માને છે કે આર્થિક સફળતા એ જ સાચી સફળતા છે. હવે એ તો દેખીતું છે કે આર્થિક સફળતા એટલે મોટે ભાગે ધનસંપાદન કરવું એ છે. હવે જો આ ધનસંપાદન બીજાઓને ભોગે કરવામાં આવ્યું હોય તો આ સફળતાનો કાંઈ અર્થ નથી. જો બીજાનાં ગળાં કાપીને તમે પૈસા ભેગા કરો, અથવા તો તમારા સ્વમાનને વેચીને પૈસા ભેગા કરો તો એ સફળતા તમારી નથી; કેમ કે તેની કિંમત તમે નહિ પણ બીજાઓએ ચૂકવી છે.

પણ જો તમે બીજા લોકોને ફાયદો વાચ એવું કાંઈ કરીને તમારી

ઉન્નતિ સાથે તેમની ઉન્નતિ કરવાની પણ બીજાને તક આપો તો એ તમારો ફાળો ગણાય. તમારી સાચી સિદ્ધિ ગણાય.

માત્ર પૈસા ભેગા કરવાથી જીવન સફળ થતું નથી. એક લોભિયો પણ પૈસા ભેગા કરી શકે, પરંતુ માણસ તરીકે તે નિષ્ફળ માનવી છે. સફળતામાં આ બે વસ્તુ તો હોવી જ જોઈએ. એક તો વ્યક્તિની અંતર્ગત શક્તિનો પૂરેપૂરો વિકાસ અને બીજું તેના સમાજની બઢતીમાં તેનો કોઈ પણ જાતનો ફાળો. સંગીત સમ્રાટ મોઝાર્ટ મરી ગયો ત્યારે તેની પાસે પાઈ પણ હતી નહિ. છતાં પોતાની યુવાનીમાં તેણે પોતાની સંગીતની શક્તિઓ દ્વારા જનતાને અને વિશ્વને વધુ સમૃદ્ધ બનાવ્યું હતું. આપણા અસ્તિત્વ અને કાર્યથી વિશ્વ વધુ સમૃદ્ધ બને તેમાં જ આખરી સફળતા રહેલી છે.

બીજા લોકો પાસે અમુક વસ્તુઓ છે, માટે પોતાને પણ હોવી જોઈએ, અથવા તો બીજા લોકો કરે છે, માટે પોતે પણ તેમ કરવું જોઈએ એવી બાળકની ઈચ્છાને નાનપણથી જ દઢતાથી અને ઝડપથી સુધારવી જોઈએ. બાળક મોટું થશે ત્યારે હિમ્મત વગરના ટોળાંનો એક માનવી બનવાનાં તેના ઉપર જે દબાણો આવશે, તેની સામે આ તાલીમ તેનો એક ગઢ બનશે. પોતાનું જીવન પોતાની રીતે સંપૂર્ણપણે જીવવાની તેનામાં હિમ્મત આવશે.

ઘણી માતાઓએ મારી આ વાત સાંભળીને કહ્યું છે કે આમ કરવું મુશ્કેલ છે. તમારી વાત વધુ સારી છે, એમ બાળકને સમજાવી શકાતું નથી.

સાચી વાત છે. તમે જો તમારી માન્યતા અનુસાર જીવતા ન હો તો તમે બાળકને સમજાવી શકશો નહિ પણ જે ઘરમાં માણસો પોતાના ધોરણ મુજબ જીવતા હશે, અને તેમના બાળક પાસેથી તેવી

આશા રાખતા હશે, ત્યાં બહુ મુશ્કેલી નહિ આવે. બાળકો માબાપના દાખલાનું અનુકરણ કરશે પણ માબાપો જો કહેશે કંઈ અને કરશે બીજું, તો બાળકો ઉપર વિરોધી છાપ પડશે, અને માબાપોના શબ્દોનું તેમની પાસે કશું વજન રહેશે નહિ.

દાખલા તરીકે ધારો કે પડોશના છોકરાએ સાઈકલ લીધી, એટલે તમારા છોકરાને પણ મન થયું, અને તમે તેને ના પાડી. પણ પડોશણને ત્યાં નવું વોશિંગ મશીન આવ્યું, એટલે તમે તે લેવાની ઈચ્છા કરો અથવા તો પડોશીને મોટો ડોઢ્ઢો મળ્યો એટલે તમારા પતિને અદેખાઈ આવે, તો પછી તમારી બાળક પ્રત્યેની સમજાવટનો કશો અર્થ રહેતો નથી.

પણ તમે જે માનતા હો તેમ જ આચરણ કરો, તો તમારાં બાળકો પણ તેવું આચરતાં થશે. મને એક એવા કુટુંબની ખબર છે કે જેમાં નવી રેકર્ડ કે નવું પુસ્તક એક આનંદની વસ્તુ છે. આ ઘરનાં બાળકો સંગીતમાં રસ લેતાં થયાં છે. તેમની મોટર ઘણી જૂની છે, તેની તેમને પરવા નથી. પોતાની વસ્તુઓમાંથી ખરો આનંદ મળતો હોવાથી તેમાં તેમને સંતોષ છે.

બાળકને એકલો બોધ બસ નથી. ઉપદેશમાં જે વસ્તુ કહો, તે ખરી તો જ થાય કે જો તમે તેને આચરણમાં મૂકો.

વધુ ને વધુ માણસો આ વસ્તુ સમજે તો કેવું સારું ! હંમેશાં હું એવાં ઘણાં માબાપોને જોઉં છું કે જેઓ પોતે જુદું જ વર્તન રાખતાં હોય અને છતાં બાળકો પાસે અમુક ધોરણના વર્તાવની આશા રાખે. પોતાનાં માબાપો સાચું નથી બોલતાં, એમ જે બાળકને લાગે, તે બાળક એમ જ માનવાનો કે વ્યવહારમાં તો જૂઠું બોલાય. ગમે તે ભોગે ભૌતિક

સંપત્તિ મેળવવા માટે તલસતાં માબાપોનાં બાળકોને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોની કિંમત નહિ સમજાય. માબાપો મોઢેથી લોકશાહીનાં વખાણ કરે, અને આચરણમાં અન્યાય અથવા પૂર્વગ્રહને નિભાવી લ્યે, તો તેમનાં બાળકો માબાપોના ઉપદેશને ખાલી દંભ તરીકે જ માનશે. જો તમારે તમારા બાળકનો એક પૂર્ણવિકસિત માનવી તરીકેનો વિકાસ સાધવો હોય તો તમારે તમારી માન્યતા અનુસાર વર્તન પણ કરવું જોઈએ.

રૂઢિ કે પ્રણાલીના અંધ અનુસરણમાંથી બાળકોને બચાવવાનો એક અસરકારક ઉપાય બાળકોને પોતાને જાતે વિચાર કરતાં શિખવવાનો છે. ઘરની ચર્ચા કે વાતચીતમાં ભાગ લેવાની તેમને તાલીમ મળવી જોઈએ. તેમના અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરવા તેમને ઉત્તેજન મળવું જોઈએ. અલબત્ત આમાં એક તકલીફ છે. બાળકને અભિપ્રાય બાંધવા પૂરતો કોઈ વાતનો અનુભવ હોતો નથી. પણ “તું મોટો થઈશ એટલે તારામાં વધુ અક્કલ આવશે” અથવા “તું શું કહે છે, તેનું તને ભાન નથી” એમ કહીને તેના અભિપ્રાયોને તુચ્છકારવા ન જોઈએ.

મારા કુટુંબમાં રાજકારણ અંગે ખૂબ મોટા મતભેદો છે. મારા બધા પુત્રોને દલીલ કરવાનું અને તેમના વિચારોને વ્યક્ત કરવાનું ગમે છે. આ વસ્તુ તંદુરસ્ત પરિસ્થિતિની સૂચક છે. પણ ચર્ચામાં ગરમી આવી જાય તો દલીલને રમૂજમાં ફેરવી નાખવી અથવા તો મનસ્વીપણે ચર્ચાનો વિષય ફેરવી નાખવો.

ઘરમાં બાળકોને છૂટથી અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની ટેવ પાડવાથી એક વસ્તુનો ભય રહે છે. છોકરાઓ બીજે ક્યાંય બહાર ગયા હોય ત્યાં પણ તેમના અભિપ્રાયો આદરથી સાંભળવામાં આવશે એમ માનીને વર્તે તો તકલીફ ઊભી થાય. તેઓએ પોતે ક્યા વાતાવરણમાં

અને કોની પાસે છે તેનો વિવેક જાળવવો જોઈએ. સામાજિક પ્રણાલીઓનું અનુસરણ એટલે પોતાની માન્યતા છોડી દેવી એમ હું કહેવા માગતી નથી. પણ તમારામાં સારી રીતભાત હોય તો ક્યારે પોતાના અભિપ્રાયો આગ્રહપૂર્વક રજૂ કરવા અને ક્યારે નહિ તેની સમજણ આવી જાય છે.

બીજા લોકોને ધ્યાનમાં રાખીને તેમનો અભ્યાસ કરવો અને બની શકે ત્યાં સુધી તેમને વિરોધી ન બનાવવા એટલી સમજણ દરેક બાળકને આપવી એ તેના વિકાસનો એક ભાગ છે. ઘરમાં કે જ્યાં જુદા જુદા મતભેદો સ્વીકારવામાં આવતા હોય ત્યાં મન ફાવે તેટલી દલીલો ભલે કરો. પણ બીજાં કેટલાંયે ઘરો અને સમાજો એવાં હોય છે કે જ્યાં મોટેરાઓને બાળકો પોતાના અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરે તે ગમતું હોતું નથી. આ વાતાવરણને જાણીને બાળકે વર્તવું જોઈએ. બીજા લોકો અને સમાજમાં રહેતાં શીખવું હોય તો બીજા લોકોની લાગણીઓ અને ઈચ્છાઓને માન આપતાં શીખવું જોઈએ.

હું એવા સંખ્યાબંધ વૃદ્ધ માણસોને ઓળખું છું કે જેમને બાળક અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે તે ગમતું હોતું નથી. બાળકને મહેમાન થવાનું પસંદ હોય તો ચૂપ રહેતાં તેણે જાણવું જોઈએ. હું એમ નથી કહેવા માગતી કે તેને સીધું પૂછવામાં આવે તો તેણે જૂઠું બોલવું. પરંતુ બીજા માણસોને મૂંઝવણ થાય તેવી રીતે અભિપ્રાયો વ્યક્ત ન કરે તો ચાલી શકે.

બાળક પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત ન કરી શકે એથી કાંઈ તેનાં પોતાનાં મંતવ્યો રદ થતાં નથી. આજના જીવનમાં કેટલાક પાયાના સવાલો ઉપર તમારે મંતવ્યો તો હોવાં જ જોઈએ. તમે શું મંતવ્ય ધરાવો છો, તેનો નિર્ણય તો તમારે કરવો જ જોઈએ. પણ તમારા સમવયસ્કોની વચમાં તમે તમારાં મંતવ્યોનું સમર્થન કરવા શક્તિમાન હોવા જોઈએ, માત્ર “હું સંમત થતો નથી” એટલું બસ નથી. તેનાં કારણો પણ તમારે

રજૂ કરી શકવા જોઈએ.

પોતાની વિચારશક્તિની ચાળણીમાંથી ગાળ્યા વગર બીજાઓનાં મંતવ્યો ન સ્વીકારી લેવાં પણ પોતાની જાતે વિચાર કરીને નિર્ણય કરવાની બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક ફરજ છે, એટલી વાત તમારા બાળકને તમારે શીખવવી જ રહી.

ઘણી વાર તમારું બાળક સમૂહમાં બંધબેસતું નથી થતું, એ વાતની તમને ચિંતા રહે છે. વાસ્તવમાં જો તે બધાને અનુકૂળ થઈ જાય તો જીવન તેને માટે સરળ થઈ પડે એમ પણ તમને લાગે છે. આપણે સાચા અમેરિકનો હોઈએ તો આપણે આવું ન જ કરવું જોઈએ. ઘણા લોકો બધાને એક જ ઢાળામાં મૂકવા માગે છે. તેઓ બધા એક જ સરખું વિચારે છે, અને એકસરખું કરે છે. પણ તમારા બાળકનું નિરીક્ષણ કરશો તો તમને માલૂમ પડશે કે તમને જે ભૂલ લાગે છે, તે તેને માટે વાજબી છે.

મારા પૌત્રો તરફથી મને ઘણી વાર ફરિયાદો સાંભળવા મળે છે કે તેમાંનું કોઈ એક આખા સમૂહથી જુદી રીતે વર્તે છે. મને આથી ખૂબ કુતૂહલ ઊપજે છે; કેમ કે બીજાઓ જ્યારે ટેલિવિઝન જોતા હોય ત્યારે તેને વાંચવાનું ગમે છે, અથવા તો તરવાને બદલે બીજી કોઈ પોતાના રસની વસ્તુ પાછળ પડે છે.

પોતાની સમજણ પ્રમાણે પોતાનું જીવન જીવવાની આ પ્રવૃત્તિમાં લોકોએ આક્રમણકારી થવું જોઈએ એમ હું કહેવા માગતી નથી. કોઈ પણ જાતના દબાણને વશ થઈને ગેરવાજબીપણે અનુકૂળ થવાના વિચારને હું એકદમ ધિક્કારું છું. પણ સાથોસાથ સામાજિક રીતભાતને હું આવકારું છું. સારી રીતભાતનો આ સવાલ છે, બીજા માણસો સાથેના આપણા વર્તવાને આનંદજનક અને સુંદર બનાવવામાં

સારી રીતભાતનું મહત્ત્વ કેટલું છે, તે ઘણા માણસો ભૂલી ગયા છે. હું શિષ્ટાચારના જડ નિયમોની વાત નથી કરતી. પણ સામાન્ય માનવી માયાળુપણું કે જેમાં બધા વિવેકનો પાયો છે, તેની વાત કરું છું. સ્ત્રીઓને ખુરશીઓ આપવી, દરવાજામાંથી તેમને પહેલાં પસાર થવા દેવી, વૃદ્ધ માણસોના માનમાં ઊભા થઈ જવું આ બધું એક જાતનું માયાળુપણું છે. બીજા માણસને મનદુઃખ ન પહોંચાડવું કે તેને કષ્ટ ન થવા દેવું તેવી રીતભાતમાં એક જાતની સુજનતા રહેલી છે. હૃદયની આ સુજનતા છે.

આ તમારું પોતાનું જીવન છે, બીજાનું નથી. લોકો શું કહે તે કરતાં તમારી પોતાની લાગણી વધુ મહત્ત્વની છે. તમને થોડા વખતમાં જ માલૂમ પડશે કે તમારી આજુબાજુના બધા લોકોને બધી વખત તમે ખુશ કરી શકવાના નથી. કેટલાક તમને સ્વપ્ન પણ નહિ હોય એવા હેતુઓનું તમારા ઉપર આરોપણ કરશે. કેટલાકો તમારા શબ્દો અને કાર્યનો એવો અવળો અર્થ કરશે કે જે તમે કદી ધાર્યું પણ નહિ હોય. તેથી તમે જે કાંઈ કરો કે કહો તે બધા બરાબર સમજશે એવી આશા વધુ પડતી છે, એ વાતની ખબર તમને નાનપણથી જ પડે તે વધુ સારું છે.

ફક્ત તમારા મિત્રો કે કુટુંબીજનો જેમને તમારા ઉપર પ્રેમ છે, તેઓ તમારી વાત પૂરેપૂરી શક્ય હોય તેટલી સમજે એ જરૂરી છે. તેમને તમારામાં વિશ્વાસ હોવાથી તમારા હેતુઓનો ભરોસો રાખશે. પણ દરેક જણ બધી વખતે તમારી સાથે સંમત થાય એવી આશા ન રાખતા. તેવો પ્રયત્ન પણ નહિ કરતા. આવા પ્રકારની એકરાગતા મેળવવા જઈએ તો તેમાં આપણું વ્યક્તિત્વ ગુમાવી બેસવાનો ભય રહેલો છે.

ઘણા માણસો પોતાને વાજબી લાગતું હોય તેવી રીતે જીવન જીવતાં કેમ ડરે છે, તે મને કદી સમજાતું નથી. તમે કદાચ તમારા પાડોશીઓને અવગણી શકો, પરંતુ તમારી જાતને અવગણી શકશો

નહિ. તેથી સૌથી પ્રથમ સંતોષ તમારે તમારી જાતને આપવાનો છે.

ઘણા માણસો પોતાનું વ્યક્તિત્વ દીપી ઊઠે તેવાં કપડાંમાં સજ્જ થયા હોય છે, તે જોઈને મને ખૂબ આનંદ થાય છે. જ્યારે ઘણા માણસો પોતાની જરૂરિયાત કે વ્યક્તિત્વનો વિચાર કર્યા વગર ચાલુ ફેશનમાં ઘસડાય છે. મને સાદાં અને સગવડભર્યાં વસ્ત્રો ગમે છે. જ્યારે મારાં બાળકો નાનાં હતાં, ત્યારે તેમને લઈને હું મારાં દાદીમા પાસે જતી, ત્યારે તેઓ પોતાના અનોખા વ્યક્તિત્વ અને પોતાના સાદા પોષાકમાં કેટલાં ગૌરવશીલ અને પ્રતિભાવંત લાગતાં હતાં, તે હજી મને યાદ છે. ચાલુ ફેશનોને તેઓ કદી વગર વિચાર્યે અપનાવતાં નહિ.

તમારું ઘર તમારા વ્યક્તિત્વનો જ પડછાયો બનવું જોઈએ. તેને બદલે ઘરમાં પણ માણસો બીજાના અભિપ્રાયો પ્રમાણે વર્તે છે. તમારા ઘરનું ફર્નિચર તમારી જીવનપદ્ધતિને અનુકૂળ હોવું જોઈએ. તેમાં રંગો અને ચિત્રો પણ તમારી પસંદગીના અને તમને ગમતાં હોવાં જોઈએ. તેને બદલે તમારી પસંદગી બતાવ્યા વગર કોઈ પણ ઘર-સજાવટ નિષ્ણાતને બોલાવીને “આ ઓરડાને શણગારો” એમ કહી દેવાથી તમારા વ્યક્તિત્વના આવિષ્કારનો જ તમે ઈનકાર કર્યો છે.

અલબત્ત, બીજાનો કોઈ ઓરડો કે ફર્નિચર તમે જોયું હોય અને તમને તે બહુ ગમી ગયું હોય, તોપણ તેની પૂર્વભૂમિકામાં તમારાં વ્યક્તિત્વ, રસ અને રુચિનો આવિષ્કાર હશે જ હશે. પણ જ્યારે તમારી રુચિને છોડીને બધા કરે છે માટે કરીએ એમ જ્યારે તમે વર્તો ત્યારે તમે હેતુ વગરના વાતાવરણથી ઘેરાઈ જશો.

અલબત્ત, આનો અર્થ એ છે કે તમને તમારી પોતાની રુચિમાં અમુક જાતનો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. લોકો બીજાનું આંધળું અનુસરણ કેમ કરે છે, તેનું રહસ્ય આ જ છે. તેમને પોતાની રુચિમાં વિશ્વાસ ન

હોવાથી તે પ્રમાણે વર્તતાં તેઓ અચકાય છે. બાળકની રુચિ કેળવવા બાબતમાં માબાપો ઘણું કરી શકે. સુંદર વસ્તુઓ જોયા વગર અથવા રંગની સજાવટ આખા ઓરડાની શોભા કેવી વધારી દે છે, તે જાણ્યા જોયા વગર તમારા ઓરડામાં શું મૂકવું અને કેમ મૂકવું તે બાબત વિષે તમને સદાય અંદેશો રહેશે.

મારી સેકેટરી મિસ થોમ્પસન મારી સાથે ૩૦ વર્ષ સુધી રહી હતી. એક વખત તેના ઓરડાને હું સજાવી રહી હતી. કેવી જાતના પડદા કે જાજમ લેવાં તે બાબત તે નક્કી કરી શકતી નહોતી. છેવટે હું તેની સાથે તે વસ્તુઓ જોવા ગઈ.

“મેં તો એક મહિનો તપાસ કરી પણ નિર્ણય ન કરી શકી, પણ તમે તો તરત જ નિર્ણય કર્યો.” તેણે કહ્યું. “આનું એક કારણ એ છે કે મારા પૈસા ખર્ચવામાં તને ડર લાગતો હતો. બીજું કારણ એ છે કે તારી પસંદગી આખરે તને ગમશે કે નહિ એ વાતનો તને વિશ્વાસ નહોતો, જ્યારે હું તો જોખમ ખેડવા તૈયાર હતી.”

પછી જેમ જેમ તે મારી સાથે યુરોપમાં અને બીજે સ્થળે પ્રવાસમાં આવતી ગઈ અને સુંદર વસ્તુઓ તેને જોવા મળી, તેમ તેમ તેની રુચિ ઘડાતી ગઈ. પોતાને શું પસંદ પડશે, તે પણ તેને સમજાવા લાગ્યું. અને વખત જતાં પોતાની રુચિ પ્રમાણે વર્તવાની પણ તેનામાં હિંમત આવી.

તમારા વ્યક્તિત્વને સાચવી રાખવાનો તમને હક્ક છે, એટલું જ નહિ પણ તમારી ફરજ છે, એટલું હંમેશાં યાદ રાખો. આમ ન કરો ત્યાં સુધી તમે જીવનમાં કોઈ અગત્યની સિદ્ધિ નહિ મેળવી શકો.

મોટી મોટી સંસ્થાઓ પોતાના નોકરોમાં અમુક જાતનો પોશાક, વર્તન અને વિચારનું એકસરખાપણું હોય તેવો આગ્રહ રાખે

છે. કડવી ગોળી ઉપર ખાંડનું પડ ચડાવવાની માફક આ એક સરખાપણાને “શક્તિપ્રેરક અનુસરણ” તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આ મોટી સંસ્થાઓ કે જે સામાન્ય રીતે પોતાના વિચારોમાં રૂઢિચુસ્ત હોય છે, તેઓ સોવિયેટની પાવલોવીચન પદ્ધતિ પ્રમાણેનો માણસ ઘડવાનો પ્રયાસ કરે તે મને અતિશય નવાઈભર્યું લાગે છે.

આ આખું વલણ અતિશય ટૂંકી દૃષ્ટિવાળું છે, જ્યારે માણસ પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખોઈ બેસે છે, અથવા તેને ત્યજી દે છે, ત્યારે તેનો ફાળો ઘણો ઓછો થઈ જાય છે. તેના કામમાં મૌલિકતા ઓછી હોય છે તેટલા પૂરતી તેની કિંમત પણ ઓછી હોય છે. પોતાની અનોખી શક્તિ અને પોતાના અંગત વિચારોની તીક્ષ્ણ ધાર જો તે સાચવી ન શકે તો પછી તે બીજાના વિચારોનો જ પડવો પાડે છે. તેની પોતાની કિંમત ઘટે છે.

સ્થિતિસ્થાપકતા, મૌલિકતા અને વિચારસ્વાતંત્ર્ય આ ત્રણે ગુણો સાથે આપણાં વિશાળ સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાથી જ અમેરિકન વેપારધંધાનો ઝડપી વિકાસ થઈ શક્યો છે. પણ જો વિકાસના બીજને જ રૂંધી નાખવામાં આવે, નેતૃત્વ અને હિંમતને બદલે માણસો બીજાના નિષ્ક્રિય અનુયાયીઓ બની જાય, તો તેના પરિણામે એક દિવસ આપણી સ્વતંત્ર જીવનપદ્ધતિનો જ નાશ થશે.

ઘણા માણસોએ મને કડવી ફરિયાદ કરી છે કે પોતાનું વ્યક્તિત્વ સાચવવું તેમને પોસાય તેમ નથી. જો આગળ વધવું હોય તો અનુસરણ કર્યે જ છૂટકો. મારો જવાબ એ છે કે કોઈને માણસ તરીકે મટી જવાનું પોસાય તેમ નથી. જ્યારે તમે એકલા હો ત્યારે તમારી જાત એક યંત્રમાનવ બની ગઈ છે, એમ તમને લાગે તો બીજો ગમે તેવો મોટો હોદ્દો તમને શું કામનો છે? એક માણસે એમ પૂછ્યાનું મને યાદ છે: “કોનાથી આગળ જવું? મારે તો મારી જાતથી જ આગળ જવું છે, અને

બીજાને માપે મારી જાતને માપવાને બદલે હું પોતે જ મારી જાતને બને તેટલી મહાન બનાવવા માગું છું.”

ઘણી વાર માણસો કહે છે કે તેમને નોકરી સાચવવા માટે જીવનમાં તડજોડ-સમાધાન કરવાં પડે છે. મારી તેમને એ સલાહ છે કે આવાં સમાધાન બને તેટલાં ઓછાં કરો, અને તમે જે રીતે જીવવા માગતા હો તેવી રીતે જીવવાનો તમારા ખાનગી જીવનમાં પ્રયાસ કરો. તમારા નોકરીધંધામાં જ્યાં તમારે ઝઝૂમવું પડતું હોય ત્યાંની પરિસ્થિતિમાં પણ આથી ફરક પડશે.

મુશ્કેલી એ છે કે પોતાની માન્યતા અનુસાર જીવવાના દૃઢ નિર્ણય સાથે પૂરતી સંખ્યામાં માણસો એકઠા થતા નથી. ફિલસૂફ સ્પાઈનોઝાની આ વાણી યાદ રહે તેવી છે: “માણસો અમુક વસ્તુને સાચી હોય તે પ્રમાણે વર્તે એટલે તેમાં માનતા પણ થઈ જાય છે.”

કદાચ તમારે સમાધાન કે બાંધછોડ તો કરવી પડતી હશે. પણ તેની કિંમત બહુ આકરી તો નથી ભરતા ને? તમારા ચારિત્ર્ય ઉપર તેની વિનાશકારી અસર પડે છે. તમારે પોતાની જાત સાથે જીવતાં શીખવું પડશે. કોઈ મૂળભૂત સાચી વસ્તુને વળગી ન રહેવામાં તમારું વ્યક્તિત્વ નબળું તો નથી પડ્યું ને એ તમારે વિચારવું જોઈએ.

લોકોએ પોતાનાં સમાધાનો કે તડજોડની ચકાસણી કરવી જોઈએ. અલબત્ત, સમાધાન તો હું ધારું છું કે જીવનમાં તમારે કરવાં પડશે. પણ તમારા મૂળ હેતુને તમે આથી ભૂલી નથી જતાં, અને તમે થોડા આગળ વધી શકો છો, એમ તમને લાગે તો સળંગ જીવનરચનાના ચોકઠામાં તમારા સમાધાનને તમે વાજબી ઠરાવી શકશો. ઘણી વાર લોકો તમારું બધું સ્વીકારવા તૈયાર હોતા નથી, તેથી તેમને સાથે લેવા

માટે તમારે એક ડગ સામું ભરવું જોઈએ. હવે આ એકાદ ડગમાં તમારો મૂળ હેતુ માર્યો જતો નથી. પણ જો તમે મૂળ વાત જ છોડી જ દો, તો તમારા સમાધાનને વાજબી ઠરાવી શકશો નહિ. આથી તમને દુઃખ થશે, કેમ કે તમે જાણો છો કે તમારામાં હિંમતની ખામી હતી.

જ્યાં બધું કામ યંત્રોથી આપોઆપ થાય છે ત્યાં વ્યક્તિત્વ સાચવવાના અધિકારનો અમલ દિનપ્રતિદિન વધુ મુશ્કેલ થતો જાય છે. આપણા અનોખાપણાને ખોવાથી આપણા વ્યક્તિત્વને ખીલવવાની તકો ઓછી થાય છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં વ્યક્તિ એક અગત્યનું એકમ છે, એવું આપણે આ દેશમાં અભિમાન ધરાવીએ છીએ. ત્યાં આ વસ્તુ ઘણી મહત્વની થઈ પડે છે.

પ્રણાલીગત વર્તન કરવાનું ચાલુ દબાણ એ એક જોખમી વસ્તુ છે. લોકોએ શું માનવું, તે બાબતમાં તેમના ઉપર ઉપરાધાપરી એટલાં બધાં ભાષણો અને લેખોનો મારો ચલાવવામાં આવે છે કે પછી શું માનવું અને શું ન માનવું તે જ તેમને સમજાતું નથી. આ સંજોગોમા લોકોએ પોતે જ ક્યાં છે, અને શું વિચારે છે, તે નક્કી કરી લેવું જોઈએ. આથી જ હું માનું છું કે બાલ્યાવસ્થાથી જ બાળકને પોતાના મગજનો ઉપયોગ કરતાં શીખવવા માટે બધા પ્રયાસો કરવા જોઈએ. કેમ કે એક વસ્તુ નક્કી છે : તેઓ પોતે પોતા માટે નહિ વિચારે, તો પછી બીજાઓ તેમના માટે વિચારશે, અને તેમને માત્ર અનુસરવું જ પડશે.

મારાં સંતાનોએ લગ્નમાં કરેલી ભૂલો અને લીધેલા છૂટાછેડા માટે મને ઘણી વાર લોકો ઠપકાપાત્ર ગણે છે. મારો આનો એક જ જવાબ છે કે સંતાનો મોટાં અને પુખ્ત થાય પછી, તેમના નિર્ણયોમાં દરમ્યાનગીરી કરવાનો કોઈ માબાપને અધિકાર નથી. જો પૂછવામાં

આવે તો તમારી લાગણીઓ અને વિચારો તમે જરૂર રજૂ કરો. પણ પૂછવામાં ન આવે તો મોટા થયેલા માનવી ઉપર તમારા વિચારો લાદવા એ બિનજરૂરી દરમ્યાનગીરી છે. જ્યારે તમે તમારા વિચારો દર્શાવો તેમાં પણ તમારે વિવેક જાળવવો જોઈએ. નિર્ણય કરવાનો અધિકાર જે તમે સંતાનને નાનપણથી આપ્યો છે, તે વિષે આદર રાખીને જ તમારાં મંતવ્યો દર્શાવી શકાય.

મારા પતિ જ્યારે અમેરિકાના પ્રમુખપદ માટે ઉમેદવારી કરતા હતા, તે વખતે તેમણે અમારા એક સંતાનને છૂટાછેડા લેવાની ના કેમ ન પાડી તે વિષે મારા પતિને કોઈએ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો.

“મારાં સંતાનો તેમના જીવનમાં કેમ વર્તે તે તેમનો પોતાનો અંગત સવાલ છે. મારી નીતિ લોકો સ્વીકારે તેની સાથે આ વસ્તુને કાંઈ સંબંધ નથી. મારાં સંતાનો જે કાંઈ કરે તે માટે લોકો મને જવાબદાર નહિ ગણે એવી હું આશા રાખું છું. મારે તો મારા પગ ઉપર ઊભા રહીને મારા પોતાના નિર્ણયો અને કાર્યો માટે જ લોકોને જવાબ આપવાનો રહે છે.”

મારા પતિનો આ જવાબ હતો.

* * * * *

* આપત્તિ ‘માનવી’ બનાવે છે અને સંપત્તિ ‘રાક્ષસ’.

વિકટર હ્યુગો

* મનુષ્ય સંજોગોનો દાસ નથી. સંજોગો માનવીનો દાસ છે.

ડિઝરાયલી

* માનવી પોતાના મનમાં પોતાના વિશે જેવું વિચારે છે, એવો જ બની જાય છે.

સ્વેટ માર્સન

* સો હાથે ભેગું કરો અને હજાર હાથે વહેંચો.

અથર્વવેદ

લોકો પાસેથી સારામાં સારી રીતે કામ કેમ લેવું ?

આ દુનિયામાં કોઈ માણસ એકલો કશું કરી શકતો નથી. જીવનની કોઈ પણ સિદ્ધિ મેળવવામાં આપણે બીજાઓ પાસે કામ લેવું જ પડે છે. અબ્રાહમ લિંકન, ગાંધી કે ચર્ચીલ જેવા મહાન નેતાઓ પોતાનું નેતૃત્વ ભલે એકલે હાથે સ્થાપી શક્યા હોય, પરંતુ ધારેલાં પરિણામો મેળવવા માટે તેમને પણ અનુયાયીઓની જરૂર પડી હતી. બીજાઓને સાથે આવવાનું સમજાવી શકવાથી જ પરિવર્તનો હાંસલ થઈ શકે છે, અને કામ સિદ્ધ થાય છે.

પોતાની મેળે જ કરી શકાય એવાં કામો ઘણાં ઓછાં હોય છે, આ વાત આપણાં બાળકોને આપણે ખાસ ઠસાવવી જોઈએ. વ્યક્તિગત વિકાસની સાથોસાથ આપણે સહકારથી કામ કરવાની પણ એવી જ તીવ્ર જરૂરિયાત છે. બીજા લોકોને સમજવાની અને તેમની સાથેના આપણા સંપર્કને વધુમાં વધુ લાભદાયી બનાવવાની આવડતનો આમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

બધા સંસ્કૃત માનવી સંબંધોનો આધાર પરસ્પર આદરની ભાવના ઉપર રહેલો છે. કુટુંબના વર્તુળમાં તેની જરૂર છે. મૈત્રીમાં તે અનિવાર્ય છે. કોઈ પણ તબક્કે પોતાના સાથીઓ સાથેના કામમાં તેની જરૂરિયાત હોય છે. દુનિયાભરના લોકોમાં સહકારની ભાવના કેળવવા માટે પરસ્પર આદરની જરૂરિયાત વધુ ને વધુ જણાય છે.

વધતા જતા યંત્રયુગની આ દુનિયામાં લોકોના ટોળામાં અલગ

તરી આવે તેવી રીતે વ્યક્તિઓ તરીકે ઓળખાવાની તીવ્ર આકાંક્ષા લોકોમાં હોય છે. માત્ર અનામી ટોળાના સભ્ય તરીકે ઓળખાવાનું કોઈને પસંદ હોતું નથી. એક વાર એક મોટી પેઢીમાં વર્ષોથી કામ કરતા એક માણસે મગરૂરીથી મને એમ કહ્યું હતું: “લીફ્ટમેન મને ઓળખે છે. મારે માટે કયા માળે લીફ્ટ ઊભી રાખવી તે વિષે મારે તેને કહેવું પડતું નથી.” આ સાંભળીને મને દુઃખ થયેલું તે હજી મને યાદ છે.

દરેક માણસમાં પોતાના આગવા વ્યક્તિત્વની ભાવના રહેલી છે, અને તેની ઉપેક્ષા ન થવી જોઈએ. વ્યક્તિત્વના સ્વીકાર વગર તેને પોતાપણું લાગતું નથી. ગ્રીક દંતકથાના એન્ટોસ જેવી વાત છે. જમીન સાથેનો જ્યાં સુધી તેનો સંપર્ક રહ્યો ત્યાં સુધી તે જિતાયો નહિ, પણ જેવો જમીનથી ઊંચે ગયો કે તરત જ તેનો નાશ થયો.

બીજાઓ સાથે કામ લેવાની આવડત એ ઘણી અગત્યની વસ્તુ છે. નાનપણથી જ જો આ શીખવામાં આવે તો વધુ ફાયદો થાય, અને જીવન વધુ સરળ બને છે. બીજાઓ પ્રત્યે આદરની ભાવના નાનપણથી જ દરેક બાળકમાં કેળવવી જોઈએ. ત્યાર પછી બીજા નંબરની અગત્યની વસ્તુ પોતે જે માણસોને મળે તેમના પ્રત્યે બરાબર કાળજીથી ધ્યાન આપવાની છે; કે જેથી બીજી વાર તે તેમને મળે ત્યારે નામથી તેમને ઓળખી શકે; આથી બીજા લોકોના મનમાં પોતાના વ્યક્તિત્વનું ગૌરવ વધશે.

જ્યારે ઈંગ્લેન્ડની મંહારાણી ક્વીન એલીઝાબેથ ઈંગ્લેન્ડના રાજા સાથે અમેરિકાની મુલાકાતે આવ્યાં ત્યારે પોતાના એક સાદા કાર્યથી તેમણે સંખ્યાબંધ માનવીઓને પોતાના મિત્રો બનાવી દીધા હતા. જ્યારે તેઓ લોકોના ટોળા વચ્ચેથી ગાડીમાં પસાર થતાં હોય કે ચાલતાં હોય ત્યારે એકાએક ટોળામાંથી અમુક વ્યક્તિઓ સામે જોઈને

ઓળખ કાઢતાં, અથવા તો વાતચીત કરતાં. આથી તેઓ ગયા પછી લોકો આનંદ અને ઉત્સાહથી બોલી ઊઠતા : “રાણીએ મને બોલાવ્યો.” અથવા “રાણીએ મારા સામું જોયું.”

મોટા ટોળામાં અથવા મોટા પાયા ઉપર આમ થઈ શકે એ વસ્તુનો મને પહેલાં કદી ખ્યાલ જ નહોતો આવ્યો. તેથી આમાંથી મને પણ પાઠ મળ્યો. આખા ટોળા તરફ જોઈ રહેવાને બદલે હું કોઈ એકાદ બાળક કે એક બે વ્યક્તિઓ સાથે વાતચીત કરતી. આથી આજીબાજીના બધાને એમ લાગતું કે હું તેમની સાથે વાત કરું છું, અને તેમના પ્રત્યે અંગત ધ્યાન મેં આપ્યું છે.

આ તો મેં મોટા ટોળા સાથે કામ લેવાની વાત કરી, પણ વ્યક્તિઓને તે વધુ લાગુ પડે છે, વ્હાઈટ હાઉસમાં ટી પાર્ટી વખતે અમારી પાસેથી પસાર થતા ઘણા લોકોને હું ઓળખી શકતી નહોતી. શરૂઆતમાં આમ ઊભા રહીને અને હસ્તધૂનન કરવાથી થાક પણ લાગતો. પણ પાછળથી મને સમજાયું કે જો તમે લોકો પ્રત્યે ખરેખર કાળજીથી ધ્યાન આપો અને માત્ર યાંત્રિક ઢબથી નહિ પણ હૃદયના ઉમળકાથી હસ્તધૂનન કરો, તો તેમના દિલમાં તમારા પ્રત્યે નિકટતાની ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે.

આવી ઊડતી મુલાકાતો પછી વર્ષો પછી મને ઘણા માણસોએ કહ્યું છે, ‘મેં વ્હાઈટ હાઉસમાં તમારી સાથે હસ્તધૂનન કર્યું હતું.’ પછી મને તે યાદ ન હોય ત્યારે થોડી મૂંઝવણ થાય છે. હું પણ આ વસ્તુ યાદ રાખું એવી તેમની અપેક્ષા હોય છે. આ વાત થોડી આશ્ચર્ય પમાડે તેવી છે, પરંતુ તે વ્યક્તિ માટે તે ઘણી કિંમતી વસ્તુ છે. તમારી સામેની વ્યક્તિ ઉપર થોડી ક્ષણ માટે પણ તમે એકાગ્રતા રાખી શકો, તો તેને તમારા પ્રત્યે મમત્વ બંધાય છે.

બીજા વિશ્વવિગ્રહ દરમ્યાન દક્ષિણ પેસીફિકના પ્રવાસે હું ગયેલી ત્યારે હોસ્પિટલના વોર્ડોમાં માઈલો સુધી ફરતી, અને શક્ય હોય તેટલા ઘાયલ સૈનિકો સાથે વાતચીત કરતી, તેમનું અભિવાદન કરતી આ વાતને વર્ષો વીત્યાં પછી હું જ્યારે અમેરિકાના જુદા જુદા રાજ્યમાં ફરું છું, ત્યારે કોઈ ને કોઈ માણસો મને અચૂક મળી આવે છે, જેઓ કહે છે, 'કેમ, મને ઓળખ્યો કે? હું ફ્લાણી હોસ્પિટલના બીજી હરોળમાં ચોથા નંબરના ખાટલામાં હતો, ત્યારે મારા ઘર વિષે, મારા કુટુંબ વિષે અને મારા ધંધા વિષે આપણે વાતો થયેલી...'

અલબત્ત, ઘાયલોની અસંખ્ય હરોળના સમગ્ર ચિત્રમાં તેમના વ્યક્તિગત ચહેરાઓ તો ક્યારનાયે મારી સ્મૃતિમાંથી વિલીન થઈ ગયા હતા, પણ એ વાત હું કેમ કરી શકું? એટલે હું તો બેશરમ બનીને કહેતી 'અલબત્ત, મને યાદ છે.' અને કોઈ વાર કોઈ ખાસ પ્રસંગ બન્યો હોય તો તે વાત મને યાદ પણ રહેતી, પણ હું ભલે ભૂલી ગઈ હોઉં, તોપણ એક મૈત્રીભર્યો હાથ, તેમના દૂરના ઘરની યાદ અને તેમના સેનાપતિનો ઉત્સાહપ્રેરક સંદેશો તેમને માટે એક સદાયની મીઠી સ્મૃતિનું ચિહ્ન બની રહેતું.

તમે જે કોઈ નવા માણસને મળો, તેને એક શોધકના જુસ્સાથી મળો, તો તમને તે બધા માણસોમાં ખૂબ રસ પડશે; તેમ જ નવી નવી વ્યક્તિઓના વિચારો, અનુભવોના નવીન પ્રવાહોથી મુગ્ધ બની જશો. હું માત્ર પ્રખ્યાત માણસોને જ મળવાની વાત નથી કરતી. પણ જીવનના દરેક ક્ષેત્રના માનવીઓની વાત કરું છું. આ ખજાનાની શોધમાં તમને એવા અણધાર્યા ગુણો અને વિચિત્રતાઓ જાણવા મળશે કે જે તમારે માટે સદાય અણખૂટ આશ્ચર્યોની ખાણ બની રહેશે. આ ખજાનો મેળવવા તમારે માત્ર ખોદવાનો પરિશ્રમ કરવો પડશે.

આવી શોધને સફળ બનાવવા માટે તમારે બે ગુણો ખીલવવા પડશે, જે તમે અનુભવથી કરી શકશો. એક તો સારા શ્રોતા બનવાની તમારામાં લાયકાત જોઈશે. બીજું બીજા માણસના સ્થાનમાં તમારી જાતને મૂકવાની કલ્પનાશક્તિ તમારામાં જોઈશે. તે શું વિચારે છે, શું અનુભવે છે, તેની પૂર્વભૂમિકા શું છે, તેનાં મૂળ કઈ જમીનમાંથી ઊગ્યાં છે, તેમ જ તેના વિચારને ઘડનારાં રીતરિવાજો, માન્યતાઓ અને વિચારો શું છે, તે બધું સમજવા તમારે પ્રયાસ કરવો પડશે.

મોટી ઉંમરના અને અનુભવી માણસને માટે આ કરવું અલબત્ત સરળ છે. પણ જુવાનીમાં આ શરૂ કરવું સલાહભર્યું છે, કે જેથી આ બધા અનુભવોનો સંગ્રહ વધતો જાય, અને મોટી ઉંમરમાં કામમાં આવે. તમારા વર્તુળની બહારના લોકો સાથે પણ જો તમે તેમને સમજવાનો અને મળવાનો પ્રયત્ન કરો તો એક જાતનો સહાનુભૂતિભર્યો સંબંધ બંધાઈ શકે છે.

ખાણિયાઓની સ્ત્રીઓ સાથે બેસીને અને તેમની વાતો સાંભળીને જ મને તેમને વિષે સાચો ખ્યાલ આવ્યો. ખાણિયાની પત્ની થવું એટલે શું તેની ખબર પડી. આ જ્ઞાન મને એકાએક નહોતું થયું, પણ તેમનાં ઘરોમાં તેમના નાના રસોડામાં જઈને મેં તેમની સાથે તેમના પતિઓની હાજરીમાં અને ગેરહાજરીમાં સંખ્યાબંધ વખત વાત કરી છે.

આ સ્ત્રીઓની વાત સાંભળીને તેમના વાતાવરણનો અભ્યાસ કરીને ધીમે ધીમે મને તેમની લાગણીઓ અને દુઃખો સમજાયાં. બૌદ્ધિક રીતે તો ઘણાં વરસોથી બીજાઓની અમુક જરૂરિયાતો આપણને સમજાય, પરંતુ જ્યાં સુધી આપણી પોતાની આંખોથી આ ન જોઈએ, અને પોતાના હૃદયથી ન અનુભવીએ, ત્યાં સુધી બીજા લોકોને આપણે કદી સમજી શકવાના નથી.

જો તમારે લોકો સાથે સરળતાથી તેમ જ સારામાં સારી રીતે કામ પાડવું હોય તો તેમનો માત્ર વિશ્વાસ જીતવો એટલું બસ નથી. તેમની પૂર્વભૂમિકાને કે તેમના દૃષ્ટિબિંદુને જાણ્યા વગર તમે વાત કરશો તે બધી નકામી જશે. તમે તેમના હૃદયને પહોંચી શકવાના નથી.

લોકોને કેમ વશ કરવા? અભિનેતાઓને આ ગુણ ઘણો સાધ્ય હોય છે. કેમ કે તેમને પોતાના પ્રેક્ષકોનો હંમેશાં વિચાર કરવાનો હોય છે. હેલન ગેહેગન ડગલાસ કહેતી કે એક્ટ્રેસ તરીકેની જે તાલીમ તેને મળી હતી, તે તેની રાજદ્વારી કારકિર્દીમાં ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી હતી. પોતાના ભાષણના પ્રત્યાઘાત શ્રોતાઓમાં કેવા પડે છે, તે જોવાની તેને ટેવ પડી હતી. તેને જ્યારે એમ લાગે કે પોતે ધારેલી અસર શ્રોતાઓ ઉપર પાડી શકતી નથી, ત્યારે તે જરૂર અનુસાર પોતાના ભાષણમાં ફેરફાર કરતી, અને વધુ અસરકારક થાય તેવા શબ્દોમાં તે ફેરવી નાખતી.

રેડિયો ઉપરના મારા પતિના વાર્તાલાપો ઘણા સફળ નીવડતા, કારણ કે દરેક જણ સમજી શકે તેવી સાદી અને સરળ રીતે અટપટા સવાલો મૂકતાં તેમને આવડતું હતું. ઘણી વાર હાઈડ પાર્ક ખાતેની પોતાની મુલાકાત દરમિયાન અમારા ખેડૂત પાડોશીઓ સાથે થયેલી વાતોનાં દૃષ્ટાંતો ટાંકીને પોતાનો મુદ્દો તેઓ વધુ સ્પષ્ટ કરતા. સરકારી તંત્રના અટપટ સવાલોને વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે તેઓ આવા સ્થાનિક દૃષ્ટાંતોનો ઘણી વાર ઉપયોગ કરતા.

હું એક એવા યુવાનને ઓળખું છું કે જે વિદ્યાર્થીઓમાં ઘણો લોકપ્રિય થઈ પડ્યો છે. તે વિદ્યાર્થીઓનાં દૃષ્ટિબિંદુ જાણતો હોવાથી પોતાની જાતને તેમને સ્થાને મૂકીને તેમની સાથે તુરત જીવંત સંબંધ

બાંધી શકતો. લોકો સાથે સફળતાપૂર્વક કામ પાડવાની મને લાગે છે કે આ જ ચાવી છે.

વિદ્યાર્થીઓનાં મંડળો સમક્ષ તેને ભાષણ કરતાં મેં ઘણી વાર સાંભળ્યો છે. બીજાની સ્થિતિમાં પોતે હોય, એ વખતના અનુભવનું સ્મરણ રહેવું કેટલું ઉપયોગી છે, તે વાત મને તેની પાસેથી સમજાઈ. દાખલા તરીકે કેઈ પણ જુવાન લશ્કરમાં દાખલ થાય અને પ્રાથમિક તાલીમ લેતો હોય ત્યારે તેના મનમાં કેવી લાગણીઓ થાય તે વાતની તેને ખબર હતી. નવા શિખાઉને પૂરતો અનુભવ થયા પહેલાં કેટલાક નિયમો અને નિયમનો કેવળ અર્થ વગરનાં લાગે છે તે વસ્તુ યાદ કરતાં તે પોતાના શ્રોતાઓને કહેતો કે કેટલાક નિયમો તો આજ સુધી તેને કેવળ અર્થ વગરના લાગ્યા છે.

કેટલાક સરકારી કૂટપ્રશ્નોની ચર્ચા કરતી વખતે તે આ વાતથી શરૂઆત કરતો. અને જે લોકોએ આ સવાલોનો કદી વિચાર ન કર્યો હોય, તેમનું લક્ષ તે સવાલો પ્રત્યે આકર્ષી શકતો. પોતાને જે કહેવાનું હોય તે ચોક્કસ રીતે તે કહી શકતો, તેમ જ પોતાના શ્રોતાઓ સાથે એકરસ થઈ શકતો. શાળા કે કોલેજમાંથી બહાર નીકળીને લશ્કરી તંત્રમાં જોડાનારા યુવકો વિષે ચર્ચા કરીને દેશના બચાવ માટે શેની જરૂર છે, તે મુદ્દા ઉપર તેમને દોરી શકતો, તેમ જ તે પ્રત્યે દરેક વ્યક્તિની શી ફરજ છે, તે મુદ્દા તરફ તેમનું ધ્યાન દોરતો. વ્યક્તિગત સવાલ તરીકે વસ્તુને ઉપાડીને પોતાના મુખ્ય મુદ્દા તરફ જાય તે પહેલાં તે શ્રોતાઓનાં દિલ જીતી લેતો.

કમનસીબે કેટલાક લોકો એવા અગત્યના હોદ્દા ઉપર હોય છે, કે જે એમ માનતા હોય છે કે તેઓ બીજા ઉપર હુકમ કરીને—માલિક નોકરનું વલણ ધારણ કરીને અથવા તો પોતાની ઈચ્છા લાદીને જ બીજા

પાસેથી કામ લઈ શકે છે. અલબત્ત, કોઈ વાર આ વસ્તુથી કામ થાય પણ છે. હુકમોનું પાલન કરવામાં આવે છે. પણ આત્મ-સન્માનને ભોગે અને વિરોધની લાગણી સાથે આ હુકમોનું પાલન કરવામાં આવે છે. આજ્ઞાકિતપણાનો કંઈક ઉપયોગ હશે, પરંતુ દબાણ વગરના અને સ્વેચ્છાપૂર્વકના સહકારનું તે કદી સ્થાન નહિ લઈ શકે

પોતાના ઘર અથવા ઓફિસોમાં પોતાના નોકરો સાથે કામ લેવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ વિષેની ફરિયાદો લોકો ખૂબ કરતા હોય છે. હું આ અસંતુષ્ટ લોકોને હંમેશાં પૂછવા માગું છું કે તમે તમારા નોકરો સાથે કેવી રીતે વર્તો છો? નોકરો પ્રત્યે આદર અને વિવેકથી વર્તવામાં આવે છે ? નોકરોમાં પોતાને પૂરો વિશ્વાસ છે એવી ખાતરી શેઠ તરફથી આપવામાં આવે છે? તેમના વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે? જ્યારે તેઓ સારું કામ કરે ત્યારે તેમની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે? તેમને શાબાશી આપવામાં આવે છે? આમ કરવાથી નોકરોને કામમાં જે પ્રોત્સાહન મળે છે, અને જે વધુ પ્રયાસ કરવાનું મન થાય છે તેના પ્રમાણમાં આ ઘણી નાની વસ્તુ છે. છતાંય કોણ જાણે કેમ લોકો પોતે પ્રશંસા અને કદર ઝંખતા હોવા છતાં બીજાને તે લાયક હોય ત્યારે પણ આપવામાં સંકોચ સેવે છે.

મારા જીવનકાળ દરમ્યાન મારે સંખ્યાબંધ સમિતિઓમાં કામ કરવાનો પ્રસંગ પડ્યો છે. આ સમિતિના પ્રમુખને સાથેના માણસો સાથે સમાન હેતુ માટે સહકારથી કામ લેવાનું હોય છે. આ કામમાં માણસો સાથે કામ લેવાની આવડત યા અણઆવડતને પરિણામે કેટલા સફળ યા નિષ્ફળ થયા તે જોવામાં મને ખૂબ રસ પડ્યો હતો.

ઘણી વાર તો માણસ પોતાને પોતાના સાથીદારો પાસેથી કશું શીખવાનું નથી એવી ખોટી આત્મસંતોષની ભાવના સેવતો હોય છે,

તેથી આમ બને છે. પોતાના સાથીદારોને પોતાના વિરોધી બનાવવા માટે આનાથી વધુ ઝડપી રીત બીજી કોઈ નથી. દાખલા તરીકે એક સ્કૂલ બોર્ડના પ્રમુખને હું ઓળખું છું. તે એટલો ગર્વિષ્ઠ હતો કે પોતાને જોઈતી કોઈ વસ્તુનાં કારણો આપવાં કે સમજાવવામાં તેને નાનપ લાગતી. તેના હેતુઓ ઉમદા હતા, પરંતુ તેના આ વલણને કારણે તેને કોઈનો પણ સહકાર મળતો નહિ. પરિણામે તેની નિશાળો પાસે પૂરતાં નાણાં નથી. બાળકો માટે બસ કે ભોજનનો કોઈ પ્રબંધ નથી. તેના અભિમાનની આ કિંમત કેટલી ભારે કહેવાય!

પોતાના સાથીદારોના ટેકા કે મદદની પોતાને કાંઈ જરૂર નથી એવી સંપૂર્ણ આત્મપૂર્ણતાની લાગણીથી વર્તનાર માણસ કોઈ પણ વખતે - ખાસ કરીને સમિતિના કામકાજમાં-સફળ થયો એવો દાખલો મારી જાણમાં નથી. લોકો પાસેથી કામ લેવાની સૌથી અસરકારક રીત તેમની મદદ માટે અપીલ કરવાની છે. જો તેમને લાગે કે તમને તેમની મદદની જરૂર છે, અને મદદને તમે આવકારશો તો તમારી જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા તેઓ પોતાનાથી બનતું બધું કરી છૂટશે.

લોકોના મંડળ સાથે કામ લેવામાં એક વસ્તુ તમારે સતત ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે કે તમે વિધવિધ જાતની વ્યક્તિઓ સાથે કામ લઈ રહ્યા છો. તેમાં કેટલાક તો પોતાને બીજા કરતાં વધુ બુદ્ધિમાન હોવાનું મનાવવા માગતા હશે. ત્યારે બીજા તદ્દન અજ્ઞાત રીતે રહેવાનું પસંદ કરશે. આ બધા વિવિધ જાતના માણસોને એક સંઘમાં રાખીને તેમની પાસેથી વધુમાં વધુ કામ લેવું એ સરળ વસ્તુ નથી. આમાં મુખ્ય સવાલ બધાને એકપણું લાગે તેવી સમાન હિતની વસ્તુ શોધવાનો છે, કે જેથી બધાને પોતે એક સમગ્રના ભાગ છે એમ લાગે અને સાથો-સાથ દરેક જણને પોતાનો વિશિષ્ટ ફાળો આપવાનું પ્રોત્સાહન મળે.

અલબત્ત, તમારા હેતુઓનું અને જરૂરિયાતોનું સ્પષ્ટ ચિત્ર તેમને આપ્યા વગર એકતા દ્વારા વિવિધતા તમે સાધી શકશો નહિ, પણ જો તમે આ કરી શકો, અને સાથોસાથ બીજાને સાંભળવાનું ધૈર્ય બતાવી શકો, તો તમને લાગશે કે દરેક જણ પોતાનો વિશિષ્ટ ફાળો આપવા રાજીબુશીથી તૈયાર થશે.

હું જેમ લાંબા અનુભવ પછી શીખી છું, તેમ તમે પણ બુદ્ધિ વાપરીને ઘણા અખતરાઓ પછી સમૂહમાં કામ કરતાં અને સમૂહ પાસેથી કામ લેતાં શીખી શકશો. તેમ જ આજ સુધીમાં તમને મળેલા માણસો કરતાં જુદી જ જાતના માણસોને સમજતાં શીખી શકશો. પણ આમ કરવામાં ધીરજની જરૂર છે, બીજાને સાંભળવાની તૈયારીની અને બીજાઓના વિચારો અને લાગણીઓ સમજવાનો પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે.

પોતાના અંગત મિથ્યાભિમાનને બદલે મુખ્ય ધ્યેય ઉપર હંમેશાં વધુ ભાર મુકાવો જોઈએ. દાખલા તરીકે સમૂહકાર્યમાં મેં ઘણી વાર જોયું છે કે એકાદ માણસ ઘણી મહત્ત્વની સૂચના કરે છે. બીજો કોઈ તેનો વિરોધ કરે છે. આથી દરખાસ્ત મૂકનાર માણસ એકદમ વિરોધથી ગાજી ઊઠે છે. પરિણામે તેની દરખાસ્ત જ ઊડી જાય છે અને કામ આગળ વધતું નથી.

આને બદલે ધારો કે મૂળ દરખાસ્ત મૂકનારે બધી ટીકાઓ શાંતિથી સાંભળી લીધી હોત, અને ગુસ્સાથી ગાજી ઊઠવાને બદલે નમ્રતાથી તેનો સ્વીકાર કર્યો હોત અથવા તો બીજા કોઈએ મૂકેલ બીજા સૂચનને પણ ધ્યાનમાં લીધું હોત, અને તેમાં થોડા સુધારાવધારા સૂચવ્યા હોત, તો આખરે મૂળ હેતુને લગતી દરખાસ્ત થોડા સુધારાવધારા સાથે પણ જરૂર પસાર થઈ હોત.

આખરમાં કદાચ એમ પણ બને કે મૂળ દરખાસ્તનો વિરોધી બીજા સુધારાવધારા સ્વીકારીને એવી દરખાસ્ત મૂકે કે જે કદાચ મૂળ દરખાસ્તના હેતુનો સ્વીકાર કરતી હોય. હવે જો મૂળ દરખાસ્ત મૂકનારનો હેતુ કામ સિદ્ધ કરવાનો હોય તો તેને આથી આનંદ થશે. પણ તેને પોતાના કામ કરતાં પણ યશ પોતાને લેવાની ધારણા મુખ્ય હોય તો આખરે કશુંયે પાર નહિ પડે. સમૂહના કાર્યમાં યશ મેળવવાનો ખ્યાલ છોડીને પરિણામ ઉપર લક્ષ રાખવું એ ડહાપણભર્યું છે.

લાંબે સરવાળે સામાજિક બાબતોમાં, ધંધાવેપારમાં અને સરકારમાં જે વ્યક્તિ બીજાના વિચારોને સમજીને પચાવીને વ્યાપક સ્વરૂપમાં તે વિચારોનો ફેલાવો કરે છે, તેનો ફાળો વધુ કિંમતી અને વધુ મહાન હોય છે. આપણે ભૂલવું જોઈએ નહિ : આપણે મુખ્યત્વે વિચારો સાથે કામ લેવાનું હોતું નથી, પણ માણસો સાથે આપણા વિચારો તેમને ગળે ઉતારીને કામ લેવાનું હોય છે.

આપણા પોતાના વાતાવરણમાં જુદી જુદી જાતના લોકો સાથે કામ લેતાં આવડવું મુશ્કેલ છતાં જરૂરી તો છે જ; પરંતુ તદ્દન જુદા જ વાતાવરણના જુદી જુદી જાતના લોકો કે જેમના રીતરિવાજો અને રહેણીકરણી આપણાથી તદ્દન જુદાં હોય, તેમની સાથે કામ લેતાં શીખવાનું વધુ અને વધુ મુશ્કેલ હોવા છતાં ખૂબ જરૂરી છે. અત્યારે તો આ પૃથ્વી ઉપર રહેતા ભાતભાતના લોકો સાથે હળીમળીને રહેવાની આપણી આવડત ઉપર આ દુનિયાનું ભાવિ અને આ ગ્રહ ઉપરનું જીવન અવલંબે છે.

જુદા જુદા દેશોના લોકો સાથે હવેથી આપણે નવી જીવનપદ્ધતિથી રહેતાં શીખવું પડશે. આ માટે આ દેશવિદેશના લોકોની પૂર્વભૂમિકા, તેમની વિચારપ્રણાલિકાઓ અને તેમના રીતરિવાજો વિષે

જાણવાની આપણે ઉત્સુકતા રાખવી પડશે. આ ઘણી મહત્ત્વની વસ્તુ છે. આપણામાંના ઘણાને એમ લાગે છે કે આપણા રીતરિવાજો સિવાયના બીજા બધા રીતરિવાજો હસી કાઢવા જેવા અથવા ખોટા છે, અને તેના પ્રત્યે તિરસ્કાર દાખવવામાં આવે છે, અથવા તેની હાંસી ઉડાવવામાં આવે છે. આનાથી વધુ ખતરનાક અથવા મૂર્ખાઈભરી ભૂલ બીજી કોઈ નથી. બીજા લોકોના રીતરિવાજો પ્રત્યેનો અનાદર કાયમી અથવા સન્માનપૂર્ણ સંબંધો બાંધવામાં ઘાતક નીવડે છે.

બીજા દેશના રીતરિવાજો વિષેના અજ્ઞાનને કારણે ઘણી વાર અજાણ્યે આપણે ભૂલ કરી બેસીએ છીએ, અથવા બીજાને માહું લગાડીએ છીએ. કેટલાક જુવાનોએ કહેલી એક વાત મને યાદ આવે છે. એક વાર જુદા જુદા દેશના જુવાનોની એક સભા હતી. તેનો પ્રમુખ એક જુવાનિયો હતો, જેને આ કામનો કોઈ અનુભવ નહોતો. તેમ જ બીજા દેશના રીતરિવાજો પોતાના દેશના રિવાજો કરતાં કેટલા જુદા છે, તેનો પણ તેને ખ્યાલ નહોતો. વળી, પરદેશીઓ સાથે કામ પાડતાં પહેલાં તેમના રિવાજો વિષે માહિતી મેળવવાનું કેટલું જરૂરી છે, તેની પણ તેને ખબર નહોતી.

તેણે તો એકદમ ઉત્સાહમાં આવીને કેટલીક સમૂહ પ્રવૃત્તિઓની યોજના ઘડી કાઢી, જેમાં યુવકો અને યુવતીઓએ સાથે જોડાવાનું હતું. પણ આ મુદ્દા ઉપર તો આખી સભા લગભગ તૂટી પડી, તેથી તેને આઘાત સાથે આશ્ચર્ય થયું; કારણ કે તે વખતે જાપાનમાં યુવાન સ્ત્રી-પુરુષો વચ્ચેની સમાનતા ગેરવાજબી અને કઢંગી ગણાતી. જાપાનમાં તે કલ્પી જ નહોતી શકાતી.

પણ સભાના આ યુવાન પ્રમુખને જ્યારે સાચી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવ્યો, પછી જ્યારે તેણે નવો ઉકેલ બતાવ્યો ત્યારે બન્ને પક્ષના

રીતરિવાજોને આઘાત પહોંચાડયા સિવાય ધારેલો હેતુ સિદ્ધ થયો. મને આ જ રીત આદર્શ લાગે છે. એક પ્રજા તરીકે આપણે ઘણી વાર આપણાથી જુદા રીતરિવાજો અને દૃષ્ટિબિંદુઓને અધીરાઈથી અને ઘણી વાર અવિનય સાથે ઠોકરે મારીએ છીએ. જાણે આપણા રાહ સિવાયનાં બીજાં બધાં રાહરસમો ખોટાં જ હોય!

આપણે અમેરિકનોએ કશા પણ બદલાની આશા વગર દર્શાવેલ માનવી કરુણા, વસ્તુઓ અને નાણાંની સહાય દ્વારા બીજા દેશોની મૈત્રી વાજબી રીતે મેળવી છે, છતાં કાયમી મૈત્રી નભાવી શકવામાં વધુને વધુ નિષ્ફળ થતા જઈએ છીએ, તેનું આ જ કદાચ રહસ્ય હશે. બીજાઓ પ્રત્યે વિવેકભરી સમજણ, સહિષ્ણુતા અને આદર રાખવામાં ફક્ત આપણે નિષ્ફળ નીવડ્યા છીએ.

બીજા લોકોના રીતરિવાજોમાં સુધારો કરવાનું કામ આપણું નથી. આપણું કામ તો એ રીતરિવાજો શું છે, તે જાણીને શક્ય હોય તો તેને સમજવાનો પ્રયાસ કરવો, એ છે. જો કે આ હંમેશાં સહેલું હોય છે, એમ કહેવાનો મારો આશય નથી. દાખલા તરીકે આ દેશની કઈ યુવતીને જાપાનના ‘ગૃહથેલી’ રિવાજની સમજણ પડે? મને પણ આ રિવાજની ખબર જાપાનની એક મહિલા પત્રકાર મારફત જાણવા મળી. આ પત્રકાર મહિલાએ મને કહ્યું: “મિસિસ રૂઝવેલ્ટ, અમારી સૌથી મોટી તકલીફ આ ‘ગૃહથેલી’ ના રિવાજની છે.”

હું તો આ સાંભળીને સમજ્યા વગર તેના મોં સામું જ જોઈ રહી.

“અહો, તમને આ રિવાજની ખબર ક્યાંથી હોય? દરેક જાપાની કુટુંબમાં ઘરની વડેરી સ્ત્રી પાસે એક ચામડાની ગૃહથેલી રાખવામાં આવે છે. કુટુંબનો દરેક જણ જે કમાય, તે બધું આ થેલીમાં તેને મૂકી દેવું પડે છે. અને પછી કુટુંબનાં દરેક સ્ત્રી-પુરુષને આ વડેરી

સ્ત્રી પોતાના ખ્યાલ પ્રમાણે જરૂરી રકમ આપે છે. હવે અમારી બદલાતી જતી જીવનપદ્ધતિમાં આ રિવાજ અમને ખૂંચે છે. યુવતીઓ હવે આ રિવાજ સામે બળવો કરતી થઈ ગઈ છે.”

હું જ્યારે હિંદમાં પહેલવહેલી ગઈ ત્યારે હિંદી લોકોનો હાથ જોડીને નમસ્કાર કરવાનો અને અભિવાદન કરવાનો રિવાજ મને ઘણો જ ગમ્યો. એક દિવસે મુંબઈમાં એક મોટા સત્કારસમારંભ પ્રસંગે હિંદી યજમાન મહેમાનો જમતા હતા, ત્યાં એક ટેબલથી બીજે ટેબલ ફરતા હતા. અને જ્યારે સ્ત્રીઓ આવતી ત્યારે તેઓ હાથ જોડીને દરેક ટેબલ ઉપર બેઠેલા મહેમાનોનું અભિવાદન કરતી હતી.

છેવટે બહાર એકઠા થયેલા ગંજાવર ટોળાનું અભિવાદન સ્વીકારવા મને ઝરૂખામાં જવાનું કહેવામાં આવ્યું. હવે મારે શું કરવું તેનો મને વિચાર થઈ પડ્યો. આપણે અમેરિકામાં કરીએ છીએ તેમ હાથ હલાવવાનો કંઈ અર્થ નહોતો. તેથી મેં હિંદી લોકોની હાથ જોડીને નમસ્કાર કરવાની પદ્ધતિ અજમાવવાનો નિર્ણય કર્યો. હવે તેમને ગમતી આ નાનકડી પદ્ધતિ મેં અજમાવી તો તેના બદલામાં લોકોએ મને પુષ્કળ તાળીઓના ગગડાટોથી વધાવી લીધી. બીજા લોકોના રીતરિવાજો અને ટેવોને માન આપવું અને સ્વીકારવાં એ વસ્તુ છે તો નાની, પરંતુ તેનો બદલો પરસ્પર આદર અને સ્નેહભાવના સ્વરૂપમાં અનેક ગણો મળી જાય છે.

હું જ્યારે થાઈલેંડમાં હતી, ત્યારે મને જાણવા મળ્યું હતું કે બૌદ્ધ સાધુ જે પીળો ઝભ્ભો પહેરે છે, તે સ્ત્રીઓને કદી અડકતા નથી. મારી મૂર્ખાઈમાં હું આ રિવાજને એક વાર ભૂલી ગઈ. યાલે ખાતે જ્યારે હું હતી, ત્યારે ત્યાંના એક સંચાલકની ઓફિસમાં હું પરદેશના વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાત કરતી હતી, ત્યાં મેં એક યુવાન બૌદ્ધ સાધુ જોયો કે જે ત્યાં

શીખવા આવ્યો હતો. સહજ સ્ફુરણાથી મેં મારો હાથ હસ્તધૂનન માટે લંબાવ્યો. પણ તેને ઠંડો જોતાં એક ક્ષણમાં મને ખ્યાલ આવી ગયો કે મેં ભૂલ કરી હતી.

મેં તરત જ પેલા સંચાલકને કહ્યું: “મહેરબાની કરીને તેને કહો કે મને તેના રિવાજની ખબર તો હતી, પણ હું તે વસ્તુ ભૂલી ગઈ હતી. તેના પ્રત્યે અવિનય દર્શાવવાનો મારો કોઈ ઈરાદો નહોતો. હું તેનું અતિશય ઉમળકાભેર અભિવાદન કરું છું.”

જે લોકો ધંધાવેપાર અર્થે અથવા સરકારી કામકાજ માટે પરદેશ જાય છે, તેમને પણ તે દેશના રીતરિવાજો વિષે પૂરતી માહિતી અગાઉથી આપવામાં આવતી નથી. હવે આવા લોકો લાગણીપ્રધાન હોય તો પોતાના અજાણપણાથી વાકેફ હોવાને લીધે નવા મિત્રો કરતાં સંકોચાય છે. આને પરિણામે તેઓ પોતાના દેશવાસીઓ જે સ્થળે રહેતા હોય અથવા તો બીજા જે લોકોની ભાષા અને રીતરસમોથી તેઓ વાકેફ હોય તેટલા પૂરતા જ તેઓ હળેમળે છે. દેખીતું છે કે દુનિયાના લોકોના સંસર્ગમાં આવવાથી જે લાભો મળે તે આથી ઓછા થાય છે. આપણે તેમને સારી રીતે ઓળખવાની તકલીફ જ લેતા નથી. સોવિયટ લોકો આવી ભૂલો કદી નથી કરતા. પોતાના દેશથી બહાર જતાં પહેલાં તેમને જ્યાં મોકલવામાં આવે તે દેશની ભાષાથી પરિચિત કરવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ પણ તે દેશના રીતરિવાજોની પણ તેમને સંપૂર્ણ માહિતી અગાઉથી આપવામાં આવે છે.

પરદેશના લોકોના ખાસ કરીને જુદા સંસ્કારો અને વાતાવરણમાંથી આવતા લોકોના રીતરિવાજો માટે આપણે જેટલો આદર કેળવીએ તેટલો ઓછો છે. જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં તેમની સાથે કામ પાડવામાં આપણે તેમના રિવાજોને અનુસરવું જોઈએ. જાપાનમાં

હું જ્યારે હતી, ત્યારે તેમની માફક સળીઓથી ખાવાનું શીખવા મેં પ્રયાસ કર્યો હતો, તેથી જાપાનીઓને કેટલો આનંદ થયો હતો, તે મને હજી યાદ છે.

તેમ બીજી બાજુ એવા કેટલાક પરદેશી રિવાજો હોય છે કે જે ચલાવી ન લેવાય અને જે આપણને ન પણ ગમે. આવે પ્રસંગે બોલ્યા સિવાય કે વિરોધની લાગણી વગર પોતાની અસંમતિ દર્શાવી શકાય. દાખલા તરીકે જાપાનમાં એવો રિવાજ છે કે સ્ત્રીએ હંમેશાં પોતાના પતિની પાછળ જ ચાલવું. કોઈ પણ સ્ત્રીને આવી પરિસ્થિતિમાં મુકાવું પડે તે મને તો ગમે જ નહિ. તેથી જ્યારે હું જાપાનમાં કોઈ પતિ-પત્ની સાથે ચાલતી, ત્યારે હું હંમેશાં જાપાની પતિ અમારી સાથે જ ચાલે અને આગળ ચાલી ન જાય, તેવી જ હંમેશાં ગોઠવણ કરતી. કોઈ પણ જાતની ટીકા કે વિરોધ વગર મેં આથી એમ બતાવી આપ્યું કે આવા રિવાજમાં પાશ્ચાત્યની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીનો અનાદર થાય છે, જે કોઈ રીતે સ્વીકારી શકાય નહિ કે ચલાવી લેવાય નહિ.

લગભગ દાયકા પહેલાં એવો સમય હતો કે આ દેશના સરાસરી માણસને ઘણા ઓછા પરદેશીઓને મળવાનું થતું. અલબત્ત, વસાહતીઓ આ દેશમાં ઘણા આવતા, પણ તેઓ તો આ દેશના રીતરિવાજોને અપનાવી લઈને બને તેટલી ઝડપથી અહીંના વાતાવરણમાં ભળી જતા. પણ આજે તો આખી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. જો કે આપણા વસાહતી ધારાઓ હવે કડક થવાથી અહીંના નાગરિકો બનવા માટે હવે ઓછા લોકો અહીં આવે છે, પરંતુ હવે સંયુક્ત રાષ્ટ્રો સાથે સંકળાયેલા ઘણા માણસો અને પ્રતિનિધિ મંડળો અહીં આવે છે કે જેઓ પોતાનો અનોખો પોશાક, રિવાજો અને વિચારપ્રણાલિકાઓ જાળવી રાખતાં હોય છે.

માણસો માણસો વચ્ચે તફાવતો હોય છે, એવી વાતો તો આપણે બહુ કરીએ છીએ, પરંતુ આપણા દેશમાં જ આપણે જોઈશું તો સંજોગોએ ગમે તેટલા તફાવતો નિર્માણ કર્યા હોય તોપણ આપણા બધામાં કેટલીક મોટી સમાનતાઓ રહેલી છે. આપણે ગરીબ કે શ્રીમંત હોઈએ તોપણ આપણે આપણાં બાળકોને સારામાં સારી રીતે ભણાવવા માગીએ છીએ. શ્રીમંત હોઈએ કે ગરીબ, પણ આપણને બધાને આપણા પાડોશીઓના આદરની કદાચ સ્નેહની ભૂખ હોય છે. આપણા જીવનના ગમે તેવા સંજોગો હોય તોપણ જીવનમાં પ્રેમ અને મૃત્યુ આપણને બધાને આવે જ છે. ખરી અગત્યની મોટી વસ્તુમાં તફાવતો કરતાં સામ્ય ઘણું વધારે હોય છે.

આપણા દેશને જેમ આ લાગુ પડે છે, તેમ દુનિયાભરને આ વસ્તુ એટલી જ લાગુ પડે છે. લોકોને બધે સરખી જ વસ્તુ જોઈતી હોય છે. તેઓ બધા એક જ વસ્તુ માટે કોશિશ કરે છે. લોકોનાં દુઃખો પણ લગભગ સમાન હોય છે. અલબત્ત, તફાવતો અગત્યના હોય છે, પરંતુ આ તફાવતો ઉપરછલ્લા હોય છે. પાયાની વસ્તુઓ બધાને માટે સરખી હોય છે.

આપણા બધાના કલ્યાણ માટે આપણે પરદેશના લોકો સાથે માત્ર આપણી રીતે નહિ, પણ તેમની રીતે પરસ્પર આદર અને સમજૂતીની ભાવનાથી કામ લેવું જોઈએ. કોઈ પણ જુવાન માણસ પોતાના વ્યક્તિત્વ માટે જેટલું ગૌરવ રાખે તેટલું જ ગૌરવ બીજાના વ્યક્તિત્વ માટે રાખે તે ઘણું જરૂરી છે; કારણ કે શરૂઆતમાં મેં કહ્યું તેમ કોઈ કાર્ય એકલાથી બનતું નથી. આપણને મળી શકે તેટલી બધી મૈત્રી અને ટેકાની જરૂર છે, પણ તેની કિંમત ચૂકવવી જોઈએ.

* * * * *

જવાબદારી ઉઠાવતાં શીખો

જીવનમાં આપણી પસંદગીઓ દ્વારા આપણે જ આપણા સ્રષ્ટા બનીએ છીએ. ખરેખરા અર્થમાં આપણે પુખ્ત બનીએ ત્યાં સુધીમાં આપણે કરેલી પસંદગીઓનો સરવાળો એ જ આપણું આજનું વ્યક્તિત્વ બની રહે છે.

જે માણસ પોતે આજે જે બન્યો છે, તેને વિષે બીજા ઉપર જવાબદારી નાખવા માગે છે, અથવા “પોતાના અંકુશ બહારના સંજોગો” ની સર્વગ્રાહી છટકબારી શોધવા માગે છે, તેને આ વસ્તુ ગમે તેવી નથી. આવા માણસને તે સંજોગો સદાય પોતાના અંકુશ બહારના જ લાગવાના. પણ હું દઢપણે માનું છું કે લાંબે સરવાળે આપણામાંના દરેકે પોતાની અને પોતાનાં કાર્યો માટેની જવાબદારી સ્વીકારવી જોઈએ.

મારા આ દષ્ટિબિંદુ માટે કોઈ કોઈ વાર મને ઠપકો આપવામાં આવે છે. મને કહેવામાં આવે છે કે માનસપૃથક્કરણ અને માનસશાસ્ત્ર દ્વારા આજે વ્યક્તિના ઘડતરમાં ઘણી મદદ મળે છે. અલબત્ત, મને ખબર છે કે આવી ઘણી મદદ મળે છે; કે જેથી નિરાશા અને વિફળતાના પરિણામે ભૂતકાળમાં જે કરુણ પરિસ્થિતિ બનતી, તેને નિવારી શકાય છે.

પણ મને લાગે છે કે આ વસ્તુમાં થોડું જોખમ પણ રહેલું છે. મૂળ હેતુ વ્યક્તિને તેના પગ ઉપર ઊભો રહેવા શક્તિમાન બનાવવાનો છે, એ વસ્તુ મદદ કરવાની ઈચ્છામાં ભુલાઈ જવા સંભવ છે. ઘણી વાર લોકો આ બહારની મદદને વળગી રહે છે, અને ટેકા વગર એકલા પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેવા આનાકાની કરે છે.

સ્વાશ્રય વિષેનો મારો ખ્યાલ માત્ર પોતાના પૂરતી જવાબદારી કરતાં ઘણો આગળ જાય છે. આખરે તો આપણામાંનો દરેક પોતાની કોમના કલ્યાણ માટે, પોતાની સરકાર માટે અને પોતે જે દુનિયામાં રહે છે, તેને માટે જવાબદાર છે.

આ એક કઠિન પરિસ્થિતિ છે. આજે સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ આપણાં પરિચિત સીમાચિહ્નો લુપ્ત થઈ ગયાં છે. જે જૂનું સ્થાપિત અને પરિચિત હતું, તેમાં એક જાતની આધ્યાત્મિક સલામતી હતી અને તે કાયમી લાગતું હતું. પોતાની પાસે શેની આશા રાખવામાં આવે છે, તેની લોકોને ખબર હતી. કઈ પરિસ્થિતિ સાથે કામ લેવાનું છે, તે પણ તેઓ જાણતા હતા. તેમના સમયની રૂઢ માન્યતાઓ તેઓ સ્વીકારી લેતા હતા.

પણ આજે આ બધી પરિચિત વસ્તુઓ ક્યાં છે? જાણીતી પરિસ્થિતિ પણ ક્યાં છે? જૂની સલામતી પણ હવે દેખાતી નથી. તેને બદલે આપણે એક અપરિચિત દુનિયામાં આવી પડ્યા છીએ. અજાણ્યાં તત્ત્વો સાથે કામ લેવાનું છે. અને આપણી જાતે નવા રસ્તાઓ ઉપર પ્રયાણ કરવાનું છે.

કર્કગાર્ડે કહ્યું છે કે “સ્વતંત્રતાનાં જે ચક્કર આવે છે, તેનું નામ ચિંતા છે.” માણસો જે સ્વતંત્રતાની વાત કરે છે, જેને માટે તેઓ લડે છે, તે કેટલાક લોકોને મન ઘણી જોખમી વસ્તુ છે. એક તો સ્વતંત્રતાની ભારે કિંમત ચૂકવવી પડે છે, અને સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી પણ તેને સાચવવી પડે છે, કેમ કે સ્વતંત્રતાની સાથોસાથ દરેક માણસની જવાબદારી વધી જાય છે. પણ જે માણસ પોતે વધવા માગતો નથી, જે પોતાનો બોજ પોતે ઉપાડવા માગતો નથી, તેને માટે આ એક ભયભીત બનાવે તેવી પરિસ્થિતિ છે.

આપણે એક અણગમતી હકીકતનો સ્વીકાર કરવાનો રહે છે કે આપણામાં ઘણી વાર ઉપરછલ્લી રીતે જોવાનું વલણ હોય છે. આપણે એમ માનીને આગળ ચાલીએ છીએ કે બધાને સ્વતંત્રતા જોઈએ છે. પણ આપણે ઈચ્છીએ છતાં આ સત્ય હકીકત નથી. સંખ્યાબંધ એવાં સ્ત્રી-પુરુષો છે કે જેઓ પોતાની સ્વતંત્રતા આપી દઈને વધુ સુખી થાય છે. બીજા કોઈ તેમને દોરે અથવા તેમને માટે નિર્ણયો કરે એ વસ્તુ તેમને વધુ ગમે છે. તેઓ પોતે જાતે કોઈ નિર્ણય કરવા માગતાં નથી. તેઓ પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેવા માગતાં નથી.

મને ઘણી વાર લાગ્યું છે કે હિંસા, ઘાતકીપણું અને લોભ જેવાં આક્રમણકારી પાપો તરફ લોકોનું ધ્યાન એટલું બધું ખેંચાયું છે કે બેપરવાઈ અને આળસ જેવાં નિષ્ક્રિય પાપો તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચાયું નથી. જો કે સમાજ ઉપર લાંબે સરવાળે આવાં નિષ્ક્રિય પાપોની વિનાશક અસર વધુ પડે છે.

પોતાનાં બધાં કાર્યો માટેની જવાબદારી ઉઠાવવી, તેમ જ જાતે પોતાની પસંદગીનો ઉપયોગ કરીને પરિણામને પહોંચી વળવું એ બધું આપણાં બાળકોએ સૌથી પ્રથમ શીખવાનું છે. પીઠ માનવી તરીકેના તેમના દરજ્જાને આ અનુરૂપ છે એટલું જ નહિ, પણ આપણી આખી લોકશાહી પદ્ધતિનું ભાવિ તેના ઉપર અવલંબે છે. આપણી રાજ્યપદ્ધતિ સ્વશાસનના સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલી છે, પણ વ્યક્તિઓ કે જે આ પદ્ધતિ ઘડે છે, તેઓ જો પોતાની જાતનું શાસન કરવા અસમર્થ હોય તો આ પદ્ધતિ ટકી શકશે નહિ.

લગભગ બધાં બાળકોને તેમની નાની ઉંમરમાં એમ લાગે છે કે તેમનો ઉછેર અને ઘરની તાલીમ એ તેમના દુઃખનું મૂળ છે, અને તેઓ પોતાની જિંદગી પાછળથી જે રીતે ગાળે તેમાં તેમના બાળપણના

વાતાવરણની મોટી જવાબદારી છે. કોઈ ગંભીર ભૂલ અથવા તો પોતાના ચારિત્ર્યની કોઈ નબળાઈ માટે પોતે જ જવાબદાર છે, એ હકીકતનો કોઈ થોડા દુઃખ વગર સ્વીકાર કરી શકતું નથી. આ જવાબદારી કોઈ બીજા ઉપર અથવા તો સંજોગો ઉપર મૂકવાનું કામ ઘણું સરળ છે.

કોઈ પણ જાતની નિષ્ફળતાના બચાવમાં સહજ રીતે એમ તરત કહેવામાં આવે છે કે “એ મારો ગુનો નહોતો.” પક્વ અને અપક્વ માનવી વચ્ચે આ જ તફાવતનો મુદ્દો છે. પક્વ અથવા પુખ્ત માનવી તો તરત કહેશે કે “આ મારો વાંક છે. મેં જ ભૂલ કરી છે. મેં ખોટો નિર્ણય કેમ કર્યો તે મને સમજાયું હોવાથી હું હવે તે જ ભૂલ ફરી નહિ કરું.”

પણ જે માણસ પોતાની છટકબારીને વળગી રહીને “એ મારો વાંક નહોતો” એમ કહે છે, તે પોતે જૂઠું તો બોલે જ છે, પરંતુ પોતાની જવાબદારીને પણ ટાળે છે. તે માણસ આવી ભૂલ ફરી અને ફરી વાર કરશે અને પોતે ઘણો દુઃખી થશે. કેમ કે સંજોગો તેના કાબૂ બહાર હતા, અને એ સદાય રહેશે.

ભૂલ કરવાથી આપણે શરમાવાનું શું કારણ છે? કોઈ પણ માણસ સંપૂર્ણ રીતે ડાહ્યો હોતો નથી. પોતાની ઉચ્ચતમ શક્તિ અનુસાર હંમેશાં દરેક માણસ જીવી શકતો નથી. તમે જો કાંઈ જ ન કરો, એ સિવાય તો દરેક માણસને નિષ્ફળતા મળે જ છે, અને કાંઈ ન કરવું એ તો મોટામાં મોટી નિષ્ફળતા છે. વધુમાં વધુ આપણે એટલું જ કરીએ કે આપણી જાત સાથે પ્રામાણિક રહીએ, નમ્ર બનીને કોશિશ કરીએ, અને જેમ જેમ સમજ વધતી જાય તેમ તેમ આપણી ભૂલો સુધારીએ અને ભવિષ્યમાં તે ભૂલો થતી ટાળીએ.

બાળપણમાં એક સમય એવો હોય છે કે જ્યારે દરેક ઉખાણાનો

છેલ્લો જવાબ ચોપડીના છેલ્લા પાને આપેલો હોય છે. ગણિતના દાખલાના જવાબો છેલ્લે આપ્યા હોય છે. પણ જેમ જેમ પરિચિત સીમાચિહ્નોનો લુપ્ત થતાં જાય છે, તેમ તેમ આખરી જવાબો ઓછા ને ઓછા મળે છે. હવે તો સવાલો પણ નવા હોય છે. હવે સાચું અને ખોટું શું તેનો નિર્ણય કરવાની જવાબદારી પણ આપણા ઉપર જ આવેલી હોય છે. આપણે પોતે જ આપણા માટે વિચાર કરતાં શીખવાનું હોય છે.

આપણામાંના દરેકને કોઈ કોઈ વાર એવું મનમાં થાય છે કે વડેરાઓ જુવાનોને શીખવી શકતા નથી, તેમના અનુભવોના ભાગીદાર બની શકતા નથી, અને જુવાનોને ભૂલો કરતાં બચાવી શકતા નથી એ કેટલા અફસોસની વાત છે! દરેક માણસે પોતે જ પોતાના અનુભવ અને ભૂલોમાંથી શીખવાનું રહે છે, એમ શા માટે? પણ મને લાગે છે કે આ જ ઉત્તમ રસ્તો છે; કેમ કે મોટેરાંઓ પણ કેટલું ખોટું શીખ્યાં છે! અને કદાચ તેઓ ધારતાં હોય એટલું તેમના અનુભવ ઉપરથી તેઓ ન પણ શીખ્યા હોય! આ વિચારીએ તો તેમની પાસેથી શીખવાનું ન મળ્યું તેમાં જુવાન પેઢીએ બહુ ગુમાવ્યું નથી.

બાળકોના સવાલોનો જવાબ આપવામાં અને તેમના વિચારો અને વર્તનને દોરવણી આપવામાં ઘણી નમ્રતાની જરૂર છે. સારા અને નરસાના તેમ જ સાચા અને ખોટાના અફર નિયમો બાળકો પાસે મૂકતા પહેલાં પોતે ભૂલથી પર છે, એવી ખાતરી પોતાને હોવી જોઈએ.

મારાં સાસુ મને ઘણી વાર કહેતાં : “બાળકોને આ કરવું, આ ન કરવું એમ તું શા માટે કહેતી નથી ?”

હું જવાબ આપતી : “મારો રસ્તો તેમને માટે સર્વોત્તમ છે તેની મને ખાતરી નથી.”

પણ તેઓ દઢતાથી કહેતાં : “નહિ નહિ, શું સાચું અને શું ખોટું તેની તને ખબર જ છે. સાચું એક જ હોઈ શકે છે, અને ખોટું પણ એક જ હોઈ શકે છે.”

તેમને મન દરેક વસ્તુ બે જ સ્વરૂપે જણાતી : કાં સારી કાં નરસી. તેમના ખ્યાલ પ્રમાણે વચલા ગાળાની કોઈ વસ્તુ હતી જ નહિ. તેમને એ વસ્તુનો ખ્યાલ જ નહોતો આવતો કે તેમના ઘણા નિયમો એવી રૂઢિઓ અને સામાજિક પરિસ્થિતિ અને માળખા ઉપરથી રચાયેલા હતા કે જેનું તેઓ દાદીમા થયાં ત્યારે અસ્તિત્વ જ નહોતું રહ્યું.

આજે પણ સંખ્યાબંધ એવા વૃદ્ધ માણસો છે કે જે જૂના રીતરિવાજોને દુનિયા કેવી પલટાઈ ગઈ છે, તેનો વિચાર કર્યા વગર દઢતાથી વળગી રહ્યા છે. વાતવાતમાં તેઓ આજના જમાના સાથે જેને સંબંધ ન હોય તેવો કોઈ નિયમ કે દૃષ્ટિબિંદુ ટાંકીને કહેશે : “અમારા જમાનામાં તો આમ હતું.”

ઘણી વાર આપણે જુવાનો પાસે ઘણી નાની ઉંમરમાં જાતે નિર્ણય કરવાની શક્તિની અપેક્ષા રાખીએ છીએ કે જ્યારે તેઓ અમુક ચોક્કસ નિયમો તેમને માટે ઘડેલા હોય એવું ઈચ્છતા હોય છે. પણ વર્તમાન સમાજમાં તેમણે જાતે જ પોતાની વસ્તુનો વિચાર કરીને નિર્ણય કરવાનો હોવાથી આપણે તેમને જેટલા જલદી સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરતાં બનાવીએ તેટલું સારું છે.

જ્યારે પહેલવહેલી વખતે બાળકને પોતાને જાતે નિર્ણય કે પસંદગી કરવાની આવે છે, ત્યારે તે જરા ગભરાય પણ છે. દાખલા તરીકે નાની છોકરી જ્યારે પૂછે કે “આજે નિશાળે હું કયો પોશાક પહેરીને જાઉં?” ત્યારે તેની મા તેને એમ કહે છે : “એ તારે નક્કી કરવાનું છે.”

આવા પ્રસંગે બાળક નિર્ણય કરવા આનાકાની કરતું હોય છે. પોતાની પસંદગી બરાબર છે કે કેમ તેની તેને ચોક્કસ ખાતરી હોતી નથી. ઊલટું તેને આજ સુધીનો જરૂરી ટેકો પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો છે, એવી બીક પણ લાગે છે.

જ્યારે પહેલવહેલી વખતે છોકરો રમતાં રમતાં પોતાના દડાથી બારીનો કાચ ભાંગી નાખે છે, ત્યારે જો તેને એમ કહેવામાં આવે કે તે આ માટે જવાબદાર છે, અને ઘરઘણી પાસે જઈને પોતાનો વાંક તેણે કબૂલ કરવો જોઈએ, તો તેને આઘાત લાગશે અને ગુસ્સો ચડશે. તેને તો એમ જ ખ્યાલ હોય છે કે બધી તકલીફો સામે માબાપોએ ઢાલ અને રક્ષણ બનવું જોઈએ. બાળકને તમે બહુ ગુનાનો ખ્યાલ આપો તો કદાચ બીજી વાર આવું બનશે ત્યારે તે છુપાવશે. પણ જો તમે તેને પરિસ્થિતિ સમજાવીને તેના બાળપણને બદલે તેની મર્દાનગીને જાગૃત કરી શકો તો તેનો ઈચ્છાપૂર્વકનો સહકાર આ વાતમાં તમને મળશે.

બાળકો જ્યારે મોટાં થતાં હોય ત્યારે જ તેમનાં કાર્યો અને પ્રત્યાઘાતો ઉપર નજર રાખવી જોઈએ, કે જેથી જ્યારે જવાબદારી ટાળવાની તેમની મનોવૃત્તિનો તમને તુરત ખ્યાલ આવે. ઘણી વાર માતાઓ કહેતી હોય છે : “ટોમ ઉપર હું કામ છોડું તો મને ખાતરી છે કે કામ જરૂર થશે. પણ ડિક ઉપર આધાર ન રાખી શકાય. તે ટેનિસ રમવા જાય અને કામને બિલકુલ ભૂલી જાય તેવો સંભવ છે.”

આ તબક્કાએ ડિકને શીખવવું જોઈએ કે તે પોતાની જવાબદારીને ટાળી શકે નહિ. કોઈ વાર આને માટે થોડી સજા રાખવી પણ સારી. તેનું કામ કર્યા પહેલાં ટેનિસ રમવા નહિ જવાય એમ તેને કહી દેવું જોઈએ. જવાબદારી ટાળવાનું સહેલું હોવાથી તે એકદમ ઊંડાં મૂળ ધાલી દે છે. અને જો તેને ચલાવી લેવામાં આવે તો એક ટેવ બની

જાય છે.

જવાબદારીના સ્વીકાર વગર માનવીનો વિકાસ નથી. જેટલું જલદી બની શકે તેટલું જવાબદારીનું ભાન કેળવવું જોઈએ. ઘણાં કુટુંબોમાં એક જ માણસ બધી જવાબદારીઓ ઉઠાવતો હોય છે, બધા સવાલોનો ઉકેલ કરતો હોય છે, નિર્ણયો કરતો હોય છે, માંદાં તેમ જ વૃદ્ધોની દેખભાળ રાખતો હોય છે.

કુટુંબમાં જો શક્ય હોય તો જવાબદારી સાર્વજનિક હોવી જોઈએ કે જે સૌ પોતપોતાની જવાબદારી પ્રમાણે ઉપાડતા હોવા જોઈએ. જુવાનો માટે આ સંયુક્ત જવાબદારી હળવી લાગે છે, અને પાછળથી બધી જવાબદારી સ્વીકારવાનું તેમને માટે સરળ બને છે. આ સિવાય બીજો રસ્તો જ નથી એમ તેમને લાગે છે. “બીજો કરશે” એવી મનોવૃત્તિમાં ઉછરેલો બાળક જિંદગીભર તેની જવાબદારીઓ ટાળતો રહેશે.

નજાયબીની વાત તો એ છે કે જે માણસો કશી જવાબદારી ઉઠાવતા નથી, તેઓ જ જવાબદારી ઉઠાવનારા બીજા માણસોની કડક ટીકા કરતા હોય છે.

પૈસા કેમ વાપરવા? દરેક કુટુંબમાં આ એક મહત્વનો અને દૂરગામી પરિણામો લાવનારો સવાલ હોય છે. તમારાં મૂળભૂત મૂલ્યો શાં છે, તેનો આમાં નિર્ણય થાય છે. તમે જે કમાઓ છો, તેના બદલામાં તમે શું માગો છો? આ સવાલનો જવાબ સંયુક્ત જવાબદારીની બાબત હોવી જોઈએ.

આ દેશમાં આવકનાં ધોરણોમાં મોટો તફાવત હોય છે. કેટલાંક કુટુંબોમાં અફાટ સમૃદ્ધિ હોય છે, તો બીજે માત્ર નિભાવ પૂરતી આવક હોય છે. પૂરતી આવક કોને કહેવી તે વિષે કોઈ બે માણસો સંમત

થઈ શકશે નહિ. સરખી કમાણીવાળા સમૂહમાં પણ પૂરતી આવક વિષે તીવ્ર મતભેદ હોવાનો સંભવ છે.

મકાન, કપડાં, પૂરતો ખોરાક અને નિભાવખર્ચ સિવાયની બીજી બાબતોમાં જીવનમાંથી અથવા કમાણીમાંથી સરખું ઈચ્છનારા ભાગ્યે જ કોઈ નીકળશે. કેટલાક માણસોને તો પોતાને શું જોઈએ છે, તેની પણ ખબર હોતી નથી. કેટલાક માણસો તો પોતાના પાડોશીઓ પાસે છે, તે વસ્તુ મેળવવા તન તોડીને મહેનત કરે છે; જાણે કે તેમની પ્રતિષ્ઠા અને સુખનો બધો આધાર કૃત્રિમ જીવનધોરણ નિભાવવા માટે જ અવલંબિત હોય.

ઘરનું અંદાજપત્રક ઘડવું અને આવકનો શો ઉપયોગ કરવો એ વસ્તુની ચર્ચા કુટુંબની એકતા ઘડનારું બળ છે; અને તે બધાની સમક્ષ ચર્ચા અને નિર્ણય થવો જોઈએ. કુટુંબની પરિસ્થિતિ શી છે, જુદીજુદી જરૂરિયાતો પાછળ કેટલાં નાણાં ખરચવાં વગેરે બાબતોની બાળકોને જાણ થવાથી તેઓ ગેરવાજબી માગણીઓ કરશે નહિ. તેઓ આવકમાંથી કંઈ પણ કમાઈ નહિ લાવતાં હોય, ત્યારે તેમનામાં જવાબદારીનું ભાન પ્રગટશે.

આર્થિક આયોજન એ કૌટુંબિક જીવનનો એક ભાગ બનવો જોઈએ, અને તેની શરૂઆત પહેલેથી જ થવી ઘટે છે. અમેરિકામાં મોટા ભાગનાં કુટુંબોની આવક કુટુંબના એક અથવા બે માણસોના પગારમાંથી આવતી હોય છે. આર્થિક આયોજનના પહેલા પગલા તરીકે તમે માત્ર વસ્તુઓ જ નહિ પણ જીવનમાંથી શું ઈચ્છો છો, તેની સ્પષ્ટ અને પ્રામાણિક આંકણી થવી જોઈએ. તમારે તમારાં પોતાનાં મૂલ્યોને સ્પષ્ટ કરવાં જોઈએ, કે જેથી તમારે મન સૌથી મહત્વની કઈ વસ્તુ છે, તેની ખબર પડે. પણ અમેરિકામાં ઘણા બધા આર્થિક આયોજનની એક

કરુણતા એ છે કે તેનો મોટો ભાગ ખોટાં મૂલ્યો ઉપર રચાયેલો છે. જે વસ્તુઓને ભારે ભોગ આપીને ખરીદવામાં આવે છે, તેનું વળતરની દૃષ્ટિએ કશું મૂલ્ય હોતું નથી.

ખોરાક, મકાન, કપડાં, દવાદારૂ, કેળવણી અને આનંદવિનોદની પાયાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળ્યા પછી આપણી સામે એ સવાલ ઊભો થાય છે કે આપણે પૈસામાંથી જ નહિ જીવનમાંથી શું ઈચ્છીએ છીએ? મને તો પૈસામાંથી કાંઈ કરી છૂટયાનો સંતોષ જોઈએ છે. જે પૈસા હું કમાઈ ન હોઉં, તેવી આવક ઉપર જીવવાનું મને બેચેન બનાવી મૂકે છે. બીજાઓની જેમ મારી પાસે પણ કમાવા જેટલી શક્તિ છે, અને હું પૈસા કમાવા માટે કાંઈ કરી શકું છું, એવું હું મારી જાત પાસે ઈચ્છું છું. મોટા ભાગના અમેરિકનોને મન માત્ર સંગ્રહને ખાતર નાણાંની કાંઈ કિંમત નથી. પૈસાથી શું સિદ્ધ થઈ શકે, પ્રવૃત્તિઓ અને અવનવા રસો કેટલા વિકસી શકે તેમ જ બીજાઓને તેથી કેટલો આનંદ આપી શકાય, તેમાં પૈસાની કિંમત છે.

કુટુંબના દરેક સભ્યને પોતાના અંગત વાપરવા માટે પૈસા મળવા જોઈએ કે જેથી તેને પૈસાનો કેમ ઉપયોગ કરવો અને પોતાની પસંદગી કેમ વાપરવી તેની તાલીમ મળે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં તો કુટુંબના દરેક નાના બાળક પાસે પણ ખીસાખર્ચી માટે અથવા તો પોતાનાં કપડાં ખરીદવા માટે જવાબદાર બનાવવા પૈસા કમાવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

મારા એક ભત્રીજાના નાનકડા પુત્રને અમુક ભથ્થું આપવામાં આવે છે, જેમાંથી તેણે પોતાનાં કપડાં ખરીદવાનાં હોય છે. છેલ્લાં છેલ્લાં મને જોઈને રમૂજ ઊપજે છે કે તેનો કપડાંનો કબાટ ખાલી અને ખાલી થતો જાય છે; કેમ કે તેને હંમેશાં નવાં નવાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો જોઈતાં

હોવાથી, તેના પૈસા તેની પાછળ ખર્ચાય છે. મને યાદ છે કે મારા પતિ પાસે હંમેશાં નવી અને આકર્ષક ચોપડીઓ ખરીદવા માટે પૈસા નીકળતા, પણ હું જ્યારે તેને માટે નવાં ખમીસો લેવાનું કહું ત્યારે તે હંમેશાં કહેતા કે નવાં ખમીસો માટે તેની પાસે પૈસા નથી.

આપણે આજ સુધીમાં જે પસંદગીઓ અને નિર્ણયો કર્યાં છે, તેનો સમગ્ર સરવાળો એટલે આપણું આજનું અસ્તિત્વ. જીવનની કોઈ પણ પળ એવી નથી કે જેમાં આપણે એક યા બીજો નિર્ણય કે પસંદગી ન કરવી પડતી હોય. પછી આ નિર્ણય નાની બાબત માટે હોય કે મહત્ત્વની બાબતનો હોય. પથારીમાંથી હું સવારે ક્યારે ઊઠીશ? હું શું પહેરીશ? શું ખાઈશ? કોને મળવા જઈશ? ડાબે રસ્તે જવું કે જમણે રસ્તે જવું? આ બધા શરૂઆતના સવાલો છે.

ત્યાર પછી મોટી બાબતોના નિર્ણયો કરવાના હોય છે. મારા જીવનનું હું શું કરવા માગું છું? મારે કઈ કારકિર્દી પસંદ કરવી અને શા માટે? મારે કીર્તિ, પૈસા, અંગત સંતોષ, આત્મઅભિવ્યક્તિ કે બીજાં મૂલ્યો જોઈએ છે? મારે મારી જિંદગીમાંથી કેટલો સમય, કેટલી શક્તિ અને કેટલો પ્રેમ બીજાને આપવો છે?

મારે કેવા લોકો સાથે ઓળખાણ રાખવી? આ સવાલ ઘણો દૂરગામી છે. “યોગ્ય લોકોને પોતે ઓળખે છે” એવી પતરાજી કરનાર માણસને મળવાનો આપણને બધાને કડવો અનુભવ હોય છે. લોકોની કિંમત માત્ર પ્રતિષ્ઠા, આવક અથવા તો આવાં છીછરાં અને હલકાં ધોરણો ઉપરથી આંકવાનું આ વલણ છે. આત્મવિશ્વાસની તેમાં ખામી છે. ખરા લોકો તો જે આપણને ગમે છે, અને તેમને પોતાને માટે જ તેમની કિંમત આંકીએ છીએ, તે જ હોય છે. જે લોકો સાથે આપણે સમાન રસો માણી શકીએ નહિ, જેમની સાથે સમાન મૂલ્યો હોય નહિ અને જેમની

સાથે હસી શકીએ નહિ, તેમની સાથે કલાકો ગાળવા એ વેરાનમાં ગાળવા બરાબર છે.

મારા જીવનનો સૌથી અદ્ભુત સમય તો મેં એવા ગરીબ લોકો વચ્ચે ગાળ્યો છે કે તેમની મુલાકાત વખતે પોતાનું ભાણું પણ સાથે લઈ જવું પડે કે જેથી ભૂખ્યા રહેવું ન પડે. પરંતુ તેમની સાથેની વાતચીત ઘણી આનંદી અને રસભરી હતી કે ગાળેલા સમયનો પૂરેપૂરો બદલો મળી ગયો હતો, જ્યારે બીજા એવા સંખ્યાબંધ ભભકાભર્યા ભોજનસમારંભોમાં મેં ભાગ લીધો છે કે જેમાં મને કેવળ કંટાળા સિવાય બીજો કશો લાભ થયો નથી. અલબત્ત, મારે માટે લાયક નહિ એવા લોકો પાછળ આટલો સમય ગાળ્યો એ મારી મૂર્ખાઈ જ ગણાય.

લોકોની પસંદગી કરવાનો સવાલ એ ઘણો અગત્યનો સવાલ છે. તમારા મિત્રોનું વર્તુળ તમે જેટલું સાંકડું બનાવો, તેટલો લોકો વિષેનો તમારો અનુભવ પણ સાંકડો રહેશે. અને તમારા રસો પણ મર્યાદિત રહેશે. બની શકે ત્યારે પોતાના પરિચિતોનું વર્તુળ મોટું બનાવવાનો નિર્ણય એ આપણી પસંદગીનો અગત્યનો ભાગ છે.

વધુ અઘરી અને મુશ્કેલ પસંદગીઓનો સવાલ ત્યાર પછી આવીને ઊભો રહે છે : હું શેમાં માનું છું? મારી માન્યતા પ્રમાણે વર્તવા માટે હું કેટલો તૈયાર છું? તેને વળગી રહેવા માટે મારી કેવી તૈયારી છે? પ્રતિષ્ઠા અને લોકપ્રિયતા ખોવાના ભયને કારણે, મારા પડોશીને વિમુખ બનાવવાના ભયને કારણે અથવા તો મારા ધંધા કે કારકિર્દીને નુકસાન પહોંચશે એવી બીકને કારણે હું મારી માન્યતાઓમાંથી પાછો તો હઠતો નથી ને? મારામાં તેને વળગી રહેવાની હિંમતનો અભાવ તો નથી ને?

ખાસ કરીને જાતિભેદ કે ધર્મભેદને કારણે કેટલાક લોકો બીજા

લોકોને પોતાની સાથે વસવાટ કરતા અટકાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, એ પૂર્વગ્રહની હું અહીં વાત કરવા માગું છું. ઘણી વાર કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો કે જેમને આ રંગભેદ કે જાતિભેદના પૂર્વગ્રહો એક અનિષ્ટ લાગે છે, તોપણ તેઓ મૌન સેવે છે. તેઓ તેનો વિરોધ કરતાં નથી, અને પોતાનાં મંતવ્યોનું આગ્રહપૂર્વક પ્રતિપાદન કરતાં નથી. તેઓને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અથવા લોકપ્રિયતા ખોવાનો ડર લાગે છે. પોતાની દૃઢ માન્યતાઓને વળગી રહેવાની તેમનામાં હિંમત હોતી નથી. જાણે પરિસ્થિતિ સાથે આપણને લાગતુંવળગતું નથી એવી તટસ્થ વૃત્તિ ધારણ કરે છે.

થોડાં વર્ષો પહેલાં એક દંપતી એક શ્રીમંત અને લાગવગવાળાં કુટુંબોના લક્ષ્યામાં રહેવા ગયું. આ પતિપત્ની ઘણાં પ્રેમાળ હતાં, અને પોતાના નવા વાતાવરણ અને પડોશમાં સ્થાન મેળવવા માટે ઘણાં આતુર હતાં. પણ થયું એવું કે એક સાંજે તેઓ એક ભોજનસમારંભમાં ભાગ લેવા ગયાં. વાતચીત દરમ્યાન શહેરમાં એક હબસી પાદરી આવ્યો હતો, તેની વાતચીત નીકળી. આ પાદરીને ત્યાંના ગોરાઓની બહુમતીવાળા સમાજના સ્થાનિક ધર્મગુરુ તરીકે કામ કરવાનું હતું. ભોજનસમારંભના યજમાન અને મહેમાનોને આ વાત ઘણી અણગમતી હતી, અને તેથી તેઓ તેની ઘણી કડવી અને બેફામ ટીકાઓ કરવા મંડ્યાં.

થોડો વખત તો આ વાત પતિપત્ની સાંભળી રહ્યાં. તેમને તો આ નવા સમાજમાં પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનું હતું, અને તેના એક ભાગ બનવાની ઈચ્છા હતી. વળી, તેમનો અભિપ્રાય કોઈએ માગ્યો પણ નહોતો. તેથી તેમને આ પ્રસંગે શું કહેવાનું હોય ?

પણ તેમનામાં સાચું ખમીર હતું. પોતાની માન્યતાને વળગી રહેવાની હિંમત હતી. તેમણે એકબીજા સામે જોયું અને તરત ઊભા થઈને કહ્યું:

“અમને આ વાત સાંભળીને તમારા પ્રત્યે ગુસ્સો નથી ચડતો. અમને તમારા માટે ઘણો આદર અને પ્રેમ છે. પરંતુ આ રંગદ્વેષ અને તિરસ્કાર જોઈને અમને એટલું દુઃખ થાય છે કે અમે અહીંથી ચાલી જઈએ તે જ સારું છે.”

આ સાંભળીને લોકો થોડી વાર તો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તેમને થોડી ખીજ પણ ચડી હશે. વાતાવરણમાં એકદમ ચૂપકીટી ફેલાઈ ગઈ. પણ આ પછી આ સમારંભમાં હાજર રહેલા લોકોના મનમાં આ દંપતી પ્રત્યે માનની અને આદરની લાગણી પ્રગટ થઈ. અલબત્ત, આથી લોકોના માનસિક પૂર્વગ્રહોમાં કદાચ ફેર નહિ પડ્યો હોય, પરંતુ તેમણે તો પોતાની માન્યતા વ્યક્ત કરી જ, અને લોકોને પણ તેમની માન્યતા પ્રત્યે આદરભાવ પ્રગટ્યો.

મેં સોવિયેટમાં બાળકોને અપાતી તાલીમનું નિરીક્ષણ કર્યું છે. મેં જોયું છે કે ત્યાં બાળકોને આજ્ઞાધીનતા એટલી બધી શિખવાડવામાં આવે છે કે પછી બાળકોને પોતાની પસંદગી જેવું — કોઈ અગત્યની કે અર્થપૂર્ણ બાબતોમાં — કાંઈ રહેતું જ નથી. સરકાર જ એ બધું તેમને માટે નક્કી કરે છે.

ત્યારે અમેરિકામાં બાળકોને તેઓ સ્વતંત્રતાનો પૂરો ઉપયોગ કરી શકે તે પહેલાં પોતાની પસંદગી અને નિર્ણયો કરવાની એટલી બધી છૂટ આપવામાં આવે છે કે તેઓ પોતાને અને આજુબાજુના બધાને માટે એક કંટાળાજનક નડતર બની રહે છે, એવી ઘણી વાર ટીકાઓ અહીં

કરવામાં આવે છે.

મને નથી લાગતું કે આ બાબતમાં આવા કોઈ સર્વસાધારણ મંતવ્ય ઉપર આપણે આવી શકીએ, પણ એટલું તો મને લાગે છે કે બાળક પોતે આત્મનિયમન કરી શકે અને જવાબદારી સમજી શકે તે પહેલાં તેના ઉપર કેટલું નિયમન લાદવું જોઈએ, તેની હજી આપણને પૂરી ખબર નથી. મને લાગે છે કે બાળકને થોડી થોડી છૂટ આપવાની સાથોસાથ રોજબરોજના સામાન્ય જીવનમાં તેના ઉપર શિસ્ત લાદી શકાય. અને જેમ જેમ તેનામાં વધુ જવાબદારીનું ભાન આવતું જાય, તેમ તેમ ક્રમિકપણે વધુ સ્વતંત્રતા આપી શકાય.

એક ક્ષેત્રમાં તો જવાબદારીનો ખૂબ અભાવ જણાય છે, તેની આપણને બધાને ખબર છે. મોટર હાંકનારા જુવાનોમાં સંખ્યાબંધ માણસો બિલકુલ લાપરવા હોય છે. ગાડીના વ્હીલ પાછળ બેઠા પછી પોતાની જવાબદારી કેટલી હોય છે, તેની તેમને ગતાગમ નથી. ગાડીની ઝડપને લગતા કાયદાઓ કે હાંકતી વખતે દારૂ ન પીવો તેને લગતા કાનૂનોની તેમને પડી હોતી નથી.

વાહનવ્યવહાર વચ્ચે આડાઅવળા ઘૂસીને બેફામ ગાડી ચલાવતા આ બહાદુરિયાઓ અક્સેલરેટર ઉપર કોઈ મોટા અફસરની અદાથી પગ મૂકે છે, જાણે તે કોઈ મહાન કાર્ય હોય! અને ગાડી ચલાવતા પહેલાં દારૂ પીએ છે! આ જુવાનોને પોતાની પાકટ જવાબદારીનું કશું ભાન નથી.

જવાબદારી સ્વીકારવાનો અભાવ એકલા જુવાનોમાં જ હોય છે, એવું કાંઈ નથી. ઘણી સ્ત્રીઓ પણ એવી હોય છે કે જે કામેથી થાકીપાકીને આવેલા ઘણીના કાનમાં પોતાનાં રોદણાં રડવાની રાહ

જોઈને બેઠી હોય છે, અથવા તો બાળકોએ આ કર્યું ન કર્યું તેની ફરિયાદોનો હારડો હાજર રાખીને બેઠી હોય છે! અથવા તો શું ખાવાનું કરવું તે પૂછવા માટે પણ રાહ જોતી હોય છે!

ઘણા પુરુષો પણ એવા હોય છે કે જે નિર્ણયો લેવાની અને તેનાં પરિણામોની જવાબદારી ઉઠાવવા તૈયાર હોતા નથી. પરિણામે તેઓ પોતાની નોકરી કે ધંધામાં આગળ વધી શકતા નથી. બીજો કોઈ જવાબદારી લઈને પોતાને શું કરવું એમ કહે તેની આશા રાખીને તેઓ નિષ્ક્રિય બનીને બેઠા હોય છે.

પોતાની કારકિર્દી કે નોકરી પસંદ કરવાની બાબતમાં પણ ઘણા માણસો નિર્ણય કરી શકતા નથી. આ નિર્ણય ઉપર તો માણસના આખા ભાવિ જીવનનો અને તેના કલ્યાણનો આધાર રહેલો હોય છે. જો કે આ બાબતમાં માણસે નિર્ણય તો લેવો જ જોઈએ, પરંતુ પહેલવહેલી પસંદગી કરી હોય તેને જ ઠેઠ સુધી વળગી રહેવાની જરૂર નથી. કેમ કે આ બાબતમાં કેટલીયે ન સમજાય તેવી વસ્તુઓ કામ કરતી હોય છે કે તેમાં ભૂલ સુધારવાનો અવકાશ રહેવો જોઈએ.

પોતાના જીવનકાર્યને બદલી નાખવાની હિંમત દર્શાવનારા જુવાનને મળવામાં મને હંમેશાં આનંદ આવે છે. આથી હું એમ કહેવા માગતી નથી કે માણસે પોતે છેલ્લી પસંદગી કરતાં પહેલાં અનેક ધંધા કે નોકરીઓ અજમાવી જોવી. પણ તમને જો પસંદગી કરતાં આવડતી હોય તો પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરીને એક વસ્તુ તમને ફાવે છે કે કેમ તેની અજમાયશ કરવાનું ઈચ્છવા યોગ્ય છે. આમ કરવામાં અમુક શિસ્તની જરૂર પડે છે. તમને તે વસ્તુ ન ગમે તો તેને છોડીને બીજી વધુ સારી વસ્તુ કરવાની યોજના ઘડી શકો છો.

ઘણી વાર માણસોને પોતાની ભૂલભરેલી પહેલી પસંદગી કે નિષ્ફળતા માટે બીજાનો વાંક કાઢવાની લાલચ થઈ આવે છે. “લોકોએ મને અન્યાય કર્યો.... તેઓ મારી સાથે ઘણી સખતાઈથી વર્ત્યા.... તેઓ આટલી બધી મારી પાસેથી આશા રાખશે તેવી મને ખબર નહોતી.....” વગેરે વગેરે. આપણી પહેલી પસંદગીમાં ભૂલ હોય ત્યારે તેની જવાબદારી પોતાની છે, એ સ્વીકારવામાં હિમ્મત અને પ્રામાણિકતા બાળનેની જરૂર પડે છે. બીજા કશાં બહાનાં કાઢ્યા વગર પોતાનો વાંક સ્વીકારવામાં જ સાચી પ્રમાણિકતા અને હિમ્મત છે.

ભૂલને એક અનુભવ તરીકે સ્વીકારી લેવામાં સાચું ડહાપણ છે. તમારી કેળવણીનો આ એક દુખદ ભાગ છે, પણ તમારા ભવિષ્યના માર્ગદર્શનમાં તે ઘણો ઉપયોગી અનુભવ છે. ગમે તેવી આપણને તાલીમ મળી હોય તોપણ ભૂલો તો આપણે બધા કરીએ છીએ. જુવાનીમાં જ જો આપણને આપણી જવાબદારી સ્વીકારવાની ટેવ પડી હોય તો જેમ જેમ અનુભવ મળતો જશે, તેમ તેમ ભવિષ્યના જીવનમાં આપણે ઓછી ભૂલો કરીશું, અને વધુ સારા નિર્ણયો કરી શકીશું.

બાળકોને પસંદગી કરતાં અને જવાબદારી ઉઠાવતાં શીખવવાની તાલીમ સંબંધમાં એક વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. છેવટના નિર્ણયો કે આખરી પસંદગી જેવી વસ્તુઓ ઘણી ઓછી હોય છે. પાકો વિચાર, કર્યા પછી બધી પસંદગીઓમાં ફેરફાર કે સુધારા થઈ શકે છે, અથવા કરવા પડે છે. તેથી બાળક કદાચ ભૂલ કરે તોય તેમાં કાંઈ મોટી આફત ઊતરી પડવાની નથી એમ, બાળકને સમજાવવું જોઈએ. આપણે આપણા વિષે પણ કદી ભૂલ નહિ કરીએ એવી આશા રાખતા નથી, તો બાળક પાસેથી તો એવી આશા ક્યાંથી જ રખાય? જરા પણ ખામી વગરની સંપૂર્ણ પસંદગી જેવી વસ્તુ ઘણી ઓછી હોય છે, તે આપણે

બાળકને સમજાવવું જોઈએ.

બાળકોને પૂર્ણતાની ભારે લગની હોય છે. મને લાગે છે કે પરીકથાઓ બાળકોને બહુ ગમે છે, તેનું કારણ પણ આ જ હશે, કે તેમાં અંતે “ખાધું, પીધું અને રાજ કીધું” એવો પૂર્ણપણે સુખાન્ત ધ્વનિ હોય છે. તેથી જ બાળકો મોટી આશા રાખીને પસંદગી કરે છે પણ જો તેમાંથી સંપૂર્ણતા ન મળે તો બાળકો પોતાની પસંદગી માટે પસ્તાય છે, અને તેનો અસ્વીકાર કરે છે.

જેમ સમસ્ત જીવન એક ગોઠવણી અને ફેરગોઠવણીનો ખેલ છે, તેવી જ રીતે આપણી બધી પસંદગીઓ પણ વાસ્તવિકતા અને પૂર્ણતાના સ્વપ્ન વચ્ચેના સમાધાન જેવી કંઈક અંશે બનવી જોઈએ. સંપૂર્ણતાના આપણા સ્વપ્નને વાસ્તવિકતામાં સાકાર બનાવવા આપણે બનતા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. છતાં અશક્ય વસ્તુની અપેક્ષા ન રાખવી જોઈએ. વધુમાં વધુ આપણા આદર્શની લગભગ પહોંચવાની આપણે આશા રાખીએ; જેટલા વધુ નિકટ આપણે પહોંચી શકીએ તેટલો આપણો વધુ વિકાસ થશે. વાસ્તવિકતામાં ધારી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન થઈ, માટે તેનો અસ્વીકાર કરવાને બદલે જે માણસ આદર્શને લક્ષમાં રાખીને તેને પહોંચવા પ્રયાસ કર્યા કરે તે વધુ સિદ્ધિ મેળવી શકે છે.

થોડા સમય પહેલાં એક મહિલાએ મને કહ્યું હતું : “તમારા અશાવાદને હું સમજી શકતી નથી. આપણી આજુબાજુની દુનિયાને બરાબર જોઈએ તો નિરાશાવાદી બન્યા વગર રહી શકાય નહિ.”

જો તમે જુવાનો સાથે ઝાઝો વખત રહેતા હો તો તમારે માટે નિરાશાવાદી બનવું અશક્ય છે. દરેક જુવાનના હૈયામાં મૂળથી એવી આશા અને લાગણી હોય છે કે ભાવિના ગર્ભમાં તેને માટે કિંમતી

વસ્તુઓ રહેલી છે. નિરાશાવાદ એ મારે મન એક આધ્યાત્મિક હારનું સ્વરૂપ છે. કોઈ પણ સિદ્ધિ કે આશાનો વિચાર જ જ્યારે છોડી દો ત્યારે જ નિરાશાવાદ તમારામાં આવે છે.

જો અમુક વસ્તુઓમાં તમને વિશ્વાસ હોય અને તેને માટે તમે શ્રમ ઉઠાવવા તૈયાર હો તો આ વસ્તુઓ તમારી આજુબાજુના માણસોમાં તમને મળવાની જ. હજી કામ શરૂ કર્યા પહેલાં “કશું કાંઈ થવાનું નથી... મનુષ્ય સ્વભાવ તમે ફેરવી શકવાના નથી” એવો નિરાશાવાદ સેવવાનો કંઈ અર્થ નથી. આપણી નજર સમક્ષથી જ હિટલર અને રશિયનોએ અમુક પરિવર્તનો કર્યાં તે ભૂલવાં ન જોઈએ.

આપણે શું નથી કરી શકતા એ મહત્વની વસ્તુ નથી. મહત્વની વસ્તુ આપણે જે કરી શકીએ છીએ, અને કરવું જોઈએ, તે છે. નકારાત્મક વલણ કરતાં ક્રિયાત્મક વસ્તુ હંમેશાં પસંદ કરવા જેવી છે. હું મૂળથી જ આશાવાદી છું. જન્મથી જ હું શુભમાં શ્રદ્ધા રાખનારી છું. મેં દુનિયા ઘણી જોઈ છે. અને તેથી શુભનો અશુભ ઉપર હંમેશાં વિજય જ થાય છે, એમ હું માનતી નથી. મેઘધનુષની છાયામાં બેસીને હું સુવર્ણપાત્ર શોધવા નીકળતી નથી, અથવા તો મને ગમે છે માટે બધી વસ્તુનો શુભ અને સુખદ અંત આવશે એમ પણ હું માનતી નથી.

મને ગમે છે, માટે હું આશાવાદી બની છું, એવું નથી. પણ મેં જોયું છે કે ઘણા વિકટ અને અશક્ય સંજોગોમાં પણ માણસ પોતાની જાતને બેઠી કરી શકે છે, અને જો પ્રયાસ કરે તો પોતાની સૃષ્ટિ નવેસરથી ખડી કરી શકે છે. અને આવા તો મેં સેંકડો નહિ હજારો દાખલાઓ જોયા છે, કે જેમાં પડેલા માણસો ફરી બેઠા થયા છે. એક ડાહ્યા માણસે કહ્યું છે કે જો “ઉચ્ચાલન બરાબર હાથમાં આવે, તો હું આખી દુનિયાને ઊંચકી શકું.” તેમ માણસને જો પ્રોત્સાહન મળે તો તે પોતાની દુનિયાને

ફરી સરજી શકે છે. તેનું પોતાનું કલ્યાણ એ જ તેનું મોટામાં મોટું પ્રોત્સાહન છે. પોતાની પૂર્ણ કક્ષાએ વિકાસ સાધવાની તક એ જ તેનું પ્રેરણાબળ છે. ધીમે ધીમે તેને આ સમજાતું જાય છે, અને ઉચ્ચાલન માટે તે પ્રયાસ કરતો થઈ જાય છે.

સમસ્ત ઇતિહાસ ઉપર નજર નાખીએ તો માલૂમ પડે છે કે ભય સેવવો તેના કરતાં આશા રાખવી તે વધુ સારું છે. પ્રયત્ન ન કરવો તેના કરતાં પ્રયત્ન કરવો તે વધુ ઇચ્છવા યોગ્ય છે; કેમ કે એક વસ્તુ તો નક્કી જ છે કે : “આ નહિ થઈ શકે” એમ કહેનાર માણસથી આ દુનિયામાં કોઈ કામ થઈ શક્યું નથી.

* * * * *

* જે કોઈને દુઃખ આપતો નથી તેમજ સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે તે ખૂબ જ સુખી રહે છે.

* જે માનવી પોતાના મિત્રને મદદગાર ન થાય તે સારો મિત્ર નથી.
ઋગ્વેદ

* કોઈ એવી ઘડિયાળ નહિ બનાવી શકે જે વીતેલા કલાકોને પુનઃવગાડી શકે.

ડિકન્સ

* જ્યારે નિરાશાનો સમય આવે છે ત્યારે આપણી બુદ્ધિ અવળી બની જાય છે.

ચાણક્ય

* જે વ્યક્તિ ઇચ્છાઓથી મુક્ત છે તે હંમેશાં સ્વતંત્ર રહેશે.

લેબુલેય

રાજકારણમાં દરેક વ્યક્તિ કેવી રીતે ભાગ લઈ શકે?

પોતાની સરકારમાં દરેક શહેરી જે ભાગ લે, તેને રાજકારણ કહેવામાં આવે છે. દરેક શહેરી પોતાની સરકારમાં જે રીતનો ભાગ લે, તેના ઉપર તેની સરકારના સારાનરસાપણાનો આધાર છે. તેથી આપણામાંના દરેક જણે શહેરી તરીકેની આપણી ફરજો જાણવી જોઈએ, ને અદા કરવી જોઈએ.

આપણા સમાજ અને આપણી સરકાર પ્રત્યેની આપણી શી ફરજો છે? થીઓડોર રૂઝવેલ્ટ વારંવાર કહેતા હતા કે માણસની સૌથી પ્રથમ ફરજ પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાની છે. બીજી ફરજ પોતાના દેશની સેવા કરવાની છે. આ સેવા માત્ર યુદ્ધ દરમ્યાન જ નહિ પણ જ્યારે અને જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં કરવાની તેની ફરજ છે.

આ ફરજોમાં સૌથી ઓછી—લઘુતમ ફરજ ચૂંટણીને દિવસે મત આપવાની છે. પણ આ જમાનામાં પણ ઘણા ઓછા માણસો આ લઘુતમ ફરજ બજાવતા હોય છે. મત આપવાનો મહાન અધિકાર ઘણા ભોગે અને ઘણી કિંમતે મળેલો છે. પરંતુ આપણાં આળસ, બેદરકારી અને બેપરવાઈથી આ કિંમતી વસ્તુ આપણે વણવાપરી રહેવા દઈએ છીએ.

જો મત આપવાની આપણી મુખ્ય ફરજ હોય તો તેમાંથી એક બીજી ફરજ નિષ્પન્ન થાય છે, કે આપણે મત બુદ્ધિપૂર્વક આપવો જોઈએ. અહીંથી જ આપણી મુશ્કેલી શરૂ થાય છે કે બુદ્ધિપૂર્વક મત આપવાની શક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી?

બુદ્ધિપૂર્વક મત આપવા માટે તમારામાં મુખ્ય મુદ્દાઓ અને તેનો શ્રેષ્ઠ ઉકેલ કરવા માટેનાં જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓ સમજવાની આવડત હોવી જોઈએ. તમારા મતો માટેની માગણી કરનાર ઉમેદવારોની લાયકાત અને શક્તિનો આંક કાઢવાનો તમારી પાસે કોઈ રસ્તો હોવો જોઈએ. રાજદ્વારી પગલાં મારફત વસ્તુઓનો કેમ નિવેડો આણી શકાય છે, તેનો ખ્યાલ હોવો જોઈએ. ચોક્કસ સ્વરૂપમાં નહિ તો સામાન્ય સ્વરૂપમાં પણ તમને ખ્યાલ હોવો જોઈએ કે તમારા દેશને તમે કેવો બનાવવા માગો છો, અને ચૂંટણીના મુદ્દાઓથી મુખ્ય ચિત્ર ઉપર કેવી અસર પડશે.

લોકો મને ઘણી વાર પૂછે છે કે આ બધી માહિતી કેવી રીતે મળી શકે? આખી દુનિયા આજે ડહોળાયેલી છે. આખી સંસ્કૃતિ ગૂંચવાડામાં પડી છે. લોકો પાસે આજે અસંખ્ય સવાલો છે અને અસંખ્ય ઉમેદવારો ચૂંટણીમાં ઊભા છે. આ બધામાં કોણ કેટલું સાચું છે, અને કયા ઉમેદવારમાં આપણું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવવાની સાચી લાયકાત છે, એ બધાંની કેમ ખબર પડે? ખરેખર, આ સવાલો મુશ્કેલ તો છે જ, પણ તેનો જવાબ શોધ્યે જ છૂટકો. એક સહેલા પાઠ મારફત આપણે શહેરી તરીકેની બધી જ ફરજો બજાવવા લાયક થઈ શકીએ નહિ. પણ ધીમેધીમે પ્રાથમિક વસ્તુઓ સમજાય, અને સમય જતાં આપણે એવા લાયક અને જાણકાર મતદારો બની શકીએ કે જેથી કોને કેમ મત આપવો, તેની આપણને સૂઝ પડે.

અલબત્ત, આ સહેલું નથી. પણ કોઈ પણ કિંમતી વસ્તુ સહેલાઈથી મળે તેવી હોતી નથી. આપણે જરૂરી માહિતી માટે છાપાંઓ, રેડિયો, ટેલિવિઝન અને રાજદ્વારી આગેવાનોનાં ભાષણો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. આપણા નિર્ણયોની પાર્શ્વભૂમિકા આ બધી વસ્તુઓ બની

રહે છે. આ હેતુ માટે આ બધું પૂરતું બની રહેવું જોઈએ, પણ કમનસીબે આમ બનતું નથી. મેં લોકો પાસેથી વારંવાર સાંભળ્યું છે કે દેશના ઘણા વિસ્તારો એવા છે કે જ્યાંના સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાં આવતા નથી. દર વર્ષે વર્તમાનપત્રો ઓછાં ને ઓછાં થતાં જાય છે. તેમ દરેક ખબર અથવા મુદ્દાની બન્ને બાજુઓ જાણવાનું મુશ્કેલ બનતું જાય છે.

લોકો મને અવારનવાર પૂછે છે કે તેમને ખરી હકીકતો કેવી રીતે મળે? તેઓ પોતાના નિર્ણયો કરવા માટે તૈયાર છે, પરંતુ નક્કર, ભરોસાદાર અને આધારપાત્ર માહિતીની તેમને જરૂર છે.

ખરી હકીકતો મેળવવી, એ જ તો મુખ્ય મૂંઝવણ છે. મને લાગે છે કે દેશના લોકોને પૂરી માહિતી આપવાની વર્તમાનપત્રોની જવાબદારી છે, તે છાપાંઓ બરાબર અદા કરતાં નથી. ઘણી વાર તેમાં ઓછી અને અધૂરી ખબરો હોય છે. તેમણે એક સવાલની બન્ને બાજુઓ રજૂ કરવી જોઈએ કે જેથી લોકોને પોતાના નિર્ણયો બાંધવાની ખરેખરી તક મળે. બન્ને બાજુનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ એ પણ ખબરો જ છે.

અલબત્ત, જો માણસ પાસે પુષ્કળ સમય હોય અથવા તો બીજા રસોને છોડીને સમય બચાવી શકે તો વર્તમાનપત્રો, માસિકો, ચોપડીઓ-બધું વાંચીને દેશમાં શું બની રહ્યું છે, તેની ખરી માહિતી મેળવી શકે અને તટસ્થપણે બનાવોનું સાચું મૂલ્યાંકન કરી શકે. પણ જો માણસ પાસે પૂરતો સમય ન હોય, અથવા તો છાપેલું સાહિત્ય પૂરતા પ્રમાણમાં ન હોય તો લોકોને ઘણી વાર વિવેચકો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. મતદારોના અભિપ્રાયો ઘડવામાં વિવેચકો અગત્યનો ભાગ ભજવી રહ્યા છે.

વર્તમાનપત્રોની માફક આ વિવેચક વિવેચકો વચ્ચે પણ અનુભવ, ખબરોનાં મૂલ્યાંકન કરવા વિષેની પ્રામાણિકતા તેમ જ દેશ

અને પરદેશના અગ્રણીઓ સાથેના સંપર્કો વગેરે બાબતોમાં ઘણો તફાવત હોય છે. આમાંના કેટલાકને દ્વેષથી ભરેલા ગપગોળા હાંકવામાં રસ હોય છે, તો કેટલાકને કોઈ ચોક્કસ દૃષ્ટિબિંદુનો કે નીતિનો પ્રચાર કરવામાં રસ હોય છે, ત્યારે કેટલાક એવા પણ હોય છે કે જેઓ પોતાના વાચકો સમક્ષ કશા પક્ષપાત કે પૂર્વગ્રહ વગરનો હેવાલ સારામાં સારી રીતે રજૂ કરે છે. પ્રતિષ્ઠિત વર્તમાનપત્રોની માફક આવા માણસો પોતાનાં અંગત મંતવ્યો અને હકીકતોને અલગ અલગ રાખે છે.

લોકો કહેશે કે આમાં કોના ઉપર આધાર રાખવો કે ભરોસો મૂકવો? આ મુશ્કેલ સવાલનો કોઈ ચોક્કસ જવાબ ન હોઈ શકે. પરંતુ થોડાં અઠવાડિયાં કે મહિનાઓ માટે તમે એક કરતાં વધુ વિવેચકોને સાંભળશો એટલે તમને તેમણે આપેલી ખબરો અને મંતવ્યોની શી કિંમત આંકવી તેની ખબર પડી જશે, અને તમને જરૂરી માહિતી મેળવવાનું સારામાં સારું સાધન મળી જશે. બનાવોનો મર્મ સમજવા માટે અને સવાલોને પહોંચી વળવા માટે જે પ્રયાસો થાય છે, તેને સમજવા માટે આપણામાંના ઘણાખરાને થોડી દોરવણીની જરૂર હોય છે.

પોતાનાથી તદ્દન વિરોધી મંતવ્યો ધરાવનારા સાથે રાજકીય બાબતોની ચર્ચા ઉપયોગી છે, એટલું જ નહિ પણ માનસિક દૃષ્ટિએ પણ ઘણી પ્રોત્સાહક છે. આ જ કારણસર પોતાના પક્ષની સભાઓ ઉપરાંત વિરોધ પક્ષની સભાઓમાં હાજરી આપવાનું પણ એટલું જ સારું છે. લોકો શું ધારે છે, શું કહે છે, શું વિચારે છે, એ બધાની આથી ખબર પડે છે. આથી આપણા પોતાના વિચારો ઉપર એક કિંમતી અંકુશ આવી જાય છે. આપણે ધારીએ છીએ તે જ બધું સાચું છે કે વધુ અસરકારક એવો બીજો ઉપાય પણ છે? તેની આપણને ખબર પડે છે, આપણે કોઈ જરીપુરાણી નીતિને તો વળગી રહ્યા નથી ને? આપણા લોકો માટે,

આપણી સરકાર માટે તેમ જ દુનિયા માટે સૌથી શ્રેષ્ઠ નીતિ કઈ છે? આ બધું આપણે સમજતા થઈએ છીએ. વર્તમાન પરિસ્થિતિ સાથે સુસંગત ન હોય એવા અભિપ્રાયો અને માન્યતાઓને છોડીને પલટાતી દુનિયાને બુદ્ધિપૂર્વક સમજવા અને અપનાવવા આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

જુદા જુદા લોકોને સાંભળવા અને તેમની સાથે વાત કરવાથી સવાલને જોવાની તમને એક નવીન દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. મને ઘણી વાર એમ લાગ્યું છે કે મેં એક સવાલને બધી દૃષ્ટિએ તપાસીને મારો અભિપ્રાય બાંધ્યો છે. પણ બીજા સાથે વાત કરતાં મને એક જુદું જ દૃષ્ટિબિંદુ જાણવા મળે છે કે જે મારા પહેલાના અભિપ્રાયને ફેરવી નાખે છે.

રાજકીય કૂટપ્રશ્નો અને સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા અનેક રીતે ઉપયોગી છે. તમારા વિચારો અને માન્યતાઓને શબ્દોમાં મૂકવાનાં હોવાથી તમારે તેને પોતાને માટે વિશદ કરવા પડે છે. અને ચર્ચા દ્વારા પરિસ્થિતિ ઉપર નવો પ્રકાશ પડે છે, અને નવી હકીકતો જાણવા મળે છે. કંઈ નહિ તો છેવટ મતભેદની ગરમાગરમી અને ઉત્તેજનાથી તમે તમારી માન્યતાઓ અને મંતવ્યોની નવા દૃષ્ટિબિંદુથી પુનઃ ચોકસાઈ કરી શકો છો. ચર્ચા દ્વારા પુનઃતપાસ સિવાય માત્ર તમારાં મંતવ્યોનું તમે સમર્થન જ કરવા માગતા હો તો ચર્ચાનો કશો અર્થ જ નથી.

સામાન્ય રીતે અમેરિકાના પ્રેસીડન્ટ બીજાના કરતાં ઘણા વધુ માણસોને મળતા હોવાથી અને વધુ માહિતી તેમની પાસે હોવાથી તેઓ જનતાના મોટા માર્ગદર્શક થઈ પડે છે. પણ ઘણી વાર જનતાના ભાવિને સ્પર્શતી અગત્યની વસ્તુ ઉપર તેમની પાસેથી પણ માહિતી મળતી નથી.

થોડા સમય પહેલાં એક એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી કે આપણું વહીવટીતંત્ર અમુક કારોબારી હુકમો હેઠળ અણુપ્રયોગોને

લગતું જ્ઞાન જર્મની એને બીજા દેશોને આપી દેવા તૈયાર થયું હતું. કેટલાક ધારાસભ્યોને એમ લાગ્યું કે આ પ્રશ્નની ચર્ચા થવી જોઈએ. આથી તેઓએ આ પ્રશ્ન કોંગ્રેસમાં ઉઠાવ્યો, તેના ઉપર ચર્ચા પણ થઈ, પરંતુ લોકોએ આ વાતમાં પૂરતો રસ લીધો નહિ, જેને પરિણામે અણુપ્રયોગોને લગતી માહિતી આપોઆપ કારોબારી હુકમો દ્વારા બીજા દેશોને આપવામાં આવી.

આ નિર્ણયનું મહત્ત્વ ઘણું હતું, કેમ કે અણુપ્રયોગોની માહિતી એક પણ નવા કે બિનજવાબદાર દેશ પાસે જાય તેમાં દુનિયાને માથે ભારે જોખમ રહેલું છે. ત્રીજા વિશ્વવિગ્રહનો ભય તો દુનિયા ઉપર તોળાઈ રહેલો છે જ. તેમાં આવા શસ્ત્રની માહિતી જેટલી વધે, તેટલો ભય પણ વધે છે. આવી બાબતોમાં પ્રેસીડન્ટે અથવા તો ધારાસભ્યોએ જનતાને પૂરતી જાગ્રત કરવી જોઈતી હતી.

શહેરી તરીકેની તમારી ફરજોનો પરિચય કેળવવાનો અને રાજકારણમાં રસ લેવાનો સૌથી સાદો અને દેખીતો ઉપાય સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થામાં રસ લેવો તે છે. તમારા પોતાના સમાજમાં તમારા સવાલોથી તમે પરિચિત હો છો, શું કરવું જોઈએ, અને કેવી રીતે કરવું જોઈએ એ બધાથી તમે લગભગ વાકેફ હો છો. તેમાં કંઈ રહસ્ય જેવું હોતું નથી. અહીં તમે ઉમેદવારોની લાયકાતો, ભૂતકાળની તેમની કારકિર્દી અને તેઓ વચનો આપે છે, તેને પહોંચી વળવાની તેમની તાકાત બધાથી તમે પરિચિત હો છો.

એક વાર નાના અને સ્થાનિક પ્રશ્નો ઉપર સમજવા પૂરતું તમે જ્ઞાન મેળવ્યું, એટલે પછી રાજકીય ખબરોને વધુ સમજથી વાંચવાનું અને તારણ કરવાનું તમારે માટે સરળ બનશે. સ્થાનિક ચૂંટણીના ઉમેદવારોની લાયકાતો માપતાં તમને આવડ્યું, એટલે પછી તમને

રાષ્ટ્રીય ચૂંટણીઓના ઉમેદવારોની લાયકાતનું માપ કરતાં આવડી જશે.

કેળવણીમાત્રમાં બને છે તેમ અહીં પણ એક એક ડગલું આગળ જતાં શીખવાનું સરળ બને છે. સ્થાનિક સવાલોમાં રસ લેતાં લેતાં તમે આગળ વધીને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સવાલોમાં રસ લેતા થાઓ છો, અને તમારું જ્ઞાન વધે છે. થોડા વખતમાં તમે એક સમજદાર અને વિવેકશીલ શહેરી બની જશો, તેનું તમને આશ્ચર્ય થશે. દરેક ચૂંટણીમાં ઉમેદવાર પાસેથી શી અપેક્ષા રાખવી તેનો તમને ખ્યાલ આવી જશે.

છેલ્લા અર્ધા સૈકામાં જ લોકોને ખ્યાલ આવ્યો છે કે રાજકારણ એ માત્ર ધંધાદારી રાજપ્રકરણી પુરુષોની કારકિર્દી નથી. પરંતુ એ એક સાધન છે કે જેની મારફત તમે એક શહેરી તરીકે તમારાં બાળકો માટે અને તમારા સમાજ માટે અમુક વસ્તુઓ સિદ્ધ કરી શકો છો. આ માટે કોઈ હોદ્દાની જરૂર નથી. પરંતુ તમારા પ્રતિનિધિઓ મારફત કેમ કામ લેવું તે જાણવું જરૂરી છે.

ઘણાં વરસો પહેલાં મારા પતિને રાજકારણમાં રસ હોવાથી પહેલવહેલી હું રાજકારણમાં રસ લેતાં શીખી હતી. સ્થાનિક બાબતોમાં રાજકારણનો શો ઉપયોગ છે, તેની મને ખબર પડી હતી. કેટલીયે બાબતો એવી હોય છે કે જેમાં રાજકીય પગલાં મારફત જ અમુક વસ્તુઓ સિદ્ધ થઈ શકે. ઘણી સ્ત્રીઓ રાજકારણમાં પડેલી છે, તેનું કારણ મને આ જ લાગે છે. તેમને રાજકારણના હોદ્દામાં રસ નથી, પરંતુ તે દ્વારા વધુ સારી નિશાળો, દાકતરી સારવાર અને બાળકોની વધુ સારી સારસંભાળ લઈ શકાય તે માટે તેઓ રાજકારણમાં રસ લે છે.

રાજકારણમાં પડ્યા પછી તેમને તુરત ખબર પડે છે કે આ વસ્તુઓ સિદ્ધ કરવા માટેની માત્ર તીવ્ર ઈચ્છા હોવી તે બસ નથી. પણ તે અંગેની માહિતી મેળવવી જોઈએ. શું કરવામાં આવ્યું છે, હવે શું કરવું

જોઈએ, તેમ જ આ માટે કેટલાં નાણાં છે, વગેરે માહિતી તેમણે જાણવી જોઈશે. આ નક્કર માહિતી તેમને જ્યાં સુધી નહિ મળે, ત્યાં સુધી તેમની માત્ર ભલી ઈચ્છાથી કશું વળવાનું નથી. “ અમારે વધુ સારી નિશાળો જોઈએ છે.” એમ કહેવું બસ નથી. પણ અત્યારે કેવી નિશાળો છે, તેની ખામીઓ શી છે અને શેને લીધે છે, એ બધું જાણવું જોઈએ, તેમ જ તમારે સારાં મકાનો જોઈએ છે કે વધુ સારા શિક્ષકો જોઈએ છે, તે પણ તમારે નક્કી કરવું જોઈએ.

આ ઉપરાંત રાજકારણ સમજવા માગનાર શહેરીએ માનવસ્વભાવનો પણ થોડો અભ્યાસ કરવો જોઈશે. રાજદ્વારીઓ બધા સારા કે બધા નરસા હોતા નથી. તેમાં પણ માણસે માણસે ફરક હોય છે. ઘણી વાર પોતાના સમાજ માટે અમુક સારું કરવા ઈચ્છનાર માણસ તે સવાલમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ સંકળાયેલી હોવાને લીધે તે નથી કરી શકતો. દરેક ધંધામાં પડેલ માણસે પોતે કોની સાથે કામ પાડવાનું છે. તે જાણવું જોઈએ, અને જે વ્યક્તિ સાથે કામ પાડવાનું હોય તેને અનુકૂળ થાય તેવી રીતે પોતાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ, અને કામની આવશ્યક્તા વિષે તેને ખાતરી કરાવવી જોઈએ. તેથી જે માણસે રાજદ્વારીઓ મારફત કામ લેવાનું હોય છે, તેણે ડઝન માણસો સાથે કામ લેવા માટે ડઝન જુદી જુદી પદ્ધતિઓ અખત્યાર કરવી પડશે. આ કામ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે કેમ કરવું તે જે જાણે છે, તેણે જ નેતાગીરીનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, એમ કહી શકાય.

સામાન્ય રીતે રાજકીય પગલાંઓ દ્વારા કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે કોઈ રાજકીય હોદ્દાની જરૂર નથી. છતાં કોઈ કોઈ વખત રાજકીય હોદ્દો વધુ અસરકારક નીવડે છે ખરો. દાખલા તરીકે વર્જનીયાના એક નાના ગામમાં કચરો ઉપાડવાનું અને શેરીઓમાં બત્તીઓ પૂરી પાડવાનું

મ્યુનિસિપાલિટીને સ્ત્રીઓ સમજાવી શકી નહિ. આથી ગામની સ્ત્રીઓએ એકઠી થઈને મ્યુનિસિપાલિટીમાં બધી સ્ત્રીઓ જ ચૂંટી કાઢી, અને ધારેલા સુધારાને અમલમાં મૂક્યા, અને બીજી ચૂંટણી વખતે તેમાંથી નીકળીને પાછી પોતાના ગૃહસંસારમાં પડી ગઈ.

મને પોતાને હોદ્દાનો મોહ નથી. જાતે હોદ્દાને ધારણ કરવાને બદલે હું મારા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ મારફત કામ લેવાનું વધુ પસંદ કરું છું. આમાં ઘણી વાર આપણે ઈચ્છીએ છીએ તે મળતું નથી. અને સમાધાનથી સંતોષ માની લેવો પડે છે. પરંતુ કાર્ય સિદ્ધ કરાવવું તે એક અસાધારણ રસભરી વસ્તુ છે. અમુક કામને પરિણામે માત્ર વધુ હકીકતો મળે એટલું જ નહિ પણ બીજા માણસોનો પણ સાથ મળે અને કાર્ય સિદ્ધ થાય એ અનુભવ ઘણો આહ્લાદક છે.

હવે હકીકતો કેમ મેળવવી? જે તમે જુઓ તેનું બારીક નિરીક્ષણ કરીને તેમાંથી સમજણ પ્રાપ્ત કરવી એ ઘણી મહત્ત્વની વસ્તુ છે. શું જોવું અને પરિસ્થિતિનું કેમ નિરીક્ષણ કરવું એ વસ્તુ મારા પતિએ વર્ષો પહેલાં મને એક વાર સમજાવી હતી. જેટલી દેખાય છે, તેટલી આ વસ્તુ સરળ નથી. તેમાં પણ ઘણી પૂર્વભૂમિકાની જરૂર હોય છે. મારા પતિ માટે હું ઘણી વાર માહિતી એકઠી કરતી. અને હોસ્પિટલો કે જેલખાનાનો વહીવટ કેવો છે, તે જોવા જતી, ત્યારે આ વસ્તુનું મહત્ત્વ મને સમજાયું હતું. હોસ્પિટલ કે જેલ જોવા જતી વખતે સારી હોસ્પિટલ કે સારી જેલ કેવી હોય તેનો કંઈક ખ્યાલ મુલાકાતીને હોવો જોઈએ કે જેથી તે ખરો ખ્યાલ બાંધી શકે.

ન્યૂયોર્કમાં હું એક દિવસ ગાંડાની હોસ્પિટલમાં નિરીક્ષણ કરવા ગઈ હતી, અને મને એમ લાગ્યું હતું કે મેં બરાબર નિરીક્ષણ કર્યું છે. હું બહાર નીકળી ત્યારે મારા પતિ ગાડીમાં મારી રાહ જોતા બેઠા

હતા. મેં મારો અહેવાલ તેમને કહ્યો. સાંભળ્યા પછી તેમણે મને પૂછ્યું: “હોસ્પિટલ ખીચોખીચ ભરાયેલી હતી કે?” હવે મને તો આનો કાંઈ ખ્યાલ જ નહોતો.

તેમણે વધુ ચોકસાઈથી પૂછ્યું: “પરસાળમાં ખાટલાઓ હતા કે?”

“હા ત્યાં હતા ખરા.”

તેમણે વળી પૂછ્યું: “દરેક વોર્ડની પાછલી ઓરડીઓમાં પણ ખાટલા હતા કે?”

હવે આ પાછલી ઓરડીઓમાં જોવાનું તો મને સૂઝ્યું નહોતું.

“વોર્ડમાં દરેક ખાટલા વચ્ચે કેટલું અંતર હતું? દરેક દરદી પોતાના ખાટલામાં સીધો જઈ શકતો હતો કે એક પથારી ઉપર થઈને બીજી પથારીમાં જવાય તેવું હતું?” મેં તો આ બધું કાંઈ ખ્યાલમાં લીધું નહોતું, એટલે ખાલી માથું ધુણાવ્યું.

“ખોરાક કેવો હતો?” ફેકલિને પોતાના સવાલોનો મારો ચાલુ રાખ્યો.

આ સવાલથી હું ઉત્સાહમાં આવી ગઈ કેમ કે મેં અઠવાડિયાના ભોજનનો કાર્યક્રમ જોયો હતો, અને તે સારો હતો.

“પણ ચૂલા ઉપરની તપેલીઓમાં શું હતું?”

આ પ્રશ્નોત્તરીએ મારી સમજ આડેનો પડદો ઉઘાડી નાખ્યો. ત્યારથી બીજે જ્યાં પણ જાઉં ત્યાં માત્ર ખોરાકનો કાર્યક્રમ જોઈને સંતોષ ન માનતાં ચૂલા ઉપરની દરેક તપેલીમાં હું જોતી. ઘણી વાર છાપાંવાળાઓ મને પૂછતા કે હું દરેક તપેલીમાં શા માટે જોઉં છું? પણ મને પાઠ મળી ચૂક્યો હતો. પણ મારે હજી ઘણું શીખવાનું બાકી હતું, એ તો ઈંગ્લેન્ડના રાજા એક વાર વોશિંગ્ટનની મુલાકાતે આવ્યા ત્યારે ખબર પડી.

એક વાર કોલેજની કેડેટકોરના કેમ્પની મુલાકાતે તેઓ આવ્યા, અને હું પણ તેમની સાથે હતી. ત્યારે મને ખબર પડી કે તેઓ કેવા તાલીમબાજ નિરીક્ષક હતા. તેમની જુવાનીથી તેમને શું અને કેમ નિરીક્ષણ કરવું, તેની પ્રયત્નપૂર્વકની તાલીમ લીધી હતી. તેમણે છોકરાઓએ બનાવેલાં ટેબલો જોયાં, તેમને આપવામાં આવતો ખોરાક તેમ જ ચૂલા ઉપરની તપેલીઓ પણ જોઈ.

પરસાળમાં છોકરાઓની પથારીઓ જોઈ. છોકરાઓને કામ કરતી વેળા આપવામાં આવતા જોડા પણ તપાસ્યા. ધાબળાની જાત પણ જોઈ. એક બંધારણીય રાજાની તાલીમ જોવાનો આ મારે માટે પ્રથમ અવસર હતો.

વોશિંગ્ટનમાં આ ગરમીના દિવસો હતા. છોકરાઓ બે હરોળમાં ઊભા હતા. તેમની પાસે થઈને રાજા અને રાણી પસાર થયાં. રાજાએ એકને છોડીને એક એમ વારફરતી દરેક છોકરા સાથે વાત કરી, જ્યારે રાણીએ જે છોકરા સાથે રાજાએ વાત નહોતી કરી, તે દરેક છોકરા સાથે વાત કરી.

તે દિવસે બપોરના વ્હાઈટ હાઉસમાં ચાપાણીનો મેળાવડો રાખવામાં આવ્યો હતો, જેમાં દરેક સરકારી ખાતાના વડાની રાજા સાથે ઓળખાણ કરાવવાનું કામ મારા પતિએ મને સોંપ્યું. હવે આ બધાં નામો અને દરેકની કામગીરી મારે કેવી રીતે યાદ રાખવી, તેની મને વિમાસણ થઈ પડી. હું જેવી દરેક વડાને રાજા સાથે ઓળખાવતી, એટલે તરત જ રાજા બોલી ઊઠતા કે “મિસ્ટર..., તમારું આ કામ છે, અને આ હોદ્દો છે.” હું તો આ સાંભળીને સડક જ થઈ ગઈ.

તે રાત્રે ખાણા વખતે મેં રાજાને પૂછ્યું કે આ બધા માણસોનાં

નામ અને તેમનાં કામ તેઓ કેવી રીતે જાણી શક્યા?

“કેમ, એ તો આજે સવારે મેં શરૂઆત કરી તે પહેલાં મને આ બધી માહિતી મારા સ્ટાફ તરફથી મળી હતી.”

ત્યારે મને સમજાયું કે સારા રાજા બનવા માટે કેટલી તાલીમ અને કેટલી શિસ્ત લેવી પડે છે. બપોરના જ્યારે માથે બળતો સૂર્ય હતો, ત્યારે ખેતરોમાં ચાલીને વિદ્યાર્થીઓના રહેઠાણનું નિરીક્ષણ કરવાનું કામ જરા મુશ્કેલ હતું. એટલે કોલેજ કેડેટકોરના વડાએ કહ્યું : “અત્યારે ખૂબ ગરમી હોવાથી તમે નહિ આવો તોપણ વિદ્યાર્થીઓ સમજી જશે.”

રાજાએ તરત જ જવાબ આપ્યો : “તેઓ આપણી રાહ જોતા હશે. આપણે જરૂર જઈએ.”

મારા પતિ જ્યારે ન્યૂયોર્કના ગવર્નર હતા, ત્યારે મને હકીકતો મેળવવાની અને તેનું મૂલ્ય આંકવાની જે તાલીમ મળી હતી, તે જ્યારે અમે વોશિંગ્ટન ગયાં, ત્યારે નવી નવી યોજનાની ચકાસણીમાં ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી. દાખલા તરીકે જેલખાનાના વડા સેન્કર્ડ બેઈટ્સની આગેવાની હેઠળ તેઓ કેદીઓને તેમના છુટકારા પહેલાં એક છાવણીમાં રાખીને તેમને કોઈ જાતનો ધંધો શીખવાની અને વધુ છૂટ આપવાની યોજનાનો પ્રયોગ કરતા હતા.

મને આ વસ્તુ ઘણી સારી લાગી. નાના અને બાળગુનેગારોને એક વાર જેલમાંથી છૂટયા પછી આ કઠોર દુનિયા તેમને અપનાવવા કે કાંઈ કામ આપવા તૈયાર હોતી નથી. પરિણામે કોઈ પણ તાલીમ કે લાયકાત વગરના આ ગુનેગારો ફરી પાછા જેલમાં જ આવતા હોય છે. તેમને સ્વતંત્ર શહેરી તરીકે તૈયાર કરીને માનભેર રોટી અને રોજી કમાતા કરવા એ ઘણો અગત્યનો સવાલ છે.

દેશભરમાં જુદી જુદી સંસ્થાઓ અને નવા પ્રયોગો થતા તેનું નિરીક્ષણ કરવા હું જ્યારે જતી, ત્યારે બીજાઓ જે નિરીક્ષણ ન કરી શકે, તે હું નિરીક્ષણ કરતી, અને તેથી જ તે ઉપયોગી નીવડતું. બીજા નિરીક્ષકો તો યોજના સારી છે કે કેમ, ત્યાં કામ સારું થાય છે કે કેમ અને તેમાં વધુ માણસોની જરૂર છે કે કેમ એટલું જ તપાસતા. જ્યારે હું આ યોજનાથી વ્યક્તિ ઉપર શી અસર પડે છે, તે જોતી. તેમાં જોડાનારને ભવિષ્યમાં કામ મેળવવાની વધુ ખાતરી રહેતી કે કેમ? તેમને માત્ર ધંધાની તાલીમ મળે છે કે તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વમાનની લાગણી પણ જન્મે છે? મારા પતિના વહીવટના પહેલા વર્ષ દરમ્યાન ઘણા લોકોએ પોતાની સરકાર પોતાને માટે કંઈ કરી શકશે એવી આશા જ મૂકી દીધેલી.

આ બધી નિરાશાની પાછળ એક જ વણબોલ્યો સવાલ હતો. આપણી માનવી જરૂરિયાતોને લોકશાસન સંતોષી શકશે કે કેમ? આવી હતાશાની લાગણીમાંથી પુનઃ આશા પ્રગટાવવી એ કાંઈ નાનું-સૂનું કામ નહોતું. માનવમૂલ્યોની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં દેશની જ તાકાત અને પ્રતિષ્ઠા વધતાં હતાં.

ભારે જહેમતથી મેળવેલી માહિતી મારા પતિને બહુ ઉપયોગી થઈ પડી કે કેમ, તેની મને ખબર નથી. પરંતુ પાછળથી જ્યારે હું દુનિયાના પ્રવાસે નીકળી ત્યારે મને તે બહુ ઉપયોગી નીવડી. માત્ર મૂઠીભર ધાન ઉપર રહેતા લોકોને સમજવામાં, અને તેમની લાગણીઓ અને વિચારોને સમજવામાં મને તે બહુ કામમાં લાગી. તેમના પોતાના દેશને ખીલવવામાં અને પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવામાં તેમને કેટલો બોજ ખેંચવો પડશે, તેનો પણ મને બરાબર ખ્યાલ આવતો.

હકીકતો મેળવવી, આપણી સંસ્થાઓ કેમ કામ કરે છે, અને કેવી છે, તે જાણવું એ દરેક શહેરીની ફરજનો એક ભાગ છે.

જેમ જેમ આપણે વધુ સારા શહેરી થતા જઈએ છીએ, અને આપણા પ્રતિનિધિઓનાં કાર્યો માટે આપણી અંગત જવાબદારી છે, એવું સમજતા જઈએ છીએ તેમ તેમ તેમના કાર્ય ઉપર આપણી અસર ખૂબ ખૂબ વધતી જાય છે. જે પ્રતિનિધિનો મતદાર વિભાગ નિષ્ક્રિય અથવા બેદરકાર હોય, જે મતદારો પોતાના પ્રતિનિધિને સારા કામ માટે અભિનંદન આપતા નથી, અને ખરાબ કામ માટે વખોડતા નથી, તે પ્રતિનિધિને પોતાનું કામ વધુ અસરકારક રીતે કરવાનું અથવા વધુ સારા થવાનું કોઈ પ્રોત્સાહન કે ઉત્તેજન મળતું નથી.

દરેક વ્યવહારુ રાજદ્વારી પછી તે નાનાકડા સ્થાનિક હોદ્દા ઉપર હોય કે કોઈ વડા હોદ્દા ઉપર હોય, પણ તેના ઉપર એક યા બીજા અનેક પ્રકારનાં દબાણો આવતાં હોય છે. આ બધાં દબાણો અને લાગવગો સામે ટકી રહેવા માટે તેનામાં ખૂબ આત્મવિશ્વાસ, સન્માન અને પોતાના વિચારોને વળગી રહેવાની તાકાત જોઈએ. પણ જો પોતાના મતદાર વિભાગનો તેને પૂરતો ટેકો ન હોય તો આવું મક્કમ વલણ લેવાનું જોમ તેનામાં પ્રગટતું નથી.

થોમસ જેફરસન કહેતા કે સમાજના કલ્યાણ માટે વ્યક્તિની જવાબદારી છે, એ વસ્તુ લોકશાસનનો અગત્યનો અને જરૂરી ભાગ છે. લોકોને અણગમતી વસ્તુ પણ સત્ય હોય તો કહેવામાં તેઓ માનતા. તેથી કહેતા કે લોકશાસનનું તંત્ર સૌથી વધુ મુશ્કેલ છે, કેમ કે તેમાં આવી જવાબદારીની જરૂર પડે છે.

લોકશાસનવાળી સરકાર અતિશય વિકસિત સ્વરૂપની સરકાર હોવાથી તેના શહેરીઓ પણ ખૂબ વિકસિત અને જાગૃત હોવા જોઈએ. આપણે સમગ્ર રીતે આ જવાબદારી સ્વીકારવા અને તેને આચરણમાં

ઉતારવા તૈયાર છીએ કે કેમ તેની મને ખાતરી નથી. પણ એટલું ચોક્કસ છે કે આપણું વલણ અને જીવનપદ્ધતિ માટે આપણે દરેક જવાબદાર છીએ, કેમ કે તેની વળતી અસર આપણી સરકાર ઉપર પડે છે.

ઘરમાં જેમ આપણે પાયાનાં મૂલ્યો શીખીએ છીએ, તેવી જ રીતે આપણે શહેરી તરીકેની આપણી ફરજો શીખવી જોઈએ. પ્રસંગોના પ્રવાહોથી બાળકોને અલિપ્ત કે વિમુખ રાખવાં અથવા તો તે પ્રત્યે અસહિષ્ણુ બનાવવાનું જેમ સહેલું છે, તેવી જ રીતે બાળકોને જાગ્રત, સભાન અને જવાબદાર શહેરીઓ બનાવવાં એ પણ એટલું જ સહેલું છે.

કેટલાક મહિનાઓ પહેલાં હું ફ્લોરીડામાં મારા કાકાને મળવા માટે ગઈ હતી. ત્યાં મારાથી વિરોધી મંતવ્યો ધરાવતા કેટલાક સ્થાનિક રાજદ્વારીઓ મને મળવા આવ્યા.

તેમાંના એકે મને કહ્યું : “મિસિસ રૂઝવેલ્ટ, તમને હવે સંતોષ થશે. હવે ગોરા-કાળાના ભેદ શાળામાં રહેશે નહિ. અમારાં બાળકોને અમારી જૂની રીત ગમતી નથી. મારા નાના છોકરાને તેના સાથીદાર હબસી છોકરા જોની સાથે બેસવામાં કાંઈ વાંધો નથી.”

બીજા માણસે કહ્યું : “મારી નાની દીકરીએ નિશાળમાંથી આવીને મને કહ્યું કે તેને હબસી છોકરી સુશી સાથે ઘરમાં અને નિશાળમાં બન્ને સ્થળે ફાવે છે, અને તેને રંગનો ભેદભાવ કે અલગતા ગમતાં નથી.”

મેં જવાબ આપ્યો : “આ સાંભળીને મને ઘણો આનંદ થાય છે. તમે વયમાં નહિ પડો, તો બાળકો સ્વાભાવિકપણે સારી રીતે ઉછરશે.”

બાળકોને જો ખોટું સમજાવવામાં ન આવે તો તેઓ આ

ભેદભાવને કદી આવકારે નહિ એવાં બુદ્ધિશાળી છે. દરેક સ્વમાની શહેરીએ બાળકોને પૂર્વગ્રહથી ભરેલી રંગભેદની શિખવણીનો સામનો કરવો જોઈએ અને હિમ્મતપૂર્વક કહી દેવું જોઈએ કે “હું આની સાથે સંમત થતો નથી. રંગભેદ એક અર્થ વગરનો મહા અન્યાય છે.”

પણ ચાલતા પ્રવાહની સામે ઊભા રહેવું, અને લોકપ્રિયતા ખોવાનું જોખમ ખેડીને લઘુમતીમાં એકલા ઊભા રહેવાની હિમ્મત હજી જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં લોકોમાં આવી નથી. જવાબદારીભર્યા શહેરીપણાની ભાવના અને સ્વમાનશીલ સર્વવ્યાપી માનવતા સિદ્ધ કરતાં હજી આપણને ઘણો સમય લાગશે.

બાળકોને જો થોડી પણ તક આપવામાં આવે તો બાળકો રાજદ્વારી જવાબદારી સ્વીકારશે, એટલું જ નહિ પણ તેને આવકારશે; કેમ કે દરેક જવાબદારીનો બોજ ઉઠાવવાથી શક્તિ વધે છે, અને શક્તિ વધવાની સાથે આત્મવિશ્વાસ વધે છે. આવા આત્મવિશ્વાસવાળી પ્રજા અજેય બને છે. પહેલાં અંતરમાં હાર ખાધા સિવાય, અને આત્મવિશ્વાસ ગુમાવી દીધા સિવાય બહારથી પરાજય થતો નથી.

સામાન્ય રીતે જે સમાજના આપણે સભ્ય હોઈએ તેના જીવન પ્રવાહમાં ઘસડાયા વગર, નાનોમોટો ભાગ ભજવ્યા સિવાય આપણાથી રહી શકાતું નથી. આવો જે કાંઈ ભાગ લેવાય તે શહેરી માટે તેમ જ સમાજ માટે ઘણું આરોગ્યપ્રદ છે.

કેટલાંક સ્થાનિક મંડળોમાં આગ બુઝાવનારા સ્વયંસેવકોની ટુકડી હોય છે. આ ટુકડીને કામ કરતી જોવી એ એક ભારે ઉત્સાહપ્રેરક દૃશ્ય છે. આ ટુકડીમાં જીવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાંથી જુવાનો આવે છે, જે આગના અકસ્માત પ્રસંગે એકઠાં થઈને જિંદગી અને મિલકત

બચાવવાં ભારે જહેમત ઉઠાવે છે. આગને વખતે પોતાનું બધું કામ છોડીને આ સ્વયંસેવકો આગના દુશ્મન સામે બહાદુરીથી મરણિયો મોરચો માંડે છે. આવા વિપત્તિના પ્રસંગે સામાજિક જીવનની એકતા અને અખંડિતતાની જે તીવ્ર ભાવનાનું આપણને દર્શન થાય છે, તેવું બીજા પ્રસંગે ભાગ્યે જ જોવા મળે.

થોડા વખત પહેલાં એક જેલખાનામાં આગમાં સપડાયેલાં માણસોને બચાવવા માટે આ સ્વયંસેવકોએ પોતાનો જાન જોખમમાં મૂક્યો હતો. તેઓને આ પ્રસંગે આ કેદીઓ છે કે ગુનેગારો છે, તેનું ભાન પણ નહોતું. તેમનું તો એક જ લક્ષ્ય હતું કે જોખમમાં સપડાયેલા માનવીઓને બચાવવાનું. આ કામ કરતાં ઘણાંને ઈજા થઈ, પરંતુ આ કામ તો ચાલુ જ રહ્યું. લોકોએ જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે આ બહાદુર જુવાનો માટે તેમને ભારે મગરૂરી થઈ, પણ સાથોસાથ પોતાની જેલખાનાની પરિસ્થિતિ જાણવા જેટલા પણ તેઓ જાગૃત નહોતા, એ વાતની તેમને ભારે શરમ ઊપજી.

જ્યારે હું આવી આવી વાત કોઈ ચુસ્ત મંડળ આગળ કરું છું, ત્યારે મને તુરત જ જવાબ મળે છે :

“રાજકારણની વાત જ મૂકો ને, તેમાં તો કેવળ સડો છે. કોલસામાં હાથ નાખીએ તો કાળા જ થાય”.... વગેરે વગેરે.

સાચી વાત છે, કમનસીબે સડો તો છે જ. રાજકારણમાં માણસો છે, તેથી ત્યાં પણ સડો છે. પણ સડો ધારાશાસ્ત્રીઓમાં, ડૉક્ટરોમાં અને વેપારીઓમાં બધે છે. આપણે જ તેને ઊગવા દઈએ છીએ અને વધવા દઈએ છીએ તેથી સડો ફેલાય છે.

આ સડાનો સામનો એક જ રીતે થઈ શકે. રાજકારણને

તરછોડીને નહિ, પણ ઉમદા વર્તનનાં ધોરણો ખીલવીને, તે અનુસાર વર્તીને અને આપણા પ્રતિનિધિઓ પાસેથી તેવી આશા રાખીને જ આ સડાને નાબૂદ કરી શકાશે. રાજકારણમાં આજે લાંચરુશવતની બહુ વાતો સંભળાય છે, પણ હવે લાંચ આપનારને પણ લાંચ લેનાર જેટલો જ ગુનેગાર ગણવાનું વલણ વધતું જાય છે, એ વસ્તુ ઘણી આવકારપાત્ર છે. લાંચ લેનાર અને લાંચ આપનાર બન્નેને સરખી રીતે બેઆબરૂ કરીને સરખી સજા કરવાથી લાંચનો રાહુ દૂર કરવામાં બહુ સમય નહિ લાગે.

દરેક સડામાં ગુનાની બન્ને બાજુઓ હોય છે. જે માણસ રસ્તા ઉપર વેશ્યાને શોધવા નીકળે છે, તેને વેશ્યા જેટલો જ ગુનેગાર ગણવો જોઈએ. જે માણસ અફીણ કે એવી કેફી વસ્તુ ખરીદે તેને વેચનાર જેટલો જ ગુનેગાર ગણવો જોઈએ. વધુ ઝડપથી મોટર હાંકનાર જ્યારે ગુનામાંથી બચવા માટે પોલીસને લાંચ આપે છે, ત્યારે તેને પોલીસ જેટલો જ ગુનેગાર ગણવો જોઈએ, કેમ કે તે કાયદાના અમલને તોડી પાડવા માટે જવાબદાર છે.

થોડા વખત પહેલાં જ એક પોલીસ કમિશનરે મારી સમક્ષ ફરિયાદ કરી હતી કે પોતાના ખાતામાં લાંચરુશવત લેનારા સામે જ્યારે પગલાં લેવા માગતો, ત્યારે જાહેરમાંથી કોઈ સાક્ષી આપવા કે હકીકતો આપવા આગળ આવતું નહિ, અને તેથી રુશવતખોરોને સજા કરવામાં તે નિષ્ફળ જતો હતો. આમ જો લોકો પોતે જ લાંચરુશવતને નિભાવી લેવા તૈયાર હોય તો ઉચ્ચ સ્થાનેથી તેને કેમ કાઢી શકાશે?

બહુ દેખાવ કર્યા સિવાય, બીજાં ક્ષેત્રોની માફક રાજકારણમાં પણ સડો અટકાવવા લોકો ઘણું કરી શકે છે. પોતાના સિદ્ધાંતોને વળગી રહેવાની અને પોતાની માન્યતા અનુસાર વર્તવાની તેમનામાં હિંમત હોવી જોઈએ. અલબત્ત, આ વસ્તુ કઠિન છે ખરી. અણનમ શિસ્ત અને

જીવનનાં સાચાં મૂલ્યોમાં દૃઢ વિશ્વાસ હોય તો જ આમ બની શકે.

કલાકના ચાલીસ માઈલની ઝડપે ગાડી ચલાવવાની જે વિસ્તારમાં છૂટ છે, ત્યાં કલાકના પંચોતેર માઈલની ઝડપે ગાડી ચલાવનાર આને એક નજીવી વસ્તુ ગણે છે. પણ આ કાયદો જાહેર સલામતી માટે ઘડવામાં આવ્યો છે, અને તેનો ભંગ કરનાર આપણો સમાજ જેના ઉપર નિર્ભર છે, એવા કાયદાના વાજબી અમલને તોડવા માટે જવાબદાર છે.

કોઈ કોઈ વાર મને એમ લાગે છે કે શરૂઆતના દિવસોમાં આપણે જ કાયદાનો અમલ કરતા હતા, તેથી કાયદા પ્રત્યેનું આપણું વલણ આવું ઢીલું રહ્યું હશે, કેમ કે તે જમાનામાં સુલેહશાંતિ જાળવવા માટે કાયદાનું કોઈ સ્વીકૃત તંત્ર નહોતું. આજે હવે પરિસ્થિતિ જુદી છે, છતાં ઘણા માણસો જાણે કોઈ સરહદના ગામમાં રહેતા હોય તેમ કાયદો હાથમાં લઈને મન ફાવે તેમ વર્તે છે.

એક વસ્તુ અવિવાદાસ્પદ છે. જો આપણે કાયદાના શાસન પ્રમાણે ચાલતી દુનિયા જોઈતી હોય તો આપણે ઠેઠ પાયાથી કાયદા પ્રત્યે માન અને આદરની દૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ. આપણી પરસ્પરની સલામતી અને કલ્યાણ માટે આ કાયદાતંત્ર આપણે ઉત્પન્ન કર્યું છે. અંધાધૂંધી સામેનો આ આપણો દુર્ગ છે. આપણી સંસ્કૃતિનો આ તાણોવાણો છે. આ તાણાવાણાને તોડવા અથવા નબળા પાડવાથી આપણે જેને સરકાર કહીએ છીએ, તે આખી સંસ્થા જોખમમાં મુકાશે. સરકારને શાંતિમય અને સમૃદ્ધ જીવન ગાળવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન બનાવવાની દરેક શહેરીની મુખ્ય ફરજ છે.

* * * * *

રાજદ્વારી હોદ્દેદાર બનવાની આવડત

લગભગ ચાલીસ વર્ષો સુધી હું રાજકારણની ઉત્તેજક અને વિલક્ષણ દુનિયામાં ઈચ્છા-અનિચ્છાએ પણ ઘસડાઈ છું. દરેક નાના-મોટા દરજ્જાના પ્રજા-પ્રતિનિધિઓ અને જાહેર પ્રજાસેવકોને મળી છું. સ્થાનિક ચૂંટણીઓમાં ઘેર ઘેર ફરીને મતો માટે પ્રચાર કરવાથી માંડીને ઉચ્ચતમ દરજ્જે ઘડાતી રાજ્યનીતિનું પણ મેં નિરીક્ષણ કર્યું છે.

જે માણસ જાહેર જીવનમાં પડીને કોઈ રાજદ્વારી હોદ્દો ધરાવીને પ્રજાસેવા કરવાની ઉમેદ ધરાવે છે, તેને અનુભવમાંથી કંઈ જાણવાનું અવશ્ય મળશે. પ્રજાસેવક એટલે ચૂંટણીઓ મારફત કોઈ રાજદ્વારી હોદ્દો ઉપર આવીને પ્રજાની સેવા કરનારને હું અહીં પ્રજાસેવક તરીકે ઓળખાવવા માગું છું.

સૌથી પહેલાં તો હું એમ કહેવા માગું છું કે આપણે ત્યાં પ્રજાસેવક બનવા માટે કોઈએ પ્રયત્નપૂર્વક તાલીમ ભાગ્યે જ લીધી હશે; કે તેને માટે ખાસ તૈયારી ભાગ્યે જ કરી હશે. આ વાત પહેલી નજરે જરા ચોંકાવનારી લાગે, પરંતુ એટલી જ એ વસ્તુ સ્વાભાવિક છે, કેમ કે ઘણા ઓછા લોકો રાજદ્વારી હોદ્દા માટેની ઈચ્છાથી પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત કરતા હોય છે. આને માટે ઘણાં કારણો હોય છે. સૌથી પહેલું તો રાજકારણમાં દરેકનું ભાવિ ઘણું અનિશ્ચિત હોય છે. અને દર ત્રણ-ચાર વર્ષના ગાળે પાછું ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાનું અને ચૂંટાવા ન ચૂંટાવાનું જોખમ ઊભું રહેલું હોય છે. આ ઉપરાંત બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં બાહોશ અને શક્તિશાળી માણસોને જે આર્થિક બદલો મળતો હોય છે, તેના પ્રમાણમાં અહીં ઘણો ઓછો બદલો મળતો હોય છે.

આ રાજદારીઓના ખત્તા ઉપર આવડી મોટી સરકારને ચલાવવાનો ભારે બોજ આપણે મૂકીએ છીએ. દેશના સરકારી તંત્રને આર્થિક રીતે મજબૂત રાખવાની, દુનિયામાં શાંતિ અને સુલેહનું નાજુક પલ્લું સમતોલ રાખવાની તેમ જ લોકોના કલ્યાણનું અસરકારક રીતે ધ્યાન રાખવાની તેમની અનેકવિધ જવાબદારીઓ હોય છે, છતાં મોટા ભાગના રાજદારીઓ રાજકારણમાં કેવળ અકસ્માતથી પડેલા હોય છે; અથવા તો એવડી મોટી ઉંમરે પડેલા હોય છે કે તેમના વિચારો અને માન્યાતાઓ રૂઢ થઈ ગયેલાં હોય છે.

પ્રજાસેવક બનવાની ઈચ્છા ધરાવનારે કેટલીક મૂળભૂત વસ્તુઓનો સામનો કરવો જ પડશે.

સૌથી પહેલું તો ચૂંટણીમાં તમે કોઈ હોદ્દા માટે ઊભા રહો તે પહેલાં તમારી પાસે આગલા ધંધામાં કમાયેલા પૂરતા પૈસા હોવા જોઈએ, અથવા તો કદાચ હોદ્દો છોડવો પડે તો તમે પાછા કામધંધે ચડી શકો એવા સંબંધો હોવા જોઈએ. નહિતર, જો તમારા નિભાવનો આધાર આ હોદ્દાના પગાર ઉપર જ હશે તો ફરી વાર ચૂંટાવાની લાલચને વશ થઈને તમારે ઘણી બાંધછોડ કરવી પડશે. જે માણસનો બધો આધાર તેના રાજદારી હોદ્દાના પગાર ઉપર હોય, તેની સ્થિતિ ઘણી વિષમ છે, એ એક દુઃખદ સત્ય છે. તેને જોખમ ખેડતાં ડર લાગે છે. પોતાને સાચી લાગે છતાં પ્રજાને ન ગમે તેવી વસ્તુ કરતાં તે ડરે છે. કોઈ કોઈ વાર તેને સાટાં-સોદા પણ કરવા પડે છે.

બીજી વસ્તુ એ છે કે જાહેર હોદ્દો ધરાવવાની ઈચ્છા કરનારની જીવનપદ્ધિતિ બીજા કરતાં અલગ હોય છે, અને તેના કુટુંબની તે અપનાવવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. તેમણે કાચના ઘરમાં રહેવું

પડશે, અને મોટી આવક જતી કરવી પડશે, તેના કુટુંબની આ માટે તૈયારી હોવી જોઈશે. મારા પતિ કહેતા હતા કે જાહેર હોદ્દો ધરાવનાર સ્ત્રી કે પુરુષના સગાંઓની ચામડી ગેંડાની ચામડી જેવી હોવી જોઈએ.

ત્રીજી વસ્તુ એ છે કે માણસને લોકો પ્રત્યે સાચો પ્રેમ હોવો જોઈએ, અને રાજદ્વારી હોદ્દા મારફત લોકોનું કલ્યાણ કરવાની તીવ્ર ઈચ્છા હોવી જોઈએ. પોતાના દેશ માટે કંઈક કરવામાં સંતોષની તેને ભાવના હોવી જોઈએ. કોઈ પણ જાહેર સેવાની સાર્થકતા માટે આ પ્રથમ જરૂરની વસ્તુ છે. જે રાજદ્વારી માત્ર પોતાનો અંગત સ્વાર્થ સાધવા પાછળ પડે છે, તે પ્રજાસેવક તરીકે બિલકુલ નકામો છે, એટલું જ નહિ પણ આખરે તે પોતે પોતાના કામમાં નિષ્ફળ જશે. કોઈ પણ રાજદ્વારીની સફળતાનો મુખ્ય આધાર પોતાના મતદારોનાં હિતો સાથે પોતે કેટલું તાદાત્મ્ય સાધી શકે છે, તેના ઉપર રહેલો છે. આમ કરે તો જ પોતે જે ઈચ્છે તે સિદ્ધ કરી શકે છે.

કોઈ પણ ધારાસભ્ય અથવા સેનેટરને તુરત માલૂમ પડશે કે તેના મતદારોની દૃષ્ટિએ “પ્રજાસેવક-”નો અર્થ અનેક રીતે જુદો જુદો થઈ શકે છે. ઘણી વાર ઘણાં નજીવાં કામો પણ તેને સોંપવામાં આવે છે. કોઈ કહેશે કે ખેતીવાડી ખાતાએ નવા પ્રકારના બીની શોધ કરી છે, તે વિષેની પૂરતી માહિતી તે મતદારોને આપશે? વળી, કોઈ પોતાના વિસ્તારમાં વેપારધંધાને લાગુ પડતા કાયદાના મુદ્દા ઉપર તેની પાસેથી માહિતી માગશે. પોતાના પ્રદેશ માટે કેટલાં બાંધકામો અને મકાનો તે મંજૂર કરાવી શકે છે, તેના ઉપર તેની શક્તિનો અને ઉપયોગિતાનો આંક લોકો મૂકશે.

ઘણી વાર વ્હાઈટ હાઉસ જોવા માટે અથવા તો ધારાસભાની પ્રેક્ષકોની ગેલેરી માટેની ટિકિટો મેળવી આપવાની પણ તેની પાસે

માગણી થશે. તેના મતદારો વોશિંગ્ટન આવે ત્યારે તેમની સાથે વાતો કરવી અને હાથ મિલાવવા વગેરે કામ પણ તેણે કરવાં પડશે.

ધારાસભામાં, સમિતિઓની બેઠકોમાં તેમ જ પોતાની ઓફિસમાં બધે તેણે હાજરી આપવી પડશે. મતદારોના પ્રતિનિધિ તરીકે તેણે માત્ર પોતાના વિભાગનાં હિતોનો જ ખ્યાલ નથી કરવાનો, પરંતુ પોતાના મતદારોની માગણીઓ દેશના સમગ્ર અર્થતંત્રના માળખામાં કેટલે સુધી બેસી શકે છે, તે સમજાવવાની અને દેશના બીજા ભાગોમાં શું બની રહ્યું છે, તેનો પોતાના મતદારોને ખ્યાલ આપવાની પણ તેની ફરજ છે. જે હોદ્દેદાર સાચી નિષ્ઠાપૂર્વક પોતાનું કામ કરશે, તેને પોતાના કે પોતાના કુટુંબના નિભાવ માટે ચિંતા નહિ કરવી પડે, તેમ ફરી ચૂંટણીની પણ પરવા કરવી નહિ પડે, એવી આનંદજનક પ્રતીતિ તેને થશે.

ભૂતકાળમાં સ્થાનિક દૃષ્ટિબિંદુને બદલે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુથી પ્રશ્નોને સમજી શકે એવા પ્રજાસેવકો મળવા મુશ્કેલ હતા. થીયોડોર રૂઝવેલ્ટ એક પ્રેસીડન્ટ હતા, ત્યારે ધારાસભામાં પોતે એક વાર પોતાની લાક્ષણિક રીતે બોલી ઊઠ્યા:

“માત્ર એક દશ મિનિટ માટે હું પ્રેસીડન્ટ તેમ જ કોંગ્રેસ બન્ને હોઉં તો કેવું સારું!”

જ્યારે તેને આનું કારણ પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું: “તો હું એવો કાયદો પસાર કરું કે દરેક ધારાસભ્ય વોશિંગ્ટન આવે તે પહેલાં તેણે દેશનાં બેતૃતીયાંશ રાજ્યોની મુલાકાત તો અવશ્ય લેવી જોઈએ.”

હવે આજે તો આપણે આપણા રાજદ્વારીઓ પાસેથી રાષ્ટ્રીય નહિ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુની આશા રાખીએ છીએ. વાસ્તવમાં

તેની જરૂર પણ છે. અલબત્ત, આખી દુનિયા વિષે તેઓ બધું જાણે એવી આશા તો આપણે ન રાખી શકીએ, પરંતુ વોશિંગટન આવ્યા પછી તેમને દુનિયા વિષે ઘણું જાણવાની તક મળે છે. તેઓ કેવી રીતે બધું નિરીક્ષણ કરે છે, અને આ પ્રયાસો દ્વારા શું મેળવે છે, એ ઘણું અગત્યનું છે. કમનસીબે કોઈ કોઈ વાર આ બધો ખર્ચ નકામો જાય છે. પણ ઘણી વાર નવાં ક્ષિતિજો ખુલ્લાં થતાં, ટૂંક દૃષ્ટિના સાધારણ માનવીઓ વ્યાપક દૃષ્ટિવાળા સાચા પ્રજાસેવકો બને છે.

આદર્શ દૃષ્ટિએ દરેક રાજદ્વારી રાજનીતિજ્ઞ પણ હોવો જોઈએ. તેણે પોતાના કાર્યવિસ્તારના લોકોને સમજવા જોઈએ. તેમની ઈચ્છા અને આકાંક્ષાથી તે પરિચિત હોવો જોઈએ. પોતે ગવર્નર થાય, ધારાસભ્ય થાય કે ગમે તે હોદ્દો લે, તે બધામાં પોતાના લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતાં તેને આવડવું જોઈએ. પોતાના કામને લગતી વિગતો તેણે પૂરેપૂરી રીતે જાણવી જોઈએ. કેમ કે પોતાના લોકોની સેવા કરવામાં સફળતા કે નિષ્ફળતાનો આધાર આ વિગતોના સરવાળા ઉપર અવલંબિત છે.

પોતાના મતદાર વિભાગને સ્પર્શતા મોટા સવાલોનો તેને વ્યાપક ખ્યાલ હોવો જોઈએ તેમ જ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સવાલોની આ સવાલો ઉપર શી અસર થાય છે, તેની તેને સમજ હોવી જોઈએ. આનું સમગ્ર ચિત્ર તેણે પોતાના વિભાગ પાસે મૂકવું જોઈએ કે જેથી તેઓ વિશ્વ-સમાજના એક ભાગ બની રહે.

કોઈ પણ વસ્તુ કરવાનો ખરો સમય ક્યારે છે, તેની સમજણ હોવી એ કોઈ પણ રાજદ્વારી માટે એક કિંમતી સંપત્તિ છે. અમુક વસ્તુની સિદ્ધિ મેળવવા માટે સમય અને સંજોગો ક્યારે પાક્યા છે, તે સમજનાર રાજદ્વારી પોતાના કાર્યમાં અચૂક સિદ્ધિ મેળવે છે.

સમયને જાણવાની આ બાબતમાં ધીરજ, અતિશય ધીરજ એક ઘણું જ મહત્ત્વનું તત્ત્વ બની રહે છે. તેમ લોકો ક્યાં સુધી તમારી સાથે છે, તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોવો એ બીજું જરૂરી તત્ત્વ છે. નેતાએ પોતાના અનુયાયીઓથી બહુ આગળ ન રહેવું જોઈએ, નહિતર તેના અનુયાયીઓ ઘણા છેટા પડી જશે. પણ નેતાએ એક ડગલું તો જરૂર આગળ રહેવું જોઈશે. તેણે પોતાના લોકોને પોતાની સાથે લેવા જોઈશે. પ્રસંગોપાત મારા પતિને મેં આવી ભૂલો કરતાં જોયા છે. લોકો બીજું પગલું લેવા તૈયાર થાય તે પહેલાં પોતે ક્યાંય આગળ વધી ગયા હોય. પણ તેમણે આવી ભૂલો ઘણી થોડી કરી છે.

લોકોને પોતાના પ્રત્યે આકર્ષીને પોતાના તરફ ખેંચવાની શક્તિ એ પણ દરેક રાજદારી માટે જરૂરી વસ્તુ છે. દરેક રાજદારી કાર્ય એ બીજા માણસો મારફત કરાવવાનું હોય છે. રાજદારી જીવનમાં જેણે પ્રવેશ કરવો હોય, તેણે નવું નવું શીખવાની, નવા-નવા માણસોને મળીને પોતાના અનુભવને વિસ્તારવાની અને ગાઢ બનાવવાની તક જતી કરવી ન જોઈએ. બીજા માણસના મનમાં શું ચાલી રહ્યું છે, તેને સમજવાનું સહાનુભૂતિભર્યું વલણ તેણે કેળવવું જોઈશે. નહિતર તેનો જરાયે ઈરાદો નહિ હોય તોય સામાને માહું લાગશે.

પોતાના અંગત સંબંધોમાં કે ધંધામાં તો આ ગુણ ઘણો જરૂરી છે; પરંતુ રાજકારણમાં અને ખાસ કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતોમાં જ્યાં જુદા જુદા અનેક દેશના લોકો તેમના અલગ અલગ રીતરિવાજો અને પૂર્વભૂમિકાઓ સાથે મળતા હોય છે ત્યાં આ ગુણની અતિશય જરૂર છે. જ્યાં સુધી બીજાના મનમાં આપણે પ્રવેશ ન કરી શકીએ ત્યાં સુધી આપણામાં મતભેદો ઊભા થવાનો ભય ઊભો રહેશે. શંકાવિહીન સંબંધો દ્વારા બીજાઓ સાથે સમજૂતીનો પુલ બાંધ્યા વગર અને તેમની

લાગણીઓ સમજ્યા વગર આપણે આપણા હેતુઓ અને કાર્યોની શુદ્ધતા તેમને સમજાવી શકીશું નહિ.

અત્યાર સુધી તો મેં એવી રીતે વાત કરી કે જાણે એકલા પુરુષો જ રાજકારણમાં દાખલ થતા હોય. પણ હવે તો સ્ત્રીઓ પણ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં-ખાસ કરીને તેમના પોતાના સમાજમાં-વધુ ભાગ લેતી થઈ છે. સ્ત્રીઓને કેટલાક ફાયદાઓ છે, તો કેટલાક ગેરફાયદાઓ છે. સામાન્ય રીતે તેમને જણાશે કે પુરુષો તો સ્ત્રીઓને નીચે રાખવા માટે જ ઈચ્છતા હોય છે. મહત્વના નિર્ણયોમાં ભાગ લેવામાં સ્ત્રીઓને લાયક ગણવામાં આવતી નથી. અગત્યની સભાઓ અને બેઠકોમાં ભાગ લેવામાંથી, તેમને વંચિત રાખવામાં ન આવે, તે માટે સ્ત્રીઓએ સાવધ રહેવાની જરૂર છે. સ્ત્રીઓ જે હોદ્દા ઉપર નિયુક્ત થયેલી હોય અથવા ચૂંટાયેલી હોય, તે હોદ્દાની જવાબદારી પૂરી રીતે પાર પાડવા માટે તેમણે અતિશય આગ્રહી બનવું પડશે.

રાજકારણમાં સ્ત્રીઓ માટેની એક મોટામાં મોટી ખામી કે ક્ષતિ હોય તો એક જ બાબતની છે. તે એ કે સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં ટીકાઓ પ્રત્યે ઘણી લાગણીક્ષમ હોય છે. પોતે જે સાચું માનતા હોય તેને લોકોની ટીકાની પરવા કર્યા વગર વળગી રહેવું જોઈએ, તે વસ્તુ સ્ત્રીઓ જલદી શીખી શકતી નથી. સોમવારે છાપાંઓમાં તમારે વિષે કડક ટીકા આવે પરંતુ શુક્રવાર થાય ત્યાં સુધીમાં તો છાપાં અને લોકો સુધ્ધાં એ બાબત ભૂલી ગયાં હોય છે. એટલે સમજદારીની વાત તો એ છે કે આપણે પણ ટીકાઓને ભૂલી જવી.

હજી થોડા સમય પહેલાં આપણે એક સ્થિર અને અપરિવર્તનશીલ જગતમાં જીવતા હતા, કે જેમાં ઠરેલ વિચારના માણસોની રાજકારણમાં જરૂર પડતી. તેઓ ઉપયોગી અને વિશ્વાસપાત્ર

સેવા બજાવી શકતા. પણ આજની દુનિયા તો પરિવર્તનની અને ઊભરાની દુનિયા છે. સત્તાની સમતુલાઓ અને રાજદ્વારી જોડાણો નિત્ય બદલાતાં રહે છે. આખું અર્થતંત્ર બદલાતું જાય છે. વિજ્ઞાન આપણા સમગ્ર જીવનમાં ધરમૂળનો પલટો લાવી રહ્યું છે. માનવજાતની હસ્તી મિટાવવાનો પણ ભય ઊભો કરી રહ્યું છે. આખા બધા સવાલો જ નવા છે.

છેલ્લાં વીસ વર્ષોમાં આપણે આ દેશમાં એક ક્રાન્તિનું સર્જન કર્યું છે; જો કે તેના વિષે આપણે સભાન નથી. વિરોધમાં લોકો મોટાં હિંસક આંદોલનો કરે તેવા આંદોલનનું તત્ત્વ આમાં નહોતું. પરંતુ ૧૯૩૦ થી '૪૦ ના ગાળામાં જ્યારે દેશ ઉપર આર્થિક મંદીનું જબ્બર મોજું આવ્યું ત્યારે લોકો માટે સરકારની જવાબદારી છે, એ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરીને આપણે ક્રાન્તિ સિદ્ધ કરી છે. આપણી મૂડીવાદની પ્રથામાં આકરા ફેરફારો થયા, અને લોકોના વિચારોમાં પણ જબ્બર પલટો આવ્યો. લોકોના કલ્યાણ માટે સરકારની ફરજો અને કાર્યનો એક નવો ખ્યાલ આપણે અપનાવ્યો છે.

આ નવી પરિસ્થિતિઓનો મુકાબલો કરવા માટે આપણે આપણા રાજદ્વારીઓમાં નવી શક્તિઓ અને નવા ગુણો જોઈએ. પલટાતા સંજોગો અને પરિવર્તનોને સાનુકૂળ થવા માટે સ્થિતિસ્થાપક અને નિત્ય જાગ્રત એવું માનસ કેળવવું પડશે. નવા સવાલો, નવી પરિસ્થિતિ અને નવા લોકોને સમજી શકે તેવી જાગ્રત અને વિવેકક્ષમ મનોબુદ્ધિ જોઈશે. આપણે ખાસ કરીને એવા માણસો જોઈએ છે કે જેઓ પોતાના વિચારોને વિશદ રીતે સમજાવી શકે. અગત્યના સવાલો ઉપર ખડા થઈને પોતાનાં મંતવ્યોનો પ્રભાવ પાડી શકે તેવા હિંમતબાજ માનવીઓની આપણે જરૂર છે.

દુનિયાનું નેતૃત્વ લેવાની વાત બાજુએ રાખીએ, પણ આપણે

દુનિયાની મોખરે રહેવું હોય તો હવે પાછળનું સિંહાવલોકન કરવાની ટેવ છોડી દેવી જોઈએ. “કશું પલટાયું નથી,” “જૂનો રાહ સૌથી શ્રેષ્ઠ હતો” એમ કહેવાનો કશો અર્થ નથી. મુદ્દો એ છે કે જૂની પરિસ્થિતિ ચાલી ગઈ છે, અને આપણે નવી પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરવાનો છે.

આ કંઈ આપણા એકલાની મૂંઝવણ નથી, દુનિયાભરની આ જ મૂંઝવણ છે. દરેક સ્થળે જાગૃત નેતાઓ બુદ્ધિપૂર્વક તેનો ઉકેલ કરવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે. સૌથી વધુ પછાત દેશોમાં હિંદની હજી ગણના થાય છે; પણ ભારતે એક સૌથી મોટો ક્રાન્તિકારી ફેરફાર કર્યો છે. તેમણે કાયદાથી જ્ઞાતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરી છે. અલબત્ત લાંબા વખતના રૂઢિચિંતો કાયદાના જેટલી ઝડપથી ફરતા નથી. એટલે વાસ્તવમાં હજી જ્ઞાતિપ્રથા છે. પરંતુ ધીમે ધીમે, ડગલે ડગલે ફેરફાર થઈ રહ્યો છે. નવો વિચાર મૂળ પકડી રહ્યો છે. તે અમલમાં મુકાઈ રહ્યો છે, અને નક્કર સ્વરૂપ લેતો જાય છે.

હવે જો હિંદ જેવો દેશ પોતાનું સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક અને રાજકીય જીવન જેના ઉપર સૈકાઓ સુધી નિર્ભર હતું, તેવી રૂઢિઓને તોડી શકે, તો પછી અમેરિકા જેવા દેશમાં નવા સવાલોનો નવી રીતે ઉકેલ કરવા સમર્થ એવા રાજદ્વારીઓ મેળવવા મુશ્કેલ નથી. આપણે દુનિયાભરની પ્રજા સાથેના સંબંધોમાં નવી પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો.

ઘણા સવાલો કે જેની અગત્ય આપણે માત્ર આપણા દેશ પૂરતી ગણતા હતા, તે સવાલોને હવે આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. આપણી લઘુમતીને સ્પર્શતા સવાલોની બાબતમાં આ જ વસ્તુ ખાસ લાગુ પડે છે. એશિયા અને આફ્રિકાની રંગવર્ણી પ્રજાઓ હવે વધુ ને વધુ મુક્ત થતી જાય છે. તેઓ સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને ન્યાય માટે માંગ

કરી રહ્યા છે. તેઓ હવે પોતાને સમાન ગણવાની ઈચ્છા કરી રહ્યા છે. હવે જો આપણે આ દેશના શહેરીઓમાં બે વર્ગ સાચવવાનો પ્રયાસ કરીશું, તો આ રંગવર્ણીય પ્રજા તેમના પ્રત્યેના આપણા વલણમાં સાશંક રહેશે.

પ્રજાસેવકે જ્યાં બની શકે ત્યાં સર્વત્ર લોકો વિષે બધું જાણવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ. અજ્ઞાની રહેવાનું આપણને પરવડી શકે તેમ નથી; કેમ કે લોકો વિષે કે પરિસ્થિતિ વિષેના અજ્ઞાનને કારણે આખી રાજ્યનીતિ ભૂલભરેલી ઘડાવાનો સંભવ છે.

ઘણાં વર્ષો પહેલાં મારે મિ. કુશ્ચોવ સાથે લાંબી મંત્રણા થઈ હતી, ત્યારે આ વસ્તુ મને એકદમ દેખાઈ આવી હતી. અમેરિકાના કામદારો રશિયન કામદારો કરતાં ઘણા વધુ સુખી હતા, તે સંબંધી મેં ઘણી દલીલો કરી, અને તેના સમર્થનમાં પુષ્કળ વિગતો આપી છતાં કુશ્ચોવ આ વાત માને જ નહિ; કેમ કે તેમને શીખવવામાં આવ્યું હતું કે “મૂડીવાદી ગુલામો” દુઃખી હતા; અને તેઓ પોતાની જંજીરો ફેંકી દેવાની તક માટે રાહ જોતા હતા.

તેણે મને કહ્યું: “આ તમારી હડતાલો જુઓ, માણસો હવે હતાશ થયા છે.”

મેં જવાબ વાળ્યો: “હતાશ માણસો કોઈ દિવસ હડતાલ પાડતા નથી. અમારે ત્યાં મંદીમાં ઘણી ઓછી હડતાલો હતી. કામદારો પોતાની પરિસ્થિતિ સુધારી શકશે એવા વિશ્વાસનું હડતાલ એક ચિહ્ન છે.”

પણ કુશ્ચોવને ખાતરી જ થાય નહિ, કેમ કે તે તો આશા વગરના “મૂડીવાદી ગુલામો”ના ખ્યાલોમાં હંમેશાં માનતા હતા. પશ્ચિમના દેશો વિષેના તેમના ખ્યાલો, તેમની નીતિ અને ભાવિ વિષેનું

ચિત્ર એ બધું તેમની આ માન્યતા ઉપર મંડાયેલું હતું.

પછી તેઓ પોતે જાતે જોવા માટે અમેરિકા આવ્યા. ખેડૂતો સાથે વાત કરી, ઔદ્યોગિક કામદારો સાથે વાત કરી, મજૂર આગેવાનો સાથે વાત કરી. પરિણામે આજે મિ, કુશ્ચોવ અમેરિકન કામદારો વિષે કંઈક જાણે છે. વિશ્વકાન્તિની શક્યતા વિષેના તેમના દષ્ટિબિંદુ ઉપર આની અસર જરૂર પડશે.

જુદી જુદી જગ્યામાં રાજકારણનાં તંત્રો જુદાં જુદાં હોય છે. પણ જો તમારે તમારા પક્ષમાં કામ કરવાની શરૂઆત કરવી હોય તો પહેલાં સ્થાનિક સમિતિના સભ્યથી શરૂઆત કરવી. પછી જિલ્લા સમિતિ અને પછી રાજ્યસમિતિના સભ્ય તરીકે કામ કરવું. તમારા કામના બદલા તરીકે તમને રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનમાં પ્રતિનિધિ તરીકે પણ મોકલવામાં આવે. ત્યાં તમે નવા નવા લોકોના પરિચયમાં આવીને તેમને સમજી શકશો, અને તેઓ કેમ કામ કરે છે, તે જાણી શકશો.

કોઈ વાર રાજકારણનું ક્ષેત્ર અને પ્રવૃત્તિ તમને ગંદાં પણ લાગશે. તેમાં સંકળાયેલા ઘણા માણસોને કેવળ અંગત સ્વાર્થ જ હોય છે, અને યેનકેન પ્રકારેણ અંગત લાભો જ તેઓ શોધે છે. રાજદ્વારી હોદ્દા ધરાવનારાઓ ઉપર કેવી કેવી જાતનાં દબાણો આવે છે, એ જાણવું એ પણ એક અગત્યની વસ્તુ છે.

અમુક લાભો મળે તેના બદલામાં ખર્ચ આપવું અથવા પૈસા આપવા એમાં જ લાંચરુશવત સમાઈ જતી નથી. લાંચરુશવતનાં અનેક સ્વરૂપો હોય છે. ઉચ્ચ હોદ્દો અથવા વધુ લાગવગનાં ગર્ભિત વચનમાં પણ તે આવી જાય છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થામાં પ્રસંગોપાત્ત જ્યારે અમેરિકાએ એક

નીતિ નક્કી કરી લીધેલી હોય છે, ત્યારે કોઈ ઉતાવળિયા જુવાન રાજદ્વારી સલાહકાર મને સલાહ આપતા: “મને લાગે છે કે આટલા મતો તો આપણને જરૂર મળશે. આપણે તેમને થોડા ચીમટા ભરીશું, એટલે બધું ઠીક થઈ રહેશે.” આમાં કોઈ ખુલ્લી ધમકી નહોતી, પણ એવી સૂચના હતી કે તમે જો તમારા મિત્રોને મદદ નહિ કરો તો કંઈક બનશે. આ બધું એવી કુનેહથી કરવામાં આવતું કે વરિષ્ઠ નેતાઓને તો આ પ્રવૃત્તિની કશી ખબર જ પડતી નહોતી.

દબાણ અને લાગવગ લાવવાની અનેક રીતો છે. તમે જો કોઈ હોદ્દેદાર બનશો, તો તમને પણ માલૂમ પડશે.

લાંચ-રુશ્વત તો જાણે આપણને સદાયની લાગુ પડી ગઈ છે. સામાન્ય રીતે એ બધા કરતા હોય છે, એમ માનીને એક જાતના નિરાશાવાદ સાથે તેને સ્વીકારી લેવામાં આવે છે. પણ પ્રસંગોપાત્ત આમાં સમાયેલા નૈતિક મુદ્દા ઉપર જનતાનું ધ્યાન જોરથી ખેંચવામાં આવે છે, અને એક જાતની સામાજિક ઘૃણા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. પરિણામે જાહેર પ્રજામતના દબાણથી પરિસ્થિતિ થોડી સુધરે છે.

જ્યાં સુધી આ અનિષ્ટ ઉપર પ્રસિદ્ધિનો જ્વલંત પ્રકાશ નહોતો પડ્યો ત્યાં સુધી “બધા કરે છે” માટે તે બરાબર હતું, પણ એક વાર જનતાની સમૂહ સત્ય ભાવનાને જાગૃત કરવામાં આવી, એટલે નૈતિક સવાલોની પુનઃ ચર્ચા શરૂ થઈ. લોકો વિચાર કરતા થઈ ગયા કે આ વ્યાપક અપ્રામાણિકતામાં તેમની દરેકની અંગત જવાબદારી કેટલી હતી. જે ખોટું હતું, તેને સાચા તરીકે સ્વીકારી લેવાથી આ અનિષ્ટ કેટલું વધી ગયું હતું.

જ્યારે ઘણા નીચા સ્તર ઉપર રાજકારણ પ્રવર્તે છે, ત્યારે તે એક

ગંદું કામકાજ બની રહે છે. પણ માનવસ્વભાવના શ્રેષ્ઠ તત્ત્વને જ્યારે સાદ કરવામાં આવે છે ત્યારે આ જ રાજકારણ એક ઘણી જ પ્રેરક અને આહ્લાદક પ્રવૃત્તિ બની રહે છે. માનવઅનુભવ અને પ્રવૃત્તિનાં બીજાં ક્ષેત્રોની માફક રાજકારણને પણ આપણે ધારીએ તેવું બનાવી શકીએ છીએ.

જે માણસને રાજદ્વારી હોદ્દેદાર બનવું છે તેને વહેલેમોડે એક મૂળભૂત સવાલનો જવાબ આપવો જ પડશે અને આ સવાલનો જવાબ તે પોતે જ આપી શકશે. જીવનમાં તમે કેટલું સમાધાન કરવા માગો છો?

એક વસ્તુ નક્કી છે. વત્તેઓછે અંશે, સમાધાન તો તેણે કરવું જ પડશે. પોતાના આદર્શને તો તે કદી સિદ્ધ કરી શકશે નહિ. તેણે એક એક પગલે આગળ વધવાનું રહેશે. પણ પોતાના મુખ્ય હેતુઓને તેણે સદાય પોતાની આંખો સમક્ષ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં રાખવા પડશે. તેને જો તે છોડી દેશે, તો પછી તે કેવળ તકવાદી જ બનશે.

ઘણી વાર માણસ પાસે બેમાંથી એકની પસંદગી કરવાનું આવી પડે છે. અમુક સિદ્ધાંતને દૃઢપણે વળગી રહીને હારનું જોખમ ખેડવું કે અમુક બાબતમાં નમતું આપી દેવું કે જેથી હાર ન આવે, અને બીજી વસ્તુઓ સિદ્ધ કરવાની હજી તક મળે?

રાજદ્વારી હોદ્દેદારની મુશ્કેલીઓ પણ ઘણી હોય છે. તેનું ભાવિ સદાયે અનિશ્ચિત હોય છે. તેનો પગાર પ્રમાણમાં ઓછો હોય છે. ઘણી ગૂંચવણોનો તેને સામનો કરવાનો હોય છે. ગંભીરમાં ગંભીર સવાલોનો તેને ઉકેલ કરવાનો હોય છે. મહેરબાની મેળવવા અને પાયાની બાબતમાં બાંધછોડ કરવા માટે તેના ઉપર ચારે બાજુથી દબાણો થાય છે. ખુલ્લી ભેટોથી માંડીને ગુપ્ત લાભો સુધીની અનેક જાતની લાંચથી તેને લલચાવવામાં આવે છે.

આ બધાના બદલામાં તેના મતદારવિભાગ તરફથી કાં તો તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે અથવા તો તદ્દન ગેરવાજબી માગણીઓ કરવામાં આવે છે. જાહેર પ્રજાસેવકને ઘણા તો માન આપવાનું પાત્ર નહિ, પણ ઉપાલંભ અને દરેક જાતના અવિવેક દાખવવાનું પાત્ર ગણે છે.

અંગત ભોગની મોંઘી કિંમત ચૂકવીને જ માણસ એક સારો પ્રજાસેવક અથવા રાજદારી હોદ્દેદાર બની શકે છે. આપણે આવા માનવીઓની જરૂર છે. આવા માનવીઓ જ્યારે આપણને મળે ત્યારે તેઓ આપણી ઊંડી કૃતજ્ઞતા અને સૌથી વધુ સન્માનના અધિકારી છે.

* * * * *

* દાન જેવી બીજી વિધિ નથી. લોભ જેવો બીજો શત્રુ નથી, શીલ જેવું ભૂષણ નથી અને સંતોષ સમાન બીજું કોઈ ધન નથી.

પંચતંત્ર

* જગતમાં તમારો કોઈ મિત્ર નથી કે શત્રુ નથી. તમારું વર્તન જ મિત્ર કે શત્રુ બનાવવા જવાબદાર છે.

ચાણક્ય

* હાસ્ય એક અદ્ભુત ઔષધ છે. એ પૌષ્ટિક છે અને એથી બધા પ્રકારનું બળ મળે છે.

મહાત્મા વોલ્ટન

* જો તમે આજને નષ્ટ કરશો તો સમય એક દિવસ તમને પણ નષ્ટ કરી દેશે.

શેકસપિયર

* ધન હોવા છતાં જરૂરવાળાને દાન ન આપનાર અને પ્રજાનું રક્ષણ ન કરનાર કરચોર રાજાઓ નરક તરફ લઈ જાય છે.

શ્રીમદ ભાગવત

છેલ્લા બે શબ્દો

આ પુસ્તક પૂરું થવા આવ્યું છે, ત્યારે મારા મનમાં અનેક શંકાઓ જાગી છે. “જીવનમાંથી તમે શું શીખ્યાં?” એ સવાલનો જવાબ મેં મારા માટે તેમ જ બીજાઓ માટે મારી શક્તિ અનુસાર આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. બધા સવાલોના જવાબ મને જડ્યા છે, એમ કહેવું તે વાહિયાત વસ્તુ છે, છતાં લોકો મતાગ્રહી કહે તેવું જોખમ તો ઊભું જ છે. તેમ જાણે મેં કદી ભૂલ જ કરી ન હોય તેમ કોઈ મને ભૂલપાત્ર ન ગણે તો એ પણ એવી જ બેહૂદી વસ્તુ છે.

આ પાનાંઓ ફરીને વાંચી જોતાં મને ખીજ યડી. “ખરેખર આમાં કશું નવું નથી. કોઈ નવું જ્ઞાન કે ડહાપણ મને લાધ્યું નથી.” પણ પછી નોરમન ડગલાસનાં ‘સાઉથવિન્ડ’ નામના પુસ્તકનો મારો એક પ્રિય ફકરો મને યાદ આવ્યો. આ ફકરામાં વૃદ્ધ કાઉન્ટ પોતે જે ડહાપણ શીખ્યો હતો, તે નાનકડા ડેનીસને ગળે ઉતારવા પ્રયાસ કરે છે. આ રહ્યો તે ઉતારાં.

“તેણે શું કહ્યું ?” ડેનીસે પૂછ્યું.

કાઉન્ટે જવાબ આપ્યો, “કોણે પેલા વૃદ્ધ શિક્ષકે ? તેણે કહ્યું હતું: ‘અયોગ્ય માણસોના અભિપ્રાયથી નાઉમેદ થશો નહિ. ટોળાના પ્રવાહમાં તણાતા નહિ. જે લોકો પોતાના પડોશીઓને બધી રીતે ખુશ રાખવા ચાહે છે તેમનું પોતાનું કોઈ વ્યક્તિત્વ રહેતું નથી. એક હીરાને પણ જોઈએ તે કરતાં વધારે પાસાં હોય છે. હલકા માણસોનો સંપર્ક ટાળજો. તમારા મનની ધારને તીક્ષ્ણ રાખો. માણસ પોતાની મૂઠીથી કે તલવારથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે, પણ તેનું શ્રેષ્ઠ હથિયાર તેની બુદ્ધિ છે. પણ આ હથિયારને કષ્ટરૂપી આગમાં ઘડવું જોઈએ. તેને સદાય ચક્રચકિત રાખવું જોઈએ. જો મન સાફ હશે, તો શરીર આપોઆપ પોતાની સંભાળ લેશે. ખૂબ ઊંડાણમાં ખોદો પણ ભૂતકાળના ઊંડાણમાં

નહિ, કેમ કે તે તમને પુરાતત્ત્વવાદી બનાવી દેશે, તેમ પોતાની જાતના ઊંડાણમાં પણ બહુ નહિ ખોદતા. તે તમને આત્મનિંદક બનાવી દેશે. આ જીવતા જગતમાં ઊંડા ઊતરીને તમારી પોતાની ઘડેલી સાંકળથી તેની પ્રવૃત્તિ સાથે તમારી જાતને જોડવાનો પ્રયાસ કરો. એક વાર તમારો સંપર્ક સધાયો, એટલે તમે અજેય બનશો. તમારી જાતને બહાર કાઢો.”

“આવી તો તેણે મને ઘણી ઘણી શિખામણો આપી પણ મને તેના શબ્દોથી સાંત્વન મળ્યું? જરાયે નહિ. હું તો કંટાળ્યો. મને તે વખતે લાગ્યું કે આ તો ઘણી સાદી શિખામણ છે. ઊલટું મેં તો તેને દંભી માન્યો, તેના જેવી શિખામણ તો ગમે તે આપી શકે. હું બીજે દિવસે તેની પાસે ગયો, અને તેની શિખામણ વિષે હું શું માનતો હતો તે બધું કહ્યું. તેણે મને શો જવાબ આપ્યો, ખબર છે?”

“ના, મને કલ્પના પણ નથી આવતી.”

“તેણે કહ્યું, ‘આ બધું જ્ઞાન પણ સાદી શિખામણોનો સંઘરો નથી તો બીજું શું છે? આપણી પચાસેક જેટલી કહેવતો લ્યો. આ કહેવતો એટલી જરીપુરાણી, શુષ્ક અને ખુલ્લી છે કે તેને બોલવાનું હોકોને મન પણ થતું નથી. આમ છતાંયે માનવજાતનાં સંઘટિત અનુભવનો તેમાં નીચોડ છે. અને તે આદેશો પ્રમાણે જે જીવન ઘડે છે, તે ખોટે માર્ગે નહિ જાય તે કેટલું સહેલું જણાય છે? પણ કોઈ તે પ્રમાણે વર્ત્યું છે? કદી નહિ. બીજાના અનુભવ ઉપર ચિંતન કરીને કોઈ માણસે આંતરિક શાંતિ પ્રાપ્ત કરી છે? દુનિયાની શરૂઆતથી આજ સુધીમાં કોઈએ નહિ. તેણે અનુભવના અગ્નિમાંથી પસાર થવું જ રહ્યું.’”

ડેનીસે કહ્યું : “મને તો આવા કોઈ શિક્ષક મળ્યા નહોતા.”

“એ તો ખરેખર ઉચ્ચ કોટીના માનવી હશે.”

“હા, તે બુદ્ધો પાકો તો ભારે હતો. તેની ભાવના પણ સારી હતી.” કાઉન્ટે મોઢા ઉપર રમતિયાળ હાસ્ય સાથે કહ્યું.

* * * * *

સ્કૂલના હેડમાસ્તર પર અબ્રાહમ લિંકનનો એક પત્ર

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાના સોળમા પ્રમુખ શ્રી અબ્રાહમ લિંકનનું નામ ઘણાએ સાંભળ્યું હશે. દુનિયામાં આજ સુધી થઈ ગયેલા નામાંકિત રાજદ્વારી વિચારકોમાં તેમની આગવી ગણતરી થાય છે. તેમનો ભાષા ઉપરનો કાબૂ અનોખો હતો અને લોકશાહી દેશનો વહીવટ કેવી રીતે કરવો તેના માટે ઉમદા વિચારો તેઓ ધરાવતા હતા. તેમણે તેમનો પુત્ર ભણાવ્યો હતો તે શાળાના આચાર્યશ્રીને અનોખી શૈલીમાં બહુ જ સમજપૂર્વકનો પત્ર લખ્યો હતો. અમારી નમ્ર સમજ પ્રમાણે શાળામાં શું શીખવવું જોઈએ તે અંગે આ પત્ર બહુ જ ઉમદા વિચારો દર્શાવે છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે સૌ વિદ્યાર્થીઓને તે પત્ર પ્રેરણાદાયક અને હૃદયસ્પર્શી લાગશે. અંગ્રેજીમાં લખાયેલા પત્રનો ગુજરાતી અનુવાદ નીચે આપ્યો છે.

“હું જાણું છું કે તેણે શીખવું પડશે કે બધા માણસો ન્યાયપૂર્વક વર્તતા નથી અને બધા માણસો સાચા હોતા નથી. પણ તેને એ શીખવજો કે સમાજમાં જેમ લુચ્ચા માણસો હોય છે તેમ સારા માણસો પણ હોય છે જ, અને સ્વાર્થી રાજદ્વારી માણસો હોય છે તેવી જ રીતે સમર્પણની ભાવનાવાળા આગેવાનો પણ હોય છે જ. એને એ પણ શીખવજો કે દુશ્મનો હોય છે તો સાથે સાથે મિત્રો પણ હોય છે. હું જાણું છું કે આપને આ શીખવતાં વખત લાગશે પણ બની શકે તો શીખવજો કે સાચી રીતે કમાયેલો રૂપિયો મફતમાં મળેલા પાંચ રૂપિયા કરતાં જનના ગણે િમત્તી છે. એને ખેલદિલીથી હારતાં શીખવજો અને જીતવાનો આનંદ માણવાનું પણ શીખવજો. તેને અદેખાઈથી દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન કરજો અને શાંત મલકાટનો છૂપો આનંદ અનુભવતાં પણ શીખવજો. તેને અત્યારથી જ

એ બોધ આપશો કે ગુંડાઓને મહાત કરવા એ સહેલું છે. તમારાથી બની શકે તો તેને પુસ્તકોની અજાયબ દુનિયાની સમજ આપજો. એને થોડોક નિરાંતનો સમય પણ આપજો કે જેથી તે શાંતિથી એકલો બેસીને આકાશમાં ઊંચે ઊડતાં પક્ષીઓ, સૂર્યના પ્રકાશમાં ગણગણતી મધમાખીઓ અને સુંદર લીલીછમ ટેકરીઓ ઉપર ઊગેલાં અનુપમ પુષ્પોનું શાશ્વત રહસ્ય શોધવાનો આનંદ માણી શકે.

શાળામાં એને એટલું તો જરૂર સમજાવજો કે પરીક્ષામાં ચોરી કરી પાસ થવું તેના કરતાં નાપાસ થવું એ ઘણું વધારે માનભર્યું છે. બીજા બધા એના વિચારો ખોટા છે એમ કહે તો પણ જો એ ખરેખર માનતો હોય કે એના વિચારો ખરા છે, તો એમાં શ્રદ્ધા રાખતાં એને શીખવજો. એને સારા માણસો સાથે સલુકાઈથી વર્તવાનું અને આકરા માણસો સાથે આકરી રીતે વર્તવાનું શીખવજો. મારા પુત્રમાં એ શક્તિ પણ રોપજો કે બધાં જ જ્યારે પવન પ્રમાણે પીઠ બદલતાં હોય ત્યારે ટોળાને અનુસરવાને બદલે તે એકલવીર બની શકે. એને બધાની જ વાત શાંતિથી સાંભળવાની ટેવ પાડજો, પણ એ શીખવજો કે તેમાંથી સત્યની ચાળણીમાંથી ચાળીને જે સારું હોય એ જ ગ્રહણ કરે.

તમારાથી બને તો તેને દુઃખમાં પણ હસતાં શીખવજો અને એ પણ સમજાવજો કે આંસુ પાડવામાં કોઈ શરમ નથી. વક્ત્રષ્ટિવાળા માણસને તરછોડવાનું અને ખુશામતિઆઓથી ચેતતા રહેવાનું પણ શીખવજો. એને પોતાની બુદ્ધિ અને શક્તિની વધારેમાં વધારે કિંમત ઉપજાવતાં શીખવજો પણ પોતાના આત્મા અને હૃદયને પૈસા માટે વેચી ન દે તેવું પણ શીખવડજો. ટોળાની બૂમોથી ઝૂકી ન પડે અને તે સાચો છે એમ માનતા હોય તો અડગ ઊભો રહી લડત આપે તેવું શીખવડજો.

એને મૃદુતાથી સંભાળજો પણ વધુ પડતાં લાડ લડાવી બગાડશો નહીં, કારણ કે અગ્નિમાં તપીને જ લોખંડ પોલાદ બની શકે છે. એને અસહિષ્ણુ બનવાની હિંમત આપજો અને તેનામાં શક્તિશાળી બનવાની ધીરજ પણ કેળવજો. પોતાની જાતમાં અડગ વિશ્વાસ રાખતાં પણ શિખડાવજો, કારણ કે તેથી જ માનવજાતમાં એને અડગ વિશ્વાસ આવશે.

હું જાણું છું કે આ બધું જ શીખવવું અતિશય મુશ્કેલ છે પણ હું તમને વિનંતી કરું છું કે તમારાથી આ અંગે જે કાંઈ કરી શકાય તે જરૂર કરજો . કારણ કે મારો પુત્ર એક મઝાનો માણસ છે.”

* * * * *

શુભ વિચારો રાખો

આપણે આપણા જ વિચારો વડે આપણાં શરીરની રચના કરીએ છીએ; અને આપણા નિરંતરના વિચારો તથા આપણા વડીલોના વિચારો પ્રમાણે જ આપણાં શરીર સ્વચ્છ અથવા અસ્વચ્છ, રોગિષ્ઠ અથવા નીરોગી બને છે. કેટલાક માણસોએ આ અતિ મહત્વનો પાઠ શીખી આગ્રહપૂર્વક ખરી વિચારપ્રણાલી સ્વીકારીને પોતાના ચહેરા અને જીવનમાં એવું પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે કે, કોઈ ભાગ્યે જ તેમને ઓળખી શકે. તેમણે પોતાના શંકાશીલ તથા ભય અને ચિંતાથી કદરૂપા બનેલા અને ઉદ્વેગ તથા પાપાચારથી ભ્રષ્ટ બનેલા ચહેરાને પલટાવી તેને આશા, ઉદ્ધાસ અને આનંદનો પ્રકાશ પ્રસરાવનાર બનાવી દીધો છે.

વિચારોનો વિકાસ આપણા શારીરિક નાશને પણ અટકાવે છે. જ્યાં સુધી આપણે મનનો વિકાસ કરતા રહીએ છીએ; એટલે કે આપણે નવીન અને પ્રગતિકારક બાબતોનો વિચાર કરતા રહીએ છીએ - ત્યાં સુધી દ્વાસ કરનારી, નાશ કરનારી, વૃદ્ધાવસ્થા લાવનારી અને અવનત કરનારી ક્રિયાઓ આપણા શરીર પર અસર કરતી નથી.

— ઓરિસન સ્વેટ માર્ડન

